

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ)

նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել **ԱՆՎՃԱՐ**:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать **БЕСПЛАТНО**.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for **FREE** scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

51217
no. 28

ՀԱՅԿ
ԽԱՐԱՏՐՅԱՆ

ՄԱՍՏՈՒՄՆԱԿ

„ՄԱՍՏՈՒՄՆԱԿ“

ՀԱՅԿ
ԽԱՔԱՏՐՅԱՆ

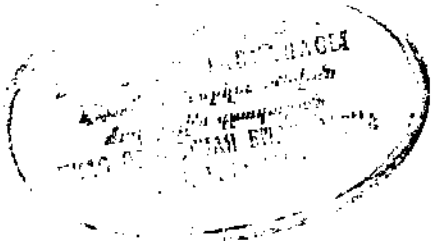
ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱՆԻ ԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1984

Գրախոս՝ քանադիական գիտությունների թեկնածու
ՎԱՐՍԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խաչատրյան Հ. Հ.

Խ 282 Հացապատում.— Սր. Հաչատրյան, 1984.— 184 էջ:

Գիրքը հանապազօրյա հացին նվիրված գրական ձեռն է: Այստեղ արտացոլվում է մարդու մշտնջենական ուղիկից հացի հանդեպ հայ ժողովրդի ցուցաբերած վերաբերմունքը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Հեղինակն օգտագործել է հացի մասին եղած հին ու նորագույն աղբյուրները, ժողովրդի մեջ պահպանված բանավոր պոույցները:

Գիրքը հասցեագրվում է մասսայական ընթերցողին:

4702080200
12—84
701 (01) 84

ԳՄԴ 84 Հ 7
Սր 2

ԱՌՆՋԱԲԱՆ-ՀԱՑԱԲԱՆ

79167

Արմտիքից ու հում մսից մինչև ցորենին հասնելը մարդը տիեզերական սովի ճամփա է անցել և դարս-դարս զոհեր տվել: Գուցե մարդկային ցեղի կյանքը հատվեր անցյալի խորշակահար հազարամյակներում, եթե նա իր պորտը չպնդացներ հացով:

Հացի հայտնագործումը մարդկային քաղաքակրթության յոթ արշալույսներից մեկն է: Հացը կատարելագործել է ուղեղն ու հոգին, օժտել մարդուն սիրով, հանճարով, մարդկայնությամբ: Աշխարհի հին ու նոր աստվածները խանձվեցին թոնիրներում, որովհետև հացակեր չէին: Հացը մարդու ուսերից իջեցրեց բոլոր կախարհ ուժերը և նրան դարձրեց տիեզերագաց:

Այս գիրքը նրանց համար է, ում ձեռքը դիպել է հացի պատատին: Իսկ աշխարհում կա՞ մի մարդ, որի ձեռքը չի դիպչում հացի:

Աշորան հացահատիկի աստվածունին է

Ասում են Աշորան գեղանի օրիորդ է եղել շորս վարսահյուսքով՝ ցորենաթույր, հաճարաթույր, գարեթույր և կորեկաթույր:

Իս այն ժամանակ էր, երբ ծուլից էլ ծուլ դարերը աճալուձյան հազարամյակներ էին սարքում՝ չգիտես ում տարիքը որոշելու համար, երբ հողագունդ կոչված այս մոլորակը դեռ նոր էր ուշքի գալիս հավիտենական թմրութունից:

Մարդիկ ուտում էին ամեն տեսակ արմտիք, թռչունների ու գազանների միս, և ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ բան է հացահատիկը: Մի անգամ Մասիսի լանջերին ման գալիս Աշորան նկատեց գեղնահասկ ցողուններ: Զարմացավ, որ մինչև հիմա ինքն այդպիսի ծաղիկներ չէր տեսել: Փորձեց պոկել մի հասկ, քիստերը մրմոսացրին նրա ձեռքի ափը: Հետո տրորեց հասկը և հատիկը գատեց քիստերից:

Ու սկսեց ծամծամել կարմրավուն հատիկները:

Աշորան առաջին մարդն էր, որ առավ վայրի ցորենի համը: Եւ գտավ մարդու համար այն միակ սնունդը, որը հնամագիսում հնարավոր չեղավ փոխարինել որևէ ուրիշ բանով:

Աղջիկը ուրախութունից փոթկաց: Ապա նա լսեց իր քրքիշի արձագանքը ու զլխի ընկավ, որ ձայնը փոխվեց: Հացահատիկը մարդկայնացրեց Աշորայի ձայնը:

Աշորան գաղտնի շլահեց ցորենի հայտնագործումը: Նա իր և հարևան տոհմերի անդամներին ցույց տվեց վայրի ցորենի տեղը: Մարդիկ սկսեցին ազահորեն ըմբռնել վայրի ցորենը:

Ցորենակեր այս առաջին մարդիկ, սակայն, չգիմացան հացի ուժին: Նրանց փորերը այնպես ցավեցին, որ թվում էր, թե ուր որ է ամենքն էլ կմեռնեն:

— Աշորան շար ոգի է, նա՛ մեղ ցույց տվեց այդ հատիկների տեղը, — ասացին մարդիկ: — Մանավանդ նա գիտեր, որ դրանք մահաբեր ունեք են: Նա ուզում է ամենքիս ոչնչացնել, որպեսզի ինքը միայնակ տեր դառնա աշխարհին:

Ասացին ու առանց ծանրութեթև անելու որոշեցին քարավեժ անել Աշորային: Մասիսի մեծ խորխորատը կուլ տվեց գեղանի օրիորդին:

Այդ գիշեր մարդիկ մի կերպ դիմացան փորացալին և, առավոտյան, տեսնելով, որ ոչ մեկը չի մահացել, նայեցին իրար կրեսի:

Զգացին, որ Աշորային իզուր են քարավեժ արել: Եվ շարունակեցին անուշ անել վայրի ցորենը՝ կամաց-կամաց հասկանալով, որ պետք է շափավոր ուտել, հագեցնել միայն օրվա քաղցը: Հասկացան, որ մարդ չի կարող ստամոքսը լցնել հացի մի քանի օրվա պաշարով: Մարդկային կյանքում ոչ մի բան այնպես մշտապես չի կրկնվում, ինչպես ամեն օր հաց ուտելը:

Կարծում եք՝ երախտամոռ մարդիկ այդպես էլ մոռացա՞ն Աշորային: Չէ՛, մեծարեցին նրան և գարձրին հացահատիկի աստվածունի: Նրանք համոզեցին իրենց և ամենքին, թե Աշորայի ոգին ապրում է հասկի մեջ: Հետո մարդիկ առացին, թե գեղնածամ Աշորան ապրում է Մասիսի մեծ խորխորատում, դուրս է գալիս միայն ամառնամուտին և գեղնաթույր գարձնում աշխարհը:

Այնտեղ, ուր մարդիկ ցորեն էին ցանում՝ կոչում էին Աշորա: Ցորենացան առաջին գավառը կոչվեց Աշորնիք կամ Աշարունիք, հետո աղավաղվեց գարձավ Արշարունիք:

Բայց հայոց հացահատիկի աստվածունին կանգ չառավ այդ գավառում: Իր թագավորությունը նա հաստատեց Հայաստանի բոլոր կողմերում: Աշորա անունից են հայկական Շիրակ և Շարուր գաղտերի անվանումները:

Աստվածունու անունով հայերը յաշան են ասում կալի մեջ փռած կալսելու հացահատիկը: Աշան է կոչվում Արցախի գյուղերից մեկը:

Հին շումերների հացահատիկի աստվածունին, որի անունը Աշնան էր, եղել է Աշորայի կրտսեր քույրը:

Արարատյան ցորեն

Ամեն տեսակ ցորեն մարդու պես իր տարիքն ունի: Վայրի հասկը ընտելանալուց հետո բոլոր ցորենները չէ, որ գիմացան բբին, չրտահարությանը, արճավիրքներին: Մի քանիսն ընկերկեցին, հետո շքացան առանց աշխարհի երեսին հուշ ու հուշա-

կոթող թողնելու Սովորաբար անմահանում են զորապետները, իսկ ցորենը միշտ էլ դինվոր է եղել:

Հավասար ճամփա չեն անցել մեր ժամանակներին հասած ցորենները: Մեկը ապուպապ է, մյուսը՝ ծոռ: Մեկը դալիս է այն ժամանակներից, երբ մարդ չէր կարող մտովի մեկին մեկ գուժարի ու երկու ստանալ և ստիպված էր այդ մեկը մյուս մեկի կողքին դնել ու տեսողական ուժով համոզվել, որ գուժարը հավասար է երկուսի: Մյուսը ծնունդ է առել ընդամենը հազար տարի առաջ և դեռ մանկան հայացքով է նայում աշխարհին: Դրանց մեջ ամենատարեցը, ապուպապերի մեջ ապուպապը Արարատյան ցորենն է:

Զրույցն ասում է, որ հայկական հնարուն այդ ցորենը Մասիսի լանջերին աճել է Աշորա աստվածուհու ծննդից տասնյակ ու տասնյակ հազարամյակներ առաջ, Յոթահատիկները սրվավազի են, շնկշնկազի, ձայն տվել մարդուն, բայց վերջինս չի լսել: Աշխարհում ինչքան ձայներ կան, որ մարդը չի լսում: Մինչև հաց ուտելը մարդն ավելի խուլ էր: Սուսափը ուշ է հասել մարդու ականջին:

Որո՞ւմ

Դա եղել է այն ժամանակ, երբ դեռ չկար ժամանակը, երբ աշխարհում ոչ թիվ կար, ոչ թվականություն: Ցորենն ու որոմը հարևաններ էին և աճում էին վայրի լեռնալանջերի վրա: Յորենն այնպիսի հունդեր ուներ, ինչպես հիմա: Իսկ որոմի հունդը կանաչ-կանաչ էր: Բայց ահա երեսց մարդը և վայրի ցորենը տարավ ընտելացնելու իր ցանած արտերում:

Հենց այդ ժամանակ էր, որ որոմը ցորենին ասաց.

— Այդ հերկած արտերում ինձ էլ տեղ տուր զո կողքին, ես չեմ ուզում մենակ մնալ:

— Բայց մարդն ինձ աճեցնում է հացի համար, իսկ քեզ ի՞նչ անի, — ընդդիմացավ ցորենը:

Այդպես էլ հարևանները բաժանվեցին միմյանցից խոսված: Որոմը լցվեց շարություն: Նա կերպափոխվեց և փորձեց իր շեն ու շնորհքով նմանվել ցորենին: Նրա հունդերի կանաչն էլ փոխվեց սև ու դառն մրուրի:

Սկզբում մարդը խաբվեց, հնձեց որոմնախառն արուր, և հատիկն էլ ամբարից առանց ցորենից զատելու: Բայց որոմ ուտե-

լը նույնն էր ոնց որ մրուր ուտելը, նրա մի հատիկը դառնացնում էր ցորենի հարյուր հատիկի՝ քաղցրությունը:

Մարդը դարձավ որոմի թշնամի: Հենց որ արտերի ցողունը տեսնում էր բարձրանալ՝ մարդը քաղհանում է այդ մուսխտար:

Ինչու խառն էին ցանում ցորենը, գարին ու կորեկը

Հայկական լեռնաշխարհում ամենամեծ երաշտը եղել է մեր թվականությունից առաջ 4280 թվականին: Ցորենի արտերը լրիվ խանձվեցին, գարուց էլ համարյա բան չմնաց, Բայց ահա կորեկը դիմացավ և առատ բերք տվեց: Մարդկանց թվաք, թե աստվածները ինչ-որ բան են հուշում: Գուցե պետք է միասին ցանել և տարբերություն չդնել ցորենի ու կորեկի միջև:

Այդ ժամանակ աշխարհի իշխանավորները զեղապետներն ու զրմերն էին: Իհարկե, զրմերն ավելի հզոր էին: Երանց ցեղապետներին ասացին.

— Միայնակ ճամփորդն ավելի շուտ կհոգնի: Աստվածներն ուսուցանում են, որ ընկերովի ճամփորդությունն ավելի անվտանգ է: Այնպես որ՝ ցորենը, գարին ու կորեկը պետք է ընկերություն անեն:

Եվ Հայկական լեռնաշխարհում երեսցին առաջին խառն ցանքերը:

Ինչու ե՞ն Ռայ աղջիկները հատիկազարդ շրջազգեստ հագնում

Հայերը համոզված էին, թե հացահատիկի աստվածուհի Աշորան հագնում է հատիկազարդ շրջազգեստ: Եվ որպեսզի դուր գալին նրան ու առնեն նրա բարեհաճությունը, սկսեցին թրծել այնպիսի կարասներ, որոնց վրա պատկերված է աստվածուհին իր հատիկազարդ շրջազգեստով: Այդ կարասները լցնում էին ցորենով և իջեցնում հորերը՝ համոզված լինելով, որ Աշորա աստվածուհին կպահպանի այն յոթ և ավելի տարի:

Մարդիկ դրանով չբավականացան: Աշորա աստվածուհուն էլ ավելի մեծարելու նպատակով նրանք սկսեցին հատիկազարդ շրջազգեստներ հագցնել աղջիկներին:

Հացունյաց

Հայոց աշխարհում առաջին քաղաքը կառուցվել է մեր թվականութունից առաջ 3669 թվականին և կոչվել Նախիջևան, որը հիմա Արաքսի ձախ ափին է, Այն ժամանակ քաղաքը և՛ աջ կողմով էր գետ հոսում, և՛ ձախ կողմով:

Նախիջևանը արքաների որսատեղի էր: Այստեղ ամեն տեսակ խրախճանքներ էին սարքում հին աշխարհի տիրակալները:

Քաղաքի կողքի ընդարձակ դաշտում ցանում էին քոփկ ցորեն, որից պատրաստում էին աշխարհի ամենասպիտակ հացը: Այն ժամանակ քոփկ էին ուտում միայն արքաները: Նրանք որսից հետո խնջույքի էին նստում, անուշ անում եղնիկի մսից պատրաստած սքանչելի խորովածը և ըմբռչխնում քոփկի սպիտակ լավաշը:

Քանի գնում խնջույքները շատանում էին, և քոփկը չէր հերքում: Արքաները ստիպված հրովարտակ արձակեցին՝ պահանջելով, որ Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում անող քոփկը բերեն և որպես հարկ հանձնեն արքաներին:

Նախիջևանի կողքի դաշտում կառուցվեց մի ավան, որն ուներ արքունի հացունյաց բաղմաթիվ ամբարներ: Այդ հեռավոր ժամանակներից էլ Հացունյաց կոչվեցին և՛ դաշտը, և՛ ավանը:

Սանդ

Հայոց հացահատիկի աստվածուհի Աշորայի աջ ոտքի մուշկը քարե էր, ձախ ոտքինը՝ փայտե: Մի անգամ աստվածուհին երկնքից իջավ և սկսեց քայլել երկրի վրա: Բայց դեռ մի քանի քայլ շարած՝ մուշկերն սկսեցին նեղել ու ցավեցնել նրա ոտքերը: Աշորան շփմացավ անասելի ցավերին, հանեց ու գեն շարտեց մուշկերը և համբարձեց երկինք:

Մարդիկ վերցրին աստվածուհու մուշկերը և դարձրին հացահատիկ կամ աղ ձեծելու սանդիկ: Հետո մուշկերի նմանությամբ սկսեցին քարե ու փայտե սանդիք պատրաստել, բայց ոչ ոք չկարողացավ Աշորայի համար մի զույգ այնպիսի կոշիկ սարքել, որ աստվածուհու ոտքը չցավեցներ:

Հացը սուրբ է

Եղիպտոսում սկսել են ցորենի հաց թխել հինգ հազար տարի առաջ: Եղիպտացիները աշխատավարձ էին ստանում հացով: Տղամարդկանց տալիս էին մեծ, կանանց ու երեխաներին՝ փոքր յափի հացեր:

Այդ ժամանակ Հայաստանի տիրակալն էր Հայկ Նահապետի որդի Թիրուսը: Կարծես՝ ի հեճուկս եղիպտական օրենքների, Թիրուսը հացի մասին այսպիսի հրովարտակ էր արձակել. «Մեր աշխարհում մի բան կարելի է փոխանակել մի այլ բանով: Կարող ես թանկագին քարերով ամեն բան առնել, նաև սարուկ և ընդոժին գնել: Կուզես ոչխարի դիմաց խոտ գնիր, խոտի դիմաց՝ ոչխար: Ամեն տեսակ ապրանք չափանիշ է, բացի հացը: Հացը սուրբ է, իսկ սրբութունները, ինչպես աստվածներն ու հայրենի հողը, անչափելի են»:

Հացեկաց

Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառի Հացեկաց կամ Հացիկ գյուղը Հռոմ քաղաքից մեծ է երեք հազար տարով: Ասում են այստեղ հաց են թխել նաև աստվածների համար, որի պատճառով էլ կոչվել է Հացեկաց: Հեթանոս հայերը երեսունվեց տարին մեկ հացկերույթի են հրավիրել Հայոց աստվածներին:

Այս գյուղում է ծնվել հայերեն այբուբենի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը: 405 թվականին Հացեկացի շինականները երեսունվեց, այսինքն՝ մաշտոցյան գրերի թվով, լավաշ թխեցին և ուղարկեցին քաղաքամայր Վաղարշապատ՝ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Հացոտ ու հարուստ գյուղ էր Հացեկաց-Հացիկը: 1915 թվականից առաջ հացիկցի Ասոն ուներ վաթսուն գոմեշ, քառասուն եղ, յոթանասուն կով, հազար հինգ հարյուր ուշխար, տասը ձի, հացահատիկի ամբարներ, կաթնամթերքի պահեստ և թան ու թացանի սրահ, հարյուր խնցքի: Գյուղում ասում էին, որ Ասոն կարող էր միանգամից հազար մարդ հյուրընկալել և յոթ տարի շարունակ նրանց պահել խնջույքի մեջ:

Ինչո՞ւ է Լուսնի երեսը խմորոտ

Ասում են՝ Լուսինը շարճճի ու անհամբեր երեխա է եղել: Մի անգամ մայրը խմոր հունցելու ժամանակ սա սկսում է լալ և

հաց խնդրել: Մայրը փորձում է հանգստացնել Լուսինն, բայց երեխան ձայնն ավելի է բարձրացնում: Մայրը խմորոտ ձեռքով մի ապտակ է տալիս Լուսինն և անհիծում, որ նա երբեք չկշտահա: Այդ ապտակից Լուսինը երկինք է թռչում՝ երեսին խմորի ահագին կտորներ:

Դա եղել է շատ վաղուց: Բայց մինչև հիմա էլ Լուսինի վրա երևում են մոր խմորոտ ձեռքի հետքերը:

Քարի վրա ցորեն է աճում

Քարաշատ Հայաստանի մարդիկ գնացին սնուցող աստվածուհի Անահիտի մոտ և բողոքեցին.

— Եստապում ենք մի կտոր հաց ստանալու համար, և ուժ չմնաց: Գթա մեզ, մեր դաշտերն ու հովիտները մաքրի՛ր ծալու ու քարից և հողը դարձրու բարեբեր:

— Քարքարոտներից ստացված բարիքն ավելի քաղցր է, — ասաց Անահիտը:

Մարդիկ չհամաձայնեցին աստվածուհու հետ և շարունակեցին տրտնջալ իրենց բախտից: Անահիտն ստիպված էր հրաժարվել իր մի սրունքից և այն նետել Բազրևանդ: Մարդիկ գնացին Բազրևանդ և տեսան Արածանի գետի ափին ընկած քարի մի սրունք: Հարմացան: Մի՞թե քարից է նաև աստվածուհու ոտը: Հետո ցավից տառապող Անահիտի ճակատից քրտինքի կաթիլներ ընկան քարն սրունքի վրա: Արունքը ընկվեց և երևացին ցորենի մի քանի հուռթի հասկեր: Այլ քեզ բա՛ն, այս ինչպե՛ս եղավ, որ քարի վրա ցորեն աճեց: Հայերը խնդրեցին Վրույր իմաստունին, որ նա մեկնի այդ հրաշքը:

Սվ Վրույրն ասաց.

— Քրտինքով պիտի բարեբեր դարձնենք մեր քարքարոտները: Քրտինք թափելով կարելի է ցորեն աճեցնել նաև ծալուների վրա:

Հաց զարդանախշող դրոշմիչը

Ծիածանը Ամպրոպ ասածու աղեղն է, իսկ կայծակը՝ նրա Լեռը: Ամպրոպը շատ է հպարտանում իր ծիածան-աղեղով և կայծակ-նետով: Մի անգամ Ամպրոպը հացահատիկի աստվածուհի Աշտարային ասաց.

— Դու ի՞նչ աստվածուհի ես, դինանշան էլ չունես:

— Իմ դինանշանը հաց թխելու համար պատրաստված ցաք զանախշող դրոշմիչն է, — պատասխանեց Աշտարան:

— Այն, որ սարքել ես թրծած կավի՞ց:

— Այո:

— Նա մի ալեխթարթ էլ չի դիմանա իմ կայծակ-նետին, — ասաց Ամպրոպը և հացահատիկի աստվածուհու դրոշմիչը փշուր-փշուր արեց մի հարվածով:

Բայց հենց այդ ժամանակ Աշտարան խորհուրդ տվեց մարդկանց, որ նրանք հաց զարդանախշելու դրոշմիչ սարքեն մետաղից: Մեծամորի վարպետները կատարեցին աստվածուհու պատվերը:

Ամպրոպը փորձեց իր կայծակով շարդել այս նոր դրոշմիչը, բայց բան չստացվեց: Կայծակը դիպավ մետաղին և սկսեց ծոճովել ընկրկելով:

Այդ ժամանակվանից էլ Ամպրոպի աչքը վախեցավ: Նրա կայծակ-նետը խենթի պես է առաջ շարժվում, որի պատճառով էլ հազարից մի անգամ է դիպչում թիրախին:

Շատակեր Շարան և հացավետ Երանկը

Հայկ նահապետից ծնվեց Արամանյակը, Արամանյակից՝ Արամայիսը, Արամայիսից՝ Շարան:

Այս Շարան դուրս եկավ աշխարհի ամենաորհրամույ այրը: Ամուսնանալուց հետո սա ունեցավ քսանչորս գավակ, որոնք իր նման շատակեր էին: Քաղաքամայր Արամայիսում մտահոգության մեջ ընկան: Ի՞նչ անել: Շարային ու նրա որդիներին ոչինչ չէր գիմանում: Արքունի մառանները դատարկվում էին իրար ետևից:

Արամայիսը սուրհանդակներ ուղարկեց Հայաստանի բոլոր կողմերը և ասաց.

— Իմացեք, թե որն է մեր տերության ամենահացատառ գավառը:

Սուրհանդակները վերադարձան և զեկուցեցին Արամայիսին.

— Ամենից շատ ցորեն աճում է արգավանդ ու բերրի այն դաշտում, որն ընկած է Արագած լեռան թիկունքում:

Սվ Արամայիսը իր որդուն՝ քաղմագավակ ու շատակեր: Շարային նվիրեց այդ գավառը, որը հետագայում Շարայի անունով կոչվեց Երանկ:

Շիրակն իր անբավ ցորենով կշտացրեց և՛ Շարային, և՛ նրա զավակներին: Բայց այնուհետև շատակեր Շարան և հացավետ Շիրակը առած դարձան ու մնացին մարդկանց բերաններում: Որե՛կ շատակերի մասին խոսելիս՝ ասում են. «Ե՛րև Շարայի որ-կորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»:

Թոճիր

Շատ ու շատ հազար տարիներ առաջ Մեծամորի ձուլարան-ներում վահանաձև սաչեր էին կոփում-պատրաստում և բաժա-նում Հայոց աշխարհի բոլոր բնակիչներին: Ամեն մարդ իր հացը սաչի վրա էր թխում:

Մի անգամ Ասորեստանի Սև արքան նվաճեց Հայոց աշխար-հը և բնակիչներին միանգամից վերջ տալու նպատակով այս-պիսի հրովարտակ արձակեց.

— Ե՛րո՛ր սաչերը պիտի հանձնել ասորի զորականներին: Ո՛վ իր սաչը թաքցնի՝ կպիսառվի տեղնուտեղը:

Ահասարսափ մարդիկ սաչերը հանձնեցին բռնակալներին, բայց չգիտեին, թե այնուհետև ինչ պիտի անեն: Ե՛վ աղբորեք ունեին, և՛ ալյուր, կարող էին խմոր հունցել, բայց ինչի՞ վրա թխես հացը: Հենց այդ ժամանակ օգնություն հասավ հայոց կալի աստվածուհի Հացանուշը: Նա խորհուրդ տվեց, որ ամեն մարդ իր տան ներսում կավից գետնափոր փուռ՝ թոնիր սարքի: Հայերն անսացին Հացանուշին և սկսեցին հաց թխել թոնրի մեջ: Ասորեստանի Սև արքային թվաց, թե թոնրի հացով հայերը երկար շեն ապրի: Բայց թոնրը մինչև այսօր էլ և՛ Հայոց աշ-խարհը պահեց, և՛ բոլոր հայերին:

Քրոճի ու գյուղացիների վեճը

Մի քույր՝ գոռոզացավ և գյուղացիներին ասաց.

— Ես բոլոր աստվածների պատգամախոսն եմ, եթե չբարե-խոսես՝ ոչ արևը կտաքացնի, ոչ էլ անձրևը կգա, ձեր արտերը չեն հասնի և դուք սովից կմեռնեք: Ես եմ երկինքը կապում երկրի հետ: Ոտքով երկրի վրա եմ, մտքով՝ երկնքում, կիսով շափ մարդ եմ, կիսով շափ՝ աստված: Բայց դուք ինձ աստվածային հար-գանքի չեք արժանացնում: Այդ պատճառով ես որոշել եմ պատ-

մել ձեզ և այլևս չբարեխոսել աստվածների առջև: Դե գնացե՛ք կոտորվեք:

Դյուղացիները համբերությամբ լսեցին քրոճին և ասացին.

— Բայց եթե հաց չիինի՝ սոված կմնաս նաև դու:

— Աստվածները ինձ համար մի բան կանեն:

— Ի՞նչ պիտի անեն:

— Երկնքից հաց կգցեն:

— Համաձայն ենք, եթե դու ապրես երկնային հացով՝ մեր փշը մեր աչքին շատ կերևա:

Հարսի ուսի՛ն լավաչ են գցում

Հայոց ռազմի աստված խաժակն Վահագնի և սիրո աստվա-ծուհի կճափալ Աստղիկի հարսանիքն էր: Աստվածների հայր Արամազդը Աստղիկի ուսին սպիտակափառ մի լավաչ էր գցել: Սակայն փեսայի տուն գնալու ճանապարհին լավաչն ընկավ Հարսի ուսից: Վահագնի սիրով արբած Աստղիկը չնկատեց դա: Արամազդը դայրացավ և Աստղիկին ասաց.

— Հացը գետնին գցողը չի կարող կին ու մայր դառնալ:

Հարսանիքն անմիջապես խաթարվեց:

Այդպես էլ Վահագնին ու Աստղիկին չհաղողվեց ամուս-նանալ, և նրանք ամբողջ կյանքում մնացին սիրահարներ:

Այնուհետև Հայաստանում սովորություն դարձավ հարսի ուսին լավաչ գցելը: Հարսները զգույշ են քայլում հարսանիքի ժամանակ՝ թե չէ լավաչը կսահի նրանց ուսից, և նրանք կընկ-նեն Աստղիկ աստվածուհու օրը:

Մարդ

Մի անգամ ռազմի ու արևի աստված Վահագնը վեր կացավ և իր ոտքով եկավ հայելի մոտ.

— Ի՞նչ եք տրտնչում, ի՞նչ եք նւզում աշխարհից ու աստ-վածներից:

Հայերն ասացին.

— Մեղմիր քո շանթն ու հուրը: Քո կիզիչ ճառագայթներից խանձվում են մեր արտերը: Մենք երեք տարին մեկ ենք կարգին բերք ստանում:

Վահագնը իր աչ ունքից մի մազափունջ պոկեց և ավեց հա-
լերին.

— Վերցրեք, տարեք ու ցանեք, սա արեւասեր է՝ կդիմանա:

— Ի՞նչ բան է սա:

— Կորեկ, ցորենի փոքր տեսակը: Յորենի հասկերի համե-
մատ սրա ցողունները կարճահասակ կլինեն, ոնց որ ունքը
պլիխ մազի կողքին: Բայց սրա հասկն ավելի հուռթի կլինի, քան
ցորենինը: Տեսքով էլ ինձ նման կլինի: Եթե մի քիչ խառնեք
ցորենին համ կտա, իսկ եթե միայն սրանից հաց պատրաստեք՝
ճաթ կստանաք:

Թթխմորը հացի այրուրեցն է

Թթխմորը հացի այրուրեցն է: Մինչև նրա հայտնագործու-
մը հացն անպարպեած էր: Դար ու դարեր անխաչ խմորը թոն-
քի պատին չի կպել, ընկել է մոխրի մեջ ու դարձել կուտ:

Հետո մարդը գտել է հացի մերանը՝ խաշր: Եվ ծնվել է թրթ-
խմորը, նրա հետ Հայոց աշխարհը լցվել է թոնիրներով:

Հայոց կալի աստվածուհին

Մի ժամանակ Հայաստանն անվանում էին կալերի երկիր:
Հացանուշն էլ հայոց կալերի աստվածուհին էր: Այս Հացանուշն
այնպես էր անում, որ հեձից հետո բոլոր շինականները արբում-
տարվում էին կալի գործով: Ոգևորության մեջ կալվորները հոգ-
նություն չէին զգում:

Ամեն մեկը հեձում էր իր արտը և խրճերը սաղլերով, ձիե-
րով ու էշերով, կամ նույնիսկ ուսամբարձ, բերում-հասցնում
կալի մոտ: Հենց այդտեղ էլ խրճի դեզ էին դնում, յուրաքանչյու-
րը յուրովի, իր ցանկացած ձևով: Բայց ասում են, թե հայոց
կալերի մոտ եղած բոլոր դեզերը ինչ-որ շափով նման են Հա-
ցանուշ աստվածուհուն: Մինչև կալսելը ամեն մարդ իր դեզը
ծածկում էր փալա-մալասով, որ անձրևը չթրջի կամ թռչուն-
ները չկտցահարեն:

Կալսելն սկսում էին լուսադեմին: Դեզից խրճերը եղանով
նետում էին կալի մեջ, հետո բացում խրճակայք ու փռում, շաղ
տալիս հավասարապես: Եթե խորդուրորդ լինի՝ ապա կամը վեր
ու վար կանի, եղներն էլ կհոգնեն, ստիպված կլինես հարթել
ելեղնիքը, որ կամն ընթանա միալար:

Կալսելն ավարտվում էր իրիկնադեմին, երբ սկսվում էր
մեղմ հովը, որ կալերի մոտ էր հասցնում Հացանուշ աստվա-
ծուհին: Չի եղել այնպես, որ կալսելուց հետո կալի մոտ քամի
չհայտնվի:

Այդ մեղմ քամու տակ էլ հարգախոսն ցորենը մղաններով
շրջում էին դեպի կալի կենտրոն և շեղում: Հարգը մի կողմ էր
թռչում, ցորենը մնում էր տեղում:

Հենց որ կալվորները ոսկեզույն ցորնահատիկը խախալում
ու լցնում էին պարկերի մեջ՝ Հացանուշը հրածեշտ էր տալիս
կալին:

Վարսակ

Հեռու-հեռավոր ժամանակներում, երբ ձին նոր էր ընտելա-
ցել, սիրտն առնելու համար մարդը նրան ցորեն էր տալիս:
որով ուզում էր հավաստել, թե իր ուտելիքը կհոտւմ է ձիու հետ:

Բայց երբ աշխարհում և՛ մարդիկ շատացան, և՛ ձիերը,
մարդն սկսեց մտածել ձիու կերի մասին: Ցորենը մարդկանց
հազիվ էր հերիքում, ինչպե՞ս տաս ձիուն: Մարդը ձիուն բաց
թողեց հանդերը և տեսավ, որ ձին ամեն տեսակ խոտաբույսե-
րից նախընտրում է վարսակը: Վարի վարսակը տուն բերեց,
ցանեց ու ընտելացրեց՝ ինչպես ցորենը:

Այնուհետև մարդը շարունակեց իր ցորենն ուտել, ձին՝ վար-
սակը: Բայց ծանր ժամանակներ էին լինում, և մարդու ու ձիու
սնունդը խառնվում էր: Այդ պատճառով մարդը երբեմն ստիպ-
ված է լինում ձեռքը տանել ձիու կեր վարսակին:

Աշխարհի ամենասպիտակ հացը

Հայոց աստվածները հավաքվեցին Մասիսի կատարին և դի-
մեցին աստվածների հայր Արամազդին:

— Ուզում ենք ըմբռնվել աշխարհի ամենասպիտակ հացը:
Աստվածների հայրը յառարկեց: Մասիսի կատարից նա իր
հայացքը դարձրեց հյուսիս ու հարավ, արևելք ու արևմուտք և
աստվածներին հետն առած թռավ դեպի Արագածի կողմը:

Եկավ ու կանգ առավ Արալի լեռան հարավային ստորո-
տում: Այստեղ Եղվարդ գյուղն է, որի կալերում, ինչպես մար-
դարտափնջեր, շողարձակում էին սրսուռ ցորենի շեղքերը: Աստ-

վածները քսիկից փրփուր-փրփուր հաց թխեցին, որի հոտը բո-
նեց Արագածի լանջերը: Հետո աստվածային ախորժակով
անուշ արեցին աշխարհի ամենասպիտակ հացը: Դա այնքան-
աշխրան սպիտակ էր, որ Հայոց աշխարհում մարդիկ երեք օր
գիշեր շտաան:

Աստվածների հացկերույթից հետո այդ հացից մի ճերմակ
փրփուր բեկվեց և սրպես հավերժական լույսի շող մնաց Նը-
վարդում:

Ասք լավաշի մասին

Բուրավետ, ախորժաղդիս լավաշը Հայաստան աշխարհի
սրբազան արարչագործությունն է:

Բայց ինչու է ճերմակափրփուր այս հրաշալիքն այսքան բա-
րակ: Գուցե ճակատադի՞րն է անողոք ծեծել, նետել ծանրածանր
դարերի ոռքերի տակ՝ կարծելով, թե հայկական հացից ոչինչ
չի մնա: Իրավ է, հայի բախտի պես շատ է բարակել լավաշը,
բայց ավելի ու ավելի է քաղցրացել:

Ասքը նրբաթերթ լավաշի մասին այսպես է ասում.— Հին
Հայաստանում Արամ անունով մի արքա է եղել: Կովի ժամա-
նակ սա գերի է ընկնում ասորիների թագավոր Նասրին: Հաղ-
թողն այսպիսի պայման է դնում.

— Դու տասն օր կմնաս անոթի: Տասնմեկերորդ օրը նետա-
ձգությամբ կմրցես ինձ հետ: Եթե հաղթես՝ ես քեզ կարձակեմ,
և դու յուրայիններից մոտ կգնաս արքայավայել ընծաներով:

Հաջորդ օրը Արամը պահանջեց, որ Ասորաց սահմանի մոտ
կանգնած հայկական բանակից բերեն իր ամենազեղեցիկ լան-
ջապանակը:

Ասորի բանբերները շտապեցին հայկական բանակատեղի:
Հայերը գլխի ընկան, որ իրենց արքան ինչ-որ բան է ակնար-
կում: Ամբողջ գիշեր նրանք ասորի բանբերներին պահեցին:
Լուսադեմին ասորիները վերադարձան իրենց հետ բերելով
Արամ արքայի լանջապանակը: Նրանք շգիտեին, որ լանջապա-
նակի մեջ նրբաթերթ հաց է դրված: Այն ժամանակ ոչ ոք չգի-
տեր լավաշի մասին, իսկ ասորի բանբերների մտքով չէր էլ
անցնի, թե հայերը կարող են գրահի մեջ հաց թաքցնել:

Արամն ստացավ իր գրահը, բայց ասաց, որ սա չէ իր ամե-
նազեղեցիկ լանջապանակը: Հետո մի ուրիշ լանջապանակ բերե-

ցին, Արամն ասաց, որ սա էլ չէ: Եվ ասորի բանբերները ինն օր
շարունակ գնում ու գալիս էին՝ առանց իմանալու, որ իրենց բե-
րած լանջապանակներով ամեն օր մի նրբաթերթ հայկական հաց
են հասցնում Արամ արքային:

Տասնմեկերորդ օրը Արամն ու Նասրը մրցասպարեզ մտան:
Նասրին թվում էր, թե տանն օր սոված մնալով Արամը և ուժա-
սպառ է եղել, և՛ կորցրել սրատեսությունը:

Սակայն Արամն իրեն կայտառ էր զգում: Հայկական հացը
նրան ուժ էր տվել: Նա հաղթեց մրցության մեջ և տուն վերա-
դարձավ պատվով:

Վերադարձավ ու հրովարտակ արձակեց, որ այսուհետև Հա-
յաստանում հաստ ու բաղմածև հացերի փոխարեն լավաշ թխեն:

Վանի ջրանցքը

Քաղաքամայր Վան: Քարակոփ միջնաբերդ-պալատ: Հրա-
շաղեղ ծովակի կողմը նայող պատշգամբ-գահասրահ: Հնչում է
արբայական փոքրիկ զանգը և ներս է մտնում սենեկապետը:

— Լսում եմ, տե՛ր իմ:

— Ծա սպասում եմ տերություն յոթ իմաստուններին:

— Նրանք այստեղ են, տիրակա՛լ:

— Թող ներս մտնեն:

Գահասրահ են մտնում ծիրանի միատեսակ պարեզոտներ
հազած յոթ իմաստուն:

— Քանի տարի է,— խոսում է տիրակալը,— ինչ արքունա-
կանները հաշվում են ու վերահաշվում, բայց չեն կարողանում
դանակալի պատասխան գտնել: Արքունի հացամբարը չի լցվում
այնքան ցորենով, որ հերիքի յոթ տարի: Չնչին բան է տալիս
տուրքերի կրկնակի ու եռակի ավելացումը: Ազատ շինականնե-
րը նախընտրում են ստրկապրվել, քան ցորեն տալ, որովհետև
յունեն: Եղածի վրա են հաշիվներ անում, շեղածի վրա բոլոր
հաշիվները հավասար են ոչնչի: Դուք ի՞նչ խորհուրդ եք տալիս,
ի՞նչ անենք, որ հացն ավելանա տերության մեջ և Վանի ամ-
բարներն էլ պոկկպոտենկ լցված լինեն ցորենով:

Առաջին իմաստուն.

— Առաջներում յոթ տարին մեկ էր երաշտ լինում, հիմա եր-
կու-երեք տարին մեկ մեջ արտաբերում ենք: յոտեսած խանձ-
վում են գարնան վերջին օրերում են նաև այգիները: Պիտի

չրիկ ցանովի ամեն բան, Կարելի է չրել բռնրով, սափորներով, տիկերով, Բայց բերքն այն չի լինի: Միայն հոսող ջուրը կարող է բարերիս դարձնել առյուր հողը: Զրանցք պիտի կառուցել, տիրակալ, չրանցք:

Երկրորդ իմաստուն.

— Առատ աղբյուրներ են բխում Հայոց ձոր գավառում: Այդ ջրերն արագ են հասնում Վանա ծով: Պետք է շուտ տալ դրանց հունը, երկարացնել ճանապարհը մինչև մայրաքաղաք: Բռնակալ Բելին սպանելուց առաջ այդ ջրից խմել ու կորով է առել մեր դյուցազուն Հայկը: Այդ պատճառով Հայոց ձորի ջրերը սրբազան են, հաճըմպելի և արքիացնող:

Երրորդ իմաստուն.

— Աստվածները հավաստում են, որ ջրանցքը պիտի կառուցել յոթ տարում: Եվ կառուցող արքայի փառքը չի թորշոմի յոթ անգամ յոթ հազար տարի:

Չորրորդ իմաստուն.

— Զրանցքը այգեստան կդարձնի ծովեզրյա հողերը: Մեր մայրաքաղաքը կշրջապատեն բազում արտեր ու այգիներ: Երկարակյաց ու հավերժական են լինում այն քաղաքները, որոնց շուրջը ջուրը պատած է լինում կանաչով:

Հինգերորդ իմաստուն.

— Մինչև հիմա այդքան երկար ջրանցք չի կառուցել աշխարհի և ոչ մի արքա: Քեզ կփառաբանի ջրերի աստված Մովինարը և կենարար հյուսիս լցված ըմպանակը կմատուցի քեզ: Վեցերորդ իմաստուն:

— Քեզ կփառաբանի նաև Տափ աստվածը: Իսկ երբ տուրը հողերը թշխան՝ տերության ամբարներն ու մառանները կլցվեն ամեն տեսակ բերք ու բարիքով:

Յոթերորդ իմաստուն.

— Այստեղ գալուց առաջ մեզնից յուրաքանչյուրը յոթ օր շարունակ շափել ու ձևել է իր ասելիքը: Ինչպիսի մեծ ճակատամարտ էլ շահես՝ դու այնքան օգուտ չես ունենա, որքան այդ ջրանցքը կառուցելով:

Եվ տիրակալը հրովարտակ արձակեց ջրանցք կառուցելու մասին:

Հազար-հազար քարգործ ու ճարտարվեստ մարդիկ եկան տերության բոլոր կողմերից և յոթ տարի տնքացին գիշեր ու տիվ: Եվ կառուցվեց ութսուն կիլոմետր երկարությամբ ջրատարը:

Զրանցքը սկիզբ է առնում Հայոց ձոր գավառի հարավային կողմում, Վերին Մծնկերտ գյուղի մոտ, ուր ժայռապարի տակից բխում են բազում աղբյուրներ: Այդ ջրերով գործում են քառասուն ջրաղացներ: Այստեղից ջրանցքը երկարում է՝ Խառնուրդ գյուղով ձգվում մինչև Հայոց ձոր գետը՝ անցնելով գերանակույ ջրատար կամրջի վրայով, ճամփան թեքում գետի Վան և ծովը թափվում քաղաքի ներքևի մասում:

Սա, իհարկե, միագիծ առու չէ: Նրանից ճյուղավորվում են մեծ ու մանր ջրանցքներ ու առուներ, որոնք Վանա լճի արևելյան ափին ոռոգում են քսանհինգ գյուղերի ցանքեր ու այգիներ: Մի ժամանակ այդ ջրանցքն անցնում էր հայոց փառաբանված խնձորի մրգաստան Արտամետ ավանի միջով:

Երեք հազար տարեկան այդ ջրանցքը հիմա էլ գործում է:

Զրույցն ասում է, թե ջրանցքը կառուցել է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհին, որի անունով էլ Վան քաղաքը մի ժամանակ կոչվել է Շամիրամակերտ: Այդ մասին քերթողահայր Մովսես Լուրենացին գրել է.

«Շատ տեղերով անցնելով՝ գալիս հասնում է աղի ծովակի մոտ արևելյան կողմից. տեսնում է ծովի ափին մի երկայնաձև բլուր, որ երկայնությամբ ձգվում է դեպի արևմուտք, հյուսիսային կողմում մի փոքր թեքությամբ, իսկ միջօրեական՝ ուղղահայաց դեպի երկինք բարձրացած, զառիվայր ապառաժ: Մրանից դեպի հարավ հեռուն տարածվում էր մի դաշտաձև երկայնաձև հովիտ, որ լեռան արևելյան կողմից իջնում էր ծովի ափը, ընդարձակ և գեղեցիկ ձորի ձևով: Նրա միջով հոսում էին բազմաբնույթ ջրեր լեռներից իջնելով, ծմակներից և հովիտներից ծորելով, որոնք լեռների ստորոտների մոտ միավորվելով՝ ծավալվում, գեղեցիկ գետեր էին կազմում: Հովտաձև ձորակի մեջ ոչ սակավ շեներ կային, ջրերի աջ ու ձախ կողմերում գետեղված: Այս հաճելի բուսից դեպի արևելք կար մի փոքրագույն լիտ:

Այս տեղի վրա աչք դնելով՝ արիասիրտ և վավաշտ Շամիրամը հրամայում է անմիջապես Ասորեստանից և իր իշխանության մյուս տեղերից փափագած տեղը բերել չորս բլուր և երկու հազար անարվեստ գործավորներ և իր ընտրյալներից վեց հազար արվեստավոր գործավորներ, որոնք կատարելագույն հմուտ էին փայտի, քարի, պղնձի և երկաթի գործի արհեստներում: Հրամանն ասածին պես կատարվում էր: Բերվեցին անար-

վեստ քանվորների և բազմարվեստ հանճարեղ վարպետների բազմութունները, Եվ հրամայում է՝ նախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լաշն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: Գետի այս ամբարտակի ճեղքվածքներում այդտեղի մարդիկ, ինչպես լսում եմ, փախչում ամբանում են ապատակութունների ու դաղթականութունների ժամանակ, որպես թե ամբանալիս լինեն ապառաժ լեռների զագաթներին: Եվ եթե մեկը կամենա փորձել՝ նախ չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ մի փոքր քար՝ պարսատիկի համար, որչափ էլ աշխատի: Եվ երբ մարդ նայի քարերի շուրջն եղած կրի ծեփին, նրան այնպես է թվում, թե ճարպ է ածված այնտեղ: Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցրելու է քաղաքի համար որոշված տեղը:

Այստեղ հրամայում է բազմութունը շատ դասերի բաժանել և ամեն մի դասի վրա ղեկավար նշանակել վարպետներից ընտիրներին, և այսպես խիստ լարված աշխատանքի մեջ պահելով՝ քիչ տարիներ հետո գլուխ է բերում հրաշալի շինվածքը, ամուր պարիսպներով ու պղնձից շինած դռներով: Քաղաքի մեջ շինում է նաև բազմաթիվ ընտիր ապարանքներ, կրկնահարկ ու եռահարկ, զարդարված տեսակ տեսակ զուլնզուլն քարերով, և ամեն մեկում պատուհաններ ըստ հարմարության: Քաղաքի կողմերն էլ որոշում է գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: Շինում է նաև շքնաղ և զարմանալու արժանի բաղանիքներ, համապատասխան քաղաքի դիրքին և պիտույքներին: Գետի մի մասը առուների բաժանելով՝ անցկացնում է քաղաքի միջով ամեն տեսակ պիտույքների և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար: Իսկ մյուս մասը անցկացնում է ծովակի աջ և ձախ ափերով՝ քաղաքի ու բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար: Քաղաքի բոլոր արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը դարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և դիներեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հուշակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում մարդկանց անթիվ բազմութունները:

Սեպագրերն էլ ասում են, որ Վանի ջրանցքը կառուցել է Մե-

նուա թագավորը մեր թվականութունից առաջ իններորդ դարում կամ ութերորդ դարի սկզբին:

Այդ ջրանցքը եղել է Մենուայի հայարտութունը: Թշնամիներից ու շարագործներից այն պաշտպանելու համար Մենուան մրբանի ամրոցներ է կառուցել ջրանցքի շրջակայքում և իր զբանիկ գնդերից մի քանիսը պահել այնտեղ: Զրատարի կողքերին Մենուան տասնչորս սեպագիր արձանագրութուն է թողել և հավաստել աշխարհին, որ դրա կառուցողը ինքն է:

Կառուցողները գնացին, իսկ ջուրը շարունակում է հին հունով հոսել:

Կարմրահատ և սպիտակահատ ցորեն

Հայաստանում աճում է երկու տեսակ ցորեն՝ կարմրահատ և սպիտակահատ: Կարմրահատն ամենից շատ մշակում են Շիրակում, Բագրևանդում և Տարոնում, սպիտակահատը՝ Արարատյան դաշտում:

Ասում են մի անգամ Հայոց աստվածների հայր Արամուզը կանչում է արևի ու ռազմի աստված Վահագնին և սիրո ու գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկին և ասում.

— Վերցրեք այս երկու տոպրակները, տարեք երկիր և նվիրարեք երեք մարդկանց: Մեկի մեջ կարմրահատ ցորեն է, մյուսի մեջ՝ սպիտակահատ: Կարմրահատը այրերի համար է, սպիտակահատը՝ կանանց: Սպիտակահատ ցորենաց ուտելով բոլոր հայուհիները սպիտակամորթ կդառնան, իսկ կարմրահատ ցորենացը տղամարդկանց կդարձնի առնական: Զգույշ եղեք՝ չփոթեք: Նորից եմ ասում՝ կարմրահատը տղամարդկանց, սպիտակահատը կանանց համար է:

Սակայն սիրուց գլուխները կորցրած Վահագնն ու Աստղիկը մոռանում են Արամուզի պատվիրանը և մարդկանց մոտ հասնելուց շեն կարողանում որոշել, թե որ տոպրակն ում տան:

— Արի խառնենք տոպրակներն ու տանք մարդկանց, ցորենը ցորեն է, թող տղամարդիկ ու կանայք և՛ կարմրահատ ուտեն, և՛ սպիտակահատ, — ասում է Վահագնը:

Այդպես էլ անում են: Արամուզի պատվիրանը չկատարելու պատճառով սպիտակամաշկ ու կարմրաթուշ են լինում և՛ հայուհիները և հայ տղամարդիկ:

Ազորիք

Հայոց աշխարհում ամենամիամիտ մարդիկ ապրում են Արցախում: Դե, նրանք նոր շին միամիտ դարձել, որոց-որդի այդպես են եղել:

Մի անգամ այս Արցախի իշխանը, որի անունը Տատուր էր, թագավորի կանչով գալիս է Արմավիր:

Թագավորը Տատուրին պատիվներ է տալիս, ճանապարհելիս էլ նվիրում նրան մի ազորիք, որ պատրաստել էին Մեծամորի վարպետները:

— Այս ազորիք երկանքով դու կարող ես քառասուն տարի ցորեն աղալ և ալյուր ու ձավար ստանալ, — ասաց թագավորը: — Սա ձեռքի ջրաղաց է:

Սակայն դեռ Արմավիրից դուրս չեկած ազորիքի երկու քարերն էլ միջից կտրվեցին և շորս կես եղանը Իշխանը շատ տխրեց, ինչ էլ լինի՝ արքայական նվեր էր: Բայց ի՞նչ կարող ես անել, քարի կոտրածը կոտրած էր:

Տատուրը վերցնում է իր ջարդված քարերով ազորիքը և վերադառնում Արցախ: Տուն հասնելով կնոջը պատմում է արքայական նվերի մասին:

— Հիմա այս ջարդված քարերն ինչո՞ւ ես Արմավիրից հասցրել այստեղ, — հարցնում է կինը:

— Քերել եմ, որ դեն գցեմ, — պատասխանում է Տատուրը:

— Բայց դու կարող էիր դեն դրել Արմավիրում, — ասում է կինը:

— Ճիշտ ես ասում, բայց խելքս չի կտրել:

Տափը հայոց հողի աստվածն է

Տափը հայոց մայր աստվածուհի Անահիտի ուսարն է, հայոց հողի աստվածը: Հազարամյակները գալիս են գնում, բայց նա մնում է քսան տարեկան: Աշխարհում ամեն ինչ ծերանում է, բացի հողը: Այդ պատճառով էլ ծերութունն անցնում է գեղազանգուր Տափ պատանու կողքով:

Մի անգամ աստվածները նստեցին յոթնորյա խնջույքի, որի ժամանակ Տափ պատանին հիացրեց հին ու նոր աստվածներին ու աստվածուհիներին: Նրա գեղազանգուր մազերը դարձել էին առատության եղջյուրներ, հազար ձև ու թույր էին ստանում՝ դառնում խաղող, կաթի երես լավաշ, տանձ ու խնձոր, նուշ ու

կեռաս, մեղր ու գազպեն, նգածաղիկ ու ստեպղին, որդան կարմիրով օշարակ ու գարեջուր:

Առաջին վեց օրը Տափը կատարում էր աստվածների բոլոր ցանկութունները և սեղանին թափում ամեն տեսակ ուտելիք ու բնակելիք:

Յոթերորդ օրը հոգնած Տափը նիրհեց, սակայն կամակոր ու բնահաճ աստվածները նոր պատվերներ էին տալիս:

— Մի խանգարեք նրան, — ասաց Տափի մայր Անահիտը: — յոթերորդ օրը նա պետք է ջուն մտնի, եթե նրան հանգիստ չթողնեք՝ նա ձեր ցանկութունները կկատարի կիսատ-պոատ:

Տափի նման է նաև հողը: Բայց հայ հողագործը աստվածների պես բնահաճ չէ: Նա վեց տարի ցանում է հողը, յոթերորդ տարում հանգիստ տալիս: Այդ մեկ տարում հողը վերագտնում է վեց տարում իր կորցրած ուժը և հավիտենապես մնում բարերի ու քսան տարեկան, ինչպես Տափ պատանին:

Տափը ընկուղաչափ ցորենը երբ կհանձնի հալերին

Հարբ-տնուրը Հայոց աշխարհի պորտն է: Այստեղից հավասար հեռավորության վրա են գտնվում երկրի հյուսիսային ու հարավային, արևելյան ու արևմտյան եզրերը:

Սքանչելի են Բյուրակն բարձրավանդակի Սերկի, Հավատամք, Սրմանց, Շուշարի, Քեքման կատարները:

Ասում են համաշխարհային ջրհեղեղից առաջ այս բարձրութունների վրա ընկուղյի մեծությամբ ցորեն էր աճում: Զրեք բարձրանալու նախօրեին հայոց հողի աստված Տափը Հարբի ընկուղաչափ ցորենի սերմացուն՝ թաղեց մի լճի հատակում: Բայց դե Հարբում հազար լիճ ու աղբյուր կա, դրա համար էլ Բյուրակն է կոչվում, ի՞նչ իմանաս, թե դրանցից որի հատակում է սերմնացուն:

Հարբեցիք համոզված են, թե Տափը այդ սերմացուի տեղը հայերին կհայտնի այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղից հետո անցնի յոթ հազար տարի:

Մանգաղ

Մանգաղը՝ մետաղյա կեռ կտրիչ-հնձիլը յոթ հազար տարեկան է: Մինչ այդ մարդը արտերը ոչ թե հնձում, այլ քաղում էր,

այսինքն՝ ձեռքով մեկ-մեկ կտրում կամ պոկում էր հասկը:

Գենտը երբեք էլ դուր չի եկել մարդուն: Եվ նա մի հասկի փոխարեն՝ փորձել է կտրել երկուսը, երեքը, չորսը, ապա՝ մի ամբողջ փունջ: Սկզբում կտրել է ձեռքով, հետո սատանի եղունգ կտրիչ-քարով, վերջապես նաև մետաղով, որ կորացրել է այն-քան ինչքան պետք է հասկերի ցողունների մի փունջ մի հարվածով կտրելու համար:

Մանգաղն առաջին մեքենան էր աշխարհում:

Կողը

Նոյեմբերյանի շրջանի Կողը գյուղը հնում մտել է Գուգարք նահանգի Կողբոփոր գավառի մեջ:

Կողբը Եվրոպայի բոլոր քաղաքներից էլ հին է: Ափսոս, որ հիմնադրման անձնագիրը չի պահպանվել: Դա պատահել է այսպես:

Գյուղի հիմնադիրները կառուցել էին նաև մի անձատչելի ամրոց: Վտանգի ժամանակ շինականները դուրս էին թափվում իրենց տներից և պատսպարվում ամրոցում:

Այս առաջին կողբեցիները Հացամուլ էին: Նրանք ունկուց ցորենի մի հասկ էին ձուլել և որպես Կողբի զինանշան դրել իրենց ամրոցի աշտարակին:

Թշնամին լսում է ոսկե հասկի մասին, հազար-հազար ճամփա կտրելով գալիս հասնում է Կողբ և պաշարում ամրոցը: Հենձի ժամանակ էր: Պաշարված կողբեցիների առջև պայման է դրվում.

— Եթե չհանձնեք ոսկե հասկը՝ կայրենք ձեր բոլոր արտերը: Կողբեցիները մամտում են, ծանրութեթե անում և ասում.

— Ավելի լավ է ոսկուց զրկվենք, քան հացից:

Եվ ոսկե հասկը զիջում են թշնամուն:

Մալի սոսիների պուրակը

Սոսիների ամենագեղեցիկ պուրակը Մալ գյուղի մոտ է: Սա Սյունաց աշխարհի սքանչելիքն է:

Մի անգամ այստեղով անցնելիս՝ Պարսից Գարեհ արքան հավանում է պուրակը: Նա հրամայում է, որ անտառից ոստեր հանեն, տանեն Պարսկաստան և իր պալատի մոտ սրա նման բանաստեղծական մի պուրակ տնկեն:

Պարսիկ անտառագետները գնում ու գալիս են, բայց բան չի ստացվում: Հայկական սոսին պարսկական հողի վրա չի արմատակալում:

— Այն, ինչ պարսկական հողի վրա չի աճում՝ պետք է աշխարհի ոչ մի անկյունում էլ չաճի, — ասում է գայրացած Գարեհը և մարդիկ է ուղարկում, որպեսզի կտրեն Մալի պուրակի բոլոր սոսիները:

Արքայի հրամանը կատարում են: Սակայն մի քանի տարի հետո պուրակը կրկին դալարում է: Պարսիկները այս անգամ էլ են կտրում սոսիների շիվերը, բայց շատ շանցած պուրակը նորից է բարձրացնում իր գլուխը:

Գարեհն իր մոտ է կանչում մի գիտունի ու հարցնում.

— Սա ի՞նչ բան է, ի՞նչ ուժ կա այդ սոսիների մեջ, որ իմ մարդիկ չեն կարողանում արմատահան անել:

Գիտունն արքային ասում է.

— Այդ սոսիների տակ հայերը ցորեն են ցանել: Իսկ ցորենի ուժով հողին կպած ծառը մահ չունի, ինչ էլ անես՝ մի տեղից կղալարի:

Տող

Հին է Ղարաբաղի Հաղութի շրջանի Տող գյուղը: Սա հիմնվել է այն ժամանակ, երբ Կուր գետի աջափնյակի բոլոր մարդիկ միայն հայերեն էին խոսում:

Տողում թարմ հաց թխողը թոնրից հանած առաջին հացը ուղարկում է այն տունը, որը հիվանդ ունի: Հացը տեսնելով հիվանդը ուժ է առնում՝ ժամ առաջ ապաքինվելու համար: Եթե հաց թխողը հիվանդին մոռանա, ապա երկու օրում նրա տան անդամներից մեկը կհիվանդանա:

Այդպես են մտածել տողեցիների նախնիք երկու հազար տարի առաջ: Դա սովորութուն է դարձել այսօրվա տողեցու համար, շնայած նա վաղուց է մաշկաթափվել սնտախապաշուրթյունից:

Նույն հացից է կծել

Հացի հասակակից է Միսիանի շրջանի Բոնակոթ գյուղը: Թվի ու հաշվի ենթակա ժամանակները սողանք են տվել Բոնակոթի վրայով: Գյուղը ճամփա է դրել նաև խելոք ու անխելք բոլոր

աստվածներին ու ինքը մնացել կանգուն: Եվ պահել է հացապաշտական խորհուրդը. երկու կամ մի քանի հարեւանների երեւոյանքի համար մի կտր հաց են թխում և տալիս երեխաներին, որ նրանք կծեն տարբեր տեղերից՝ որպէս հարատե ընկերութեան ու բարեկամութեան նշան:

Իզուր չէ, որ ընկերոջ հավատարմութունը բռնակոթցին յուրովի է բնորոշում.

— Նույն հացից է կծել:

Արդարադատ թագավորը մնան է վարպետ սերմնացանին

Մեր թվականութունից առաջ վեցերորդ դարում Հայաստանի թագավորն էր Տրպարնը: Թագը գլխին դնելուց և գահին բազմելուց առաջ նա հորն ասաց.

— Հավատա, հա՛յր, ես քեզ պէս արդարադատ կլինեմ:

— Զէ՛, զավակս, — պատասխանեց հայրը, — ես այնքան էլ արդարադատ չեմ եղել, ավելի լավ է դու նմանվես վարպետ սերմնացանին:

— Ինչո՞ւ:

— Դու տեսե՞լ ես, թե սերմնացանը ինչպէս է կապում իր կտավէն գոգնոցը և սերմը շաղ տալիս աչ ու ձախ: Դա շատ նորը դարձ է: Նոսր ցանելու դեպքում արտը ցանցատ կլինի և տեղտեղ անհասկ բացատներ կմնան, խիտ ցանելու դեպքում՝ ցորենն արմատ չի աւա: Թագավորը նման է սերմնացանին: Եթե ուզում ես արդարադատ լինել, ապա պետք է բոլոր հպատակներին հավասար աչքով նայես, իսկ եթե տասին տանջես մեկի գլուխը շոյելու համար՝ թագավորութունդ կնմանվի խայտաբղետ արտի:

Ինչո՞ւ գարին ավելի շուտ է հասնում, քան ցորենը

Մի անգամ շինական Բազը վեր կացավ ու գնաց հայոց հողի աստված Տափի մոտ:

— Հայոց աշխարհում ցորենն ավելի շուտ է հասնում, քան գարին, — ասաց Բազը:

Տափը պատասխանեց.

— Այդ կարգը պապս է հաստատել:

— Ամենաշնորհ Տափ, դա անարգար կարգ է, — ասաց Բազը:

— Ինչո՞ւ է անարգար:

— Յորենն ուտում են հարուստ մարդիկ, իսկ աղքատին բաժին է ընկնում գարին: Բոլոր հարուստներն էլ հաց ունեն և պարնան վերջին աչքները շեն տնկում իրենց արտերին ու սպասում, թե երբ կարմրին կտան հասկերը: Մի՞թե դու չես կարող այնպէս անել, որ գարին ավելի շուտ հասնի: Խղճա շինականներին, գարնան վերջին նրանք քաղցից ուժասպառ են լինում:

— Լավ, Բազ, վերագարծիր տուն և ասա բոլոր աղքատներին, որ ես կկատարեմ նրանց ցանկութունը, ես այնպես կանեմ, որ գարին ցորենից շուտ հասնի քսանմեկ օրով, — խոստացավ Տափ աստվածը:

Այդ ժամանակվանից Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերում գարին ավելի շուտ է հասնում, քան ցորենը: Մայիսի վերջին սկսվում է գարու հունձը:

Գոր

Տարնում Գոր անունով մի պատանի էր ապրում: Դեմքը ցորնագույն էր, ճակատի մազափունջը՝ ոսկեծղի խուրձ, աչքերը՝ մի-մի թոնիր: Ասես ոչ թե ծուխ-ծխանու, այլ արտերի կարմ էր:

Ամենքը սիրում էին Գորին: Աղքատ շինականի արտը պաշտպանելու համար նա մեն-մենակ կովում էր մորեխի պարսերի դեմ, երաշտի ժամանակ բռնով ջուր էր բերում և մեկ-մեկ չրում խանձվող ցորնահասկերը, իսկ կարկտի ժամանակ իր մեջքը դեմ էր անում երկնքին, և կարկուտն անձրև էր գառնում ու թափվում գետնին:

Գորն ինքն էլ չգիտեր, որ հայոց արտերի պաշտպան աստվածն էր: Մի անգամ նա քաղցեց, բայց ամաչեց հաց խնդրել մորովանիցից: Այ թե ինչպիսին էր պատանի Գորը:

Մի գարնան էլ լուր տարածվեց, թե Տարնի բարձր լեռան կատարին հրեշ է հայտնվել՝ հազար տարվա սոված փորով: Սուրբ էին, թե հրեշը շուտով կիրջնի դաշտերը և կխժոխ բոլոր արտերը: Գորն իր եղանը ուսն առավ և ճամփա ընկավ դեպի բարձր սարը:

— Ծս կսպանեմ այդ հրեշիւն և ձեր արտերը կժփան հավիտ-
լանս-հավիտենից, — ասաց նա: — Կվերադառնամ քսանմեկ օր
հետո:

Մարդիկ անհամբեր սպասում էին, թե ինչ է լինելու:

Հրեշը չերևաց արտերում, բայց Գորն էլ չվերադարձավ:
Մարդիկ գնացին բարձր սարի տակ և կանչեցին.

— Գո՛ր, Գո՛ր-Գո՛ր, Գո՛ր-Գո՛ր-Գո՛ր...

Այդ ժամանակվանից էլ և՛ սարը կոչվեց Գոր, Գորգոր կամ
Գրգուռ, և՛ հայոց բոլոր ամիսների քսանմեկերորդ օրը:

Ասում են Գրգուռ լեռան կատարին Գորը դեռ կովում է հա-
յոց արտերը խժռել ցանկացող հրեշի դիմ:

Իսկ մարդիկ «Գորանի» անունով երգ են ձոնել Գորին, որով
տուն են կանչում պատանուն:

Մեղրահաց

Սկզբում մեղուն նեկտար էր բերում ու տալիս մարդուն: Դրա
զիմաց մարդը մեղվի հետ կիսում էր իր ցորեն հացը: Այդպես
երկար ժամանակ ապրում էին միասին, հաշտ ու համերաշխ:
Բայց մի անգամ մարդը հարբեց և ասաց.

— Քո բերածը մի կաթիլ է, իսկ ես քեզ ցորեն հաց եմ տա-
լիս:

Մեղուն տղզաց՝ խռովեց և հեռացավ մարդու մոտից:

— Ոչինչ, — ինքն իրեն ասաց մեղուն, — ես այնպիսի հաց
կսարքեմ, որ համը մարդու բերանում մնա հուր-հավիտյան:

Գնաց, բույն դրեց ծառի փշակում և սկսեց հյուսել իր մեղ-
րահացը: Մի անգամ մեղուն գնացել էր ծաղիկներից նեկտար
հավաքելու: Հենց այդ ժամանակ մարդը հասավ ծառի փշակին
և առավ մեղրահացի համը: Մեղուն վերադարձավ, տղզաց և
խայթեց մարդուն:

Հետո մարդը փորձեց նորից բարեկամանալ մեղվի հետ և
նրա համար փեթակներ սարքեց: Մեղուն կարծես թե հաշտվեց
և սկսեց մարդու համար քաղցր հաց պատրաստել: Բայց տղզո-
ցը մնաց: Ծվ հենց որ մարդը փորձում է մոտենալ, մեղուն մտա-
բերում է հին գժտութունը և խայթում:

Հացն ու լեզուն

Աշխարհի ոչ մի անկյունում հաց ուտելու համար թարգմա-
նիչ պետք չէ: Հացն աշխարհի բոլոր ազգերի համար է: Մինչև
հիմա ոչ մի մարդ չի դավաճանել հացին:

Մեծերի մեջ մեծ իմաստուն Գրիգոր Մազիստրոսն ասել է.

— Յուրաքանչյուր մարդ մայրենի լեզվի կարիքը պետք է
զգտ այնպես, ինչպես հանապազօրյա հացինը: Լեզուն ազգի
նուկուր հացն է: Լեզուն էլ հացի նման է՝ ոչ հնանում է, ոչ թա-
սամում:

Կրակարան

Հայոց արևի աստված Վահագնը մի ժամանակ այնքան մոտ
էր երկրին, որ մարդիկ զրուցում էին նրա հետ, մոտենում նրան
և տաքացնում իրենց մարմինը, կայծեր փոխ առնում և խա-
բույզներ վառում:

Բայց մի անգամ Վահագնը մարդկանց ասաց.

— Շուտով ես վեր կբարձրանամ և դուք ինձ կտեսնեք շատ
հեռվից: Ես կտաքացնեմ ձեզ միայն ցերեկները: Որպեսզի խա-
բույզները չմարեն և գիշերները շատուցե՞՛ք՝ վերցրեք այս հրե ճա-
տագալթաճողը և ձեր խարույկները միշտ վառ կմնան:

Մի քանի օր անց արևը վեր բարձրացավ և մարդիկ երկյու-
ղեցին. իսկ եթե անձրևները զան ու մարեն խարույկները՝ այն
ժամանակ ինչպե՞՛ս պիտի տաքանան իրենք: Ասենք թե՛՛ գիշեր-
ները մի կերպ լուսացրին սրթսրթալով, հետո՞: Իսկ եթե խա-
բույզ չլինի՝ ինչպե՞՛ս խորովեն որսը, եփեն հացը:

Եվ արևապաշտ մարդիկ սկսեցին «ներս տանել» խարույկ-
ները: Ամեն տուն իր կրակաքանին ունեցավ: Ամեն կրակարան
դարձավ հայկական տան փոքրիկ արևը, փոքրիկ Վահագնը:

Ազոխ

Աշխարհի ամենամեծ քարայրներից մեկը գտնվում է Ղարա-
բաղի Հաղրութի շրջանի Ազոխ գյուղի մոտ: Հնում ազոխեցիք
այս քարայրում էին պահում իրենց սերմացու հացահատիկը:

Մի անգամ այնպիսի երաշտ եղավ, որ սովը չոքեց ազոխե-
ցիների շեմին: Ամռան վերջ էր: Մարդիկ ցանկացան ձեռք տալ
աշնանացանի համար պահված սերմացուին: Սակայն գյուղի

փորձառու տարեցնեցրը, հոգալով գալիքի մասին, փակեցին քա-
րայրի մուտքը: Եինականներն ստիպված սկսեցին սնվել դե-
ռահաս խաղողով: Այդ պատճառով էլ գլուզը կոչվեց Ագոխ, որ
նշանակում է խակ խաղող:

Յորենավետ կարասը

Մի ժամանակ Ոստիքի գյուղերի բոլոր տներն էլ հացահա-
տիկի հորած կարասներ են ունեցել: Մեկի կարասը տարին մեկ
է դատարկվել, մյուսինը՝ յոթ տարին մեկ: Պատահել է նաև, որ
տարիներով ոչ մի կարաս չի լցվել:

Բախտի ձեռքին ինչ ասես, որ չի քաշել հազար ասպատա-
կողի ճամփին ընկած Ոստիքը՝ Հայաստան աշխարհի այս արևա-
խանձ անկյունը: Բայց ամենածանր տարիներին էլ Ոստիքի հայր
իր կարասի հատակում մի բուռ ցորեն է թողել, որպեսզի կա-
րասը ցորենարույր մնա և նորից դառնա ցորենավետ:

Պարեջուր

«Գարու ջուրը մարդու համար է, գարին՝ շորքոտանու»:

Հայկական այս առածը երեք հազար տարեկան է: Հայերը
գարեջուր են պատրաստել այդ առածից առաջ:

Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնը, որ մեր թվականությունից
առաջ 401 թվականին եղել է Հայաստանում, հայկական գարե-
ջրի մասին գրել է. «Տներում էին այծերը, աշխարները, եղները
և թռչունները՝ իրենց ձագերով: Այնտեղ կար նաև ցորեն, գարի,
ընդդեմ և կարասների մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի
երեսին լողում էին գարու հատիկներ: Կարասների մեջ կալին
նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր: առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում
մարդ պետք է այդ եղեգի ծայրը բերանին դնի ու ծծի: Եվ այն
շատ թունդ էր՝ եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու հա-
մար շատ ատրոսիլի ըմպելիք է»:

Հացարար

Հնում հացարաց, այսինքն՝ հացթուխը, անձեռնմխելի մարդ
էր համարվում: Ոչ մի հաղթող, արյունակից թե այլազգի, չի սպա-
նել հաց թխող մարդուն: Այդ պատճառով թշնամու հարձակման

ժամանակ հացարարները ոչ երկյուղում էին մահից, ոչ էլ մտա-
ծում իրենց կյանքը փրկելու համար թաքնվել կամ փախչել:

Հուլյն պատմիչ Քսենոփոնը, նկարագրելով տասը հազարա-
նոց հունական բանակի նահանգը Հայաստանի միջով մեր թվա-
կանությունից առաջ 401 թվականին, իր «Անարասիս» գրքում
գրել է. «Բնի բարբարոսները ազմուկը լսելով, չդիմացան ու
փախան: Բայց բարբարոսներից ոմանք սպանվեցին և ձեռք բեր-
վեց մոտ քսան ձի, միաժամանակ գրավվեց Տիրիբազոսի վրանը
և նրա մեջ արծաթե ոտքերով մահիճներ և ըմպանակներ, ինչ-
պես նաև մարդիկ, սրոնք ասացին, թե հացարարներ են ու
մատովակներ»:

Ժամանակ

Վանա լճի արևելյան ափին, Հայոց ձոր գավառում ժամա-
նակ անունով մի գյուղ է եղել, որ հիմնադրել է հայ ազգի
սովանագիր Հայկ գյուղազնը:

Այս գյուղում ապրում էին բազմաթիվ գիտուններ ու աստ-
ղագուշակներ: Նրանք պահում էին հայոց ժամանակի հաշիվը,
լինականներին հայտնում սպասվող երաշտի և ուրիշ արհավիրք-
ների մասին, առանց որոմի ցանքսերը անեցնելու գաղտնիքը:

Այստեղ էին գալիս Հայքի բոլոր տասնհինգ նահանգների
յուրս հարյուր գավառներից ու գավառակներից: Ով որ կորցնում
էր ժամանակի հաշիվը՝ Հայոց ձոր էր հասնում և ժամանակ
գյուղի իմաստունների հետ ճշտում օրերն ու ամիսները:

Այդ իմաստունների շնորհիվ բոլոր հայերն ունեին միատե-
սակ ժամանակ, միատեսակ տարեգրություն ու տարեմուտ, ոչ մի
հաճանգում ոչ գարունն էր ուշանում, ոչ էլ աշունն էր շուտ գա-
լիս: Նրբ Հայքի որևէ եզրում թշնամի էր հայտնվում՝ հայերը
միաժամանակ և միասնաբար էին ընդառաջ դուրս գալիս թըշ-
նամուն և հաղթում նրան: Եվ միասնաբար էլ նստում էին հաղ-
թության հացի:

Բայց ահա հեռու-հեռուներում իմացան Հայքի անպարտելիու-
թյան ուժի մասին, վեր կացան և գրոհի ելան հայոց դեմ զունդ
առ զունդ, հրոսակ առ հրոսակ, դար առ դար: Այնքան գրոհեցին
մինչև հասան Հայոց ձոր գավառը: Այստեղ հիմնահատակ ավե-
րեցին ժամանակ գլուզը և մրի քաշեցին նրա բոլոր իմաստուն-
ներին:

Եվ հայերը կորցրին ժամաձակի հաշիվը: Այնուհետև Հայքում ամեն ինչ խառնվեց իրար: Երբեմն գարնանը հաշորդում էր ձմեռը, կամ տարի էր լինում առանց ամռան ու աշնան: Այլ էր արտերն էին հասնում ժամանակին: Իսկ երբ թշնամին էր հարձակվում՝ հայերը չէին հասցնում իմաց տալ միմյանց:

Ամեն մեկն սկսեց հաղթության հաց թխել իր համար, այդ պատճառով էլ համայն Հայքը չհաղթեց: Մինչև հիմա ժամանակ լուսնեցող ոչ մի երկիր չի հաղթել:

Ալեքսանդր Մակեդոնացին և հայկական լավաշը:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհանված արշավանքը անցավ Հայաստանի կողքով: Բայց և այնպես Եփրատն անցնելիս նա պաշարեց հայկական մի բերդ: Մակեդոնական բանակը երեք օր շարունակ դռն ձեռնարկեց, սակայն ամրոցը մնաց անառիկ: Չորրորդ օրը բերդի աշտարակից հայերը կախեցին ասրափայլ մի լավաշ:

- Հայերը անձնատուր են լինում, — գեկուցեցին զորավարին:
- Ինչպե՞ս, — հարցրեց Ալեքսանդր Մակեդոնացին:
- Նրանք լավաշ են կախել բերդի աշտարակից:
- Լավաշն ի՞նչ բան է:
- Հայկական նրբաթերթ հաց:
- Անձնատուր լինողը սպիտակ դրոշ կկախի և ոչ թե լավաշ: Նրանք հաշտություն ու խաղաղություն են առաջարկում: Հայերն ուզում են ասել, թե մարդն աշխարհ է եկել հաց ուտելու ու ապրելու և ոչ թե գեներ վերցնելու ու կռվելու համար:
- Հիմա ի՞նչ անենք, զորապետ:
- Վերացրեք պաշարումը և շարժվեք առաջ: Թող հացապաշտ հայերը վայելեն իրենց հացն ու խաղաղությունը: Հացի գեմ չի կարելի նիզակ ձոճել: Աստվածները յոթ տարի շուտ են մահ պարգևում նրան, ով կռիվ է գնում հացի գեմ, — ասաց Ալեքսանդր Մակեդոնացին:

Տուրտուր

Մի ժամանակ Արցախի ամենամեծ գետի ջրով չորահարյուր ջրաղաց էր աշխատում: Հացապակառ մի տարի ջրաղացները կանգ առան: Մարդիկ իրենց ունեցած մի բուռ հացահատիկը

աղում էին երկանք-աղորիքով: Մի բուռը ոնց տանես ջրաղաց փոշի դառած ջրաղացի պատերին կկալի:

Պառավ Սանդուխտը թափ-տվեց հորած կարասների պատերին կայած ցորնահատիկները: Եղած-չեղածը դուրս եկավ մի կոտ: Բայց Սանդուխտը որոշեց իր ցորենը ջրաղաց տանել: Հենց որ սկսեց ցորենն աղալ, յգիտես ինչպես գործի ընկան մեծ գետի մյուս բոլոր ջրաղացները: Եվ ամբողջ Արցախում մարդիկ լսեցին շախախնների միալար ձայնը.

— Տո՛ւր-տո՛ւր, տո՛ւր-տո՛ւր, տո՛ւր-տո՛ւր...

Ջրաղացներն աղալ էին ուզում, բայց ցորեն չկար: Այդ ժամանակվանից էլ Արցախի մեծ գետի անունը ջրաղացների շախախնների միալար ձայնի նմանությունից կոչվեց Տուրտուր, որ հետո ձևափոխվեց ու դարձավ Տրտու: Հենց այս Տրտուն է, որ աղավաղվել և այժմ կոչվում է Թարթառ:

Բաղարջ

Գիշեր էր: Լսվում էր ջրաղացների միալար բավոտոցը.

— Ա-դո՛ւն, ա-դո՛ւն, ա-դո՛ւ... .

Այդ ձայնի տակ կարելի է քուն մտնել և քնի մեջ էլ յոթ երազ տեսնել: Բայց ջրաղացպանի քունը չէր տանում: Նա սոված էր: Կեսգիշերին որսեղի՞ց հաց գտնես, Քաղցածությունից ջրաղացպանի աղիքները քոր էին գալիս: Նա մտմտում էր, մտմտում, բայց ելք չէր գտնում: Հանկարծ աչքին ընկավ աղունավարձի ամանը: Մտքում ինչ-որ բան փայլատակեց: Առանց ժամանակ կորցնելու՝ նա մի բանի բուռ ալյուրից խմոր հունցեց, ապա կրակ վառեց ու խարույկի կողքին տափարակ մի քար ցցեց: Հետո խմորից գնդիկ արեց, հարթեցրեց ու տափարակ քարին կպցրեց այնպես, ինչպես թոնրի պատին են հաց կպցնում:

Այդպես ծնվեց հայկական բաղարջը՝ անթթխմոր հացը, որի համը մնաց ջրաղացների ալրոտ պատերի ներսում:

Խորակ

Մի ժամանակ Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերում ցորենի ալյուրը մաղում էին սովորական մաղով, ապա մաղածը երկրորդ տնգամ մաղում մանրաչաք մաղով ու ստանում խորակ ընտիր ալյուրը, որից հաց էին թխում տոնական հանդիսությունների և — Հացապատում

ժամանակի Հարս ու փեսա խորակ էին ճաշակում մեղրամիսի բոլոր օրերին: Նավասարդյան տոնախմբությունների ձիարշավների հաղթողներն անմիջապես ստանում էին խորակ ալյուրից թխած թարմ հաց:

Հետո սկսեցին այդ ալյուրից ճաշ պատրաստել և անունը դնել խորակ: Արցախում այնքան սիրեցին այդտեսակ ճաշը, որ ընդհանրապես բոլոր ճաշերն անվանեցին խորակ: Եվ արցախեցիներն իրենց շուրթերին պահեցին Հայոց աշխարհի մյուս կողմերում մոռացության տրված հնամենի այդ բառը:

Առանց փշրանքի սուփրեն չեն հավաքում

Մեղնից հազար ու հազար տարի առաջ ծտերն ապրում էին միայն Մասիսի լանջերին: Բայց ահա Հայքի ծայրակալ մասերում շրեկացին բազմաբազում միջատներ, որոնք խժոռում ու ոչնչացնում էին արտերն ու այգիները, բոլոր բույսերն ու բանջարեղենը: Թվում էր, թե ուր-որ է միջատները պիտի ամայացնեն ամբողջ երկիրը:

Հենց այդ ժամանակ մարդիկ Մասիսի լանջերից բազմաթիվ ծակեր բռնեցին, լցրին կողովների մեջ և տարան ու բաց թողեցին միջատաշատ գավառներում: Մի մեծ կոփ սկսվեց միջատների ու ծառերի միջև: Ծտերը հաղթեցին ու դարձան մարդու հավիտենական բարեկամները: Մարդը հացի փշրանքը ծտերին է տալիս՝ վարձահատույց լինելով այն բանի համար, որ ծտերը խժոռոզ միջատներից փրկել են բոլոր հացահատիկները:

Հայոց աշխարհի ամեն մի գյուղում սեղանից վեր կենալիս չեն շեն անում, այսինքն՝ սուփրեն չեն հավաքում, եթե ծտերի համար հացի կտորտանք ու փշրանք չի լինում սուփրի մեջ:

Արագիլ

Հարբում ասում են, թե դա եղել է Հայկ նահապետից առաջ: Բել բռնակալի պապը արշավել է մեր Թորգոմա տուն, գերել բոլոր մշակներին և տարել ու բաց թողել հրաշեկ ավազտուններում՝ կարծելով թե նրանք անմիջապես կմեռնեն: Սակայն թորգոմազունները աննկատելի անէանում են բռնակալի աչքից և հրաշքով դառնում արագիլներ: Հետո թռչում են և գնում ու ապրում հեռավոր երկրում: Բայց հայրենիքի կարոտը այրում է նրանց սիրտը և զարնան սկզբին տուն են դառնում արագիլ դարձած:

Ամեն տարվա մարտի 9-ին Հայաստան աշխարհի գյուղերի մարդիկ դիմավորում են արագիլների վերադարձը: Եթե արագիլն իր կտուցով հասկ կամ կանաչ շյուղ է բերում, ապա դա նշան է, թե տարին բերքառատ կլինի: Ծինականն իրեն բախտավոր է համարում, եթե արագիլը նրա տանիքին բույն է դնում:

Արագիլները մի քանի ամիս վայելում են գյուղացիների հյուրընկալությունը և շեն դիպչում ոչ հացահատիկներին, ոչ պտուղներին, ոչ էլ բանջարեղենին: Նախկին մշակ-արագիլը ինչպե՞ս կարող է ձեռք տալ մշակի քրտինքով աճեցրած վաստակին:

Աշնանն արագիլները երամ-երամ ըվում են՝ դեպի հարավ: Ասում են հեռավոր երկրում մի գետ կա, նրանք գնում և լողանում են այդ գետում ու դառնում իսկական մարդիկ: Հետո հայրող տարվա գարնանը նույն գետում նորից են լողանում՝ հավրի թևեր հագնում և թռչում դեպի Հայաստան:

Ածիկ

Հարբը Հայոց աշխարհի տանիքն է: Մի անգամ ձմեռն այնպես պինդ նստեց այստեղ, որ ոչ ոք գարուն, ամառ ու աշուն չտեսավ: Մարդիկ տներում փակվեցին, անասունները՝ դոմերում: Մոռացան և՛ վար ու ցանքս, և՛ արտ ու այգի: Սերմացու դորնահատիկները սկսեցին ուռչել և գիշերները տարօրինակ ձայներ հանել: Մարդիկ ստիպված ցորենի մի մասը փոցյին սկուտեղների վրա: Ամեն օր մի քիչ շուր էին ցողում՝ խոնավացնում, որպեսզի ամեղմեն սերմացուի բարկությունը: Բայց տաս-տասնհինգ օր հետո դժանք սկսեցին ծելել: Մարդիկ մրտմտացին, մտմտացին և որոշեցին իրենց անելիքը: Հենց որ ծիլերը բարձրացան երկու մատնաշափ, նրանք ցորենն սկսեցին ծեծել սանդերի մեջ, հյութի հետ այլուր խառնել և եփել մինչև կարմրավուն դառնալը:

Այսպես ստեղծվեց հայկական քաղցրահամ ուտելիք ածիկը: Հետո հայերը իմաց տվին միմյանց և Հայաստանի բոլոր կողմերում սկսեցին ածիկ պատրաստել ամեն տարի: Դրանով նրանք «վախեցնում էին» ձմռան աչքը, եթե մի տարի ածիկ չէփես՝ ձմեռն աներես հյուրի նվան ամբողջ տարին դուրս չի գա Հայոց աշխարհից:

Հայաստանի Բանրային առաջին փուլը

Հայաստանում հանրային առաջին փուլը կառուցվել է մեր թվականությունից առաջ երրորդ դարում Մոսիթի քաղաքամայր Արշամաշատում:

Այն ժամանակ Արշամաշատը շուկաների ու արհեստավորաց աների քաղաք էր:

Արշամաշատում հացը թխում էին գիշերը և վաճառում վաղ առավոտյան: Սա միակ փուռն էր աշխարհում, որն ուներ իր գուսանը: Նա շրջում էր քաղաքի փողոցներով, երգով ազդարարում ամենքին, որ հանապազօրյա հացը թխված է և արշամաշատցիները կարող են անուշ անել այն: Երգը միշտ ավարտվում էր գուսանական նույն մաղթանքով.

— Եվ թող հացարույր լինեն Արշամաշատի բոլոր առավոտները:

Երվանդ Վերջին արքայի հրովարտակը

Երվանդ Վերջին հայոց թագավորը մեր թվականությունից առաջ երրորդ դարի վերջին երասխածոր գավառում, Երասխ և Ախուրյան գետերի միախառնման տեղում մի քաղաք է կառուցում և իր անունով կոչում Երվանդաշատ:

Իր նոր քաղաքը համայն Հայքում հռչակելու նպատակով Երվանդ Վերջինն այսպիսի հրովարտակ է արձակում. «Ով համաձայնի դառնալ Երվանդաշատի մշտական բնակիչ՝ առաջին տասր տարում արքունի ամբարներից ձրի կստանա այնքան ցորեն, ինչքան պետք է իրեն»:

Փարի ու ցորեն հացերը

Մի քուրմ զնաց արքայի մոտ և ասաց.

— Շինական ձավը մեհյանի ցորենհարկը չի տալիս և անիծում է հացը:

Կանչեցին շինական ձավիկ: Սա էլ ասաց, թե քուրմը ստում է:

Արքայի հրամանով երկրագործին ու քրմին նետեցին հանցանաց խուց: Բանտապետն ամեն օր յուրաքանչյուրին տալիս էր մի գավաթ շուր, մի աման ապուր և երկու տեսակ հաց՝ մեկը

գարի, մյուսը՝ ցորեն: Եվ ամեն անգամ էլ բանտարկյալներին ստում էր.

— Ձուրը կարող եք խմել մինչև վերջին կումը, ապուրն ուտել ամբողջովին, բայց երկու հացերից մեկը պիտի ուտեք՝ կա՛մ գարին, կա՛մ ցորենը: Եթե հանկարծ մոռանաք և երկուսին էլ ձեռք տաք՝ նույն օրը կզխասուվեք:

Եվ ամեն առավոտ բանտապետը ետ էր վերցնում հացերից մեկը:

Նրեք ամիս հետո բանտապետը շինական ձավիկն տարավ արքայի մոտ ու զեկուցեց.

— Տե՛ր իմ, այս երեք ամսում ձավը միայն գարի հացն է կերել, ցորենահացին ձեռք չի տվել:

Արքան դիմեց շինականին.

— Դու ինչո՞ւ ցորենը թողած գարին ես ուտում:

— Արքա՛, ես երկրագործ մարդ եմ և սովոր չեմ ձրի հաց ուտել: Ոչ հերկել եմ, ոչ ցանել, ոչ էլ հնձել, ձեռքս ինչպե՞ս դիպրենի ցորենին:

— Այդ դեպքում դու կարող էիր ձեռք չտալ նաև գարի հացին:

— Գարի հացը ես ուտում էի շմեռնելու համար,— լրացրեց ձավը:

— Ազատեք այս մարդուն, հացի հարգն իմացող մարդը չի անիծի հացը,— հրամայեց արքան:

Հետո արքայի մոտ բերեցին քրմին:

— Դու ինչո՞ւ գարին թողած, ցորեն հացն էիր ուտում,— խորհրդեց արքան:

— Արքա՛, ո՞ր հիմարը ցորենը կթողնի, գարին կուտի:

— Բայց դու ոչ մեկի վրա քրտինք չես թափել:

— Քրտինք պիտի թափի շինականը և ոչ թե ես:

— Արդար չես: Դու բնդունո՞ւմ ես, որ շինականի գատածն ես ուտում:

— Այո՛:

— Ապա ինչո՞ւ ես բամբասում անմեղ շինականին:

— Ո՞վ հաստատեց իմ բամբասանքը:

— Գարի ու ցորեն հացերը,— ասաց արքան և հրամայեց քրմին նորից հանցանաց խուց տանել և այնտեղ պահել ևս երեք ամիս և միայն գարի հաց կերցնել:

Առաջին հասկափնջերը նվիրում էին Անահիտին

Հեթանոս հայերը շատ էին սիրում իրենց սնուցող ճաշը աստվածուհի Անահիտին, որին անվանում էին ոսկեմայր և ոսկեծղի: Բոլոր արտերը հնձելուց հետո առաջին բերքի հասկափնջերը տանում ու դրանցով ծածկում էին Անահիտի արձանը: Նրանք համոզված էին, թե զոհաբերությանը ապահովում են իրենց բերքի պահպանումը ամեն տեսակ աղետից ու արհավիրքից:

Սեղանի թագավորը

Հայոց Վաղարշակ թագավորը տերության բոլոր կողմերից պալատ կանչեց յոթանասուն իմաստունի և նրանց ասաց.

— Յորենավետ է այս տարի: Շինականները յոթ տարվա համար հատիկ են ամբարել: Ի պատիվ այս առատության մենք յոթ օր խնջույթի կնստենք և անուշ կաններ ամեն տեսակ ցորենահաց: Ով յոթերորդ օրը կարողանա հացի մասին սեղմ ու իմաստուն մի այնպիսի խոսք ասել, որ դուք զա ինձ՝ նրան կնվիրեմ մի ոսկե մատանի:

Ասելն ու խնջույթն սկսելը մեկ եղավ: Յոթանասուն իմաստունները կերան ու խմեցին, իրենց գինու ըմպանակները զարկեցին արքայի ըմպանակին: Յոթ օր սեղանների վրա հանդես սարքեցին Հայաստանի սննդաբար բարիքները՝ լավաշ, խորոված ու խաշած միս, կաթ ու մածուց, չորսհարյուր տեսակ համեմ ու բանջար, խաղող, տանձ ու խնձոր, ծիրան ու նուշ:

Վաղարշակ թագավորը ամեն ինչ սեղանի վրա էր թափել, որ իմաստունները կարողանան համեմատության մեջ արժեքավորել հացը:

Մտմտացին, մտմտացին իմաստունները և յոթերորդ օրը ամեն մեկը մի բան ասաց հացի մասին: Բայց ոչ մի խոսք դուր չեկավ արքային: Հենց այդ ժամանակ Վաղարշակ թագավորը գիմեց իր խոհարարին.

— Գուցե դո՞ւ ասես, թե ինչ է հացը:

— Սեղանի թագավոր,— հանգիստ պատասխանեց խոհարարը:

— Հրաշալի՛ է: Հացն, իրոք, սեղանի թագավոր է, առանց

հացի սեղան չի լինի: Դու ավելի իմաստուն ես, քան այս յոթանասունը,— ասաց Վաղարշակը և արքայական մատանին նվիրեց խոհարարին:

Պսակ ցորենի ծղոտներից

Ոչ մի տեղ նորափեսայի գլխին այնքան գեղեցիկ պսակ չէին դնում, ինչպես Հայոց աշխարհի Հարք գավառում: Պսակն այստեղ հյուսում էին ցորենի ծղոտներից, ապա ներկում գույնը գույն: Պսակի ծղոտները եռագույն էին անում, խաբիսօր՝ ցորենագույն, հյուսվածքը՝ կարմիր ու կապույտ:

Այս ամենն անելուց հետո պսակադրության ժամանակ նախորդ պսակը կապում էին փեսայի ճակատին:

Ձէ՛, չկարծեք, թե սա հենց այնպես էին անում՝ փեսային դուզելու համար: Հարքեցիք այդ պսակով նորամտեղծ բնտանիքին հացառատություն էին մաղթում:

Համբուրում են հացը

Տնորիքի հայերը մի սովորություն ունեն: Վերցնում են գետին ընկած հացը, թափ տալիս փոշին, համբուրում և դնում մի բարձր տեղ:

Ասում են՝ գետնին ընկած հացը շտեմանելու ավելի հայի յոթերորդ պորտն այլևս սերունդ չի ունենում:

Մի օր ջուր չէն խմում

Հայաստանի Աղձնիք նահանգի Տատիկ գավառի բոլոր գյուղերում ով գիտե որ ժամանակներից սկիզբ առնող մի սովորություն է եղել Ամռան երաշտին շինականները ձին-ձենի են տվել և միասնաբար որոշել մի օր ջուր չխմել: Նրանց թվում էր, թե կիզիչ արևից խանձվող արտերը տեսնում էին այդ զոհաբերությունը, ու՞մ աճում և դիմանում երաշտին:

Կալոց

Արքաբի ձախ ափին, Արշարունիք գավառում, հացաշատ մի գյուղ է եղել:

Մի անգամ ամռան հնձի ավարտին թշնամին գրավեց այս

գյուղը, բայց ավարի համար հարմար բան չգտնելով՝ շարացավ և հերկեց գյուղի հազար կալերը: Ու հեռացավ՝ կարծելով, թե հայ շինականների բերքը կփշանա: Գե՛, եթե կալ չկա՝ որտե՞ղ պիտի կալես խրճերը:

Քշնամու հեռանալու հաջորդ օրը, մի գիշերվա մեջ, գյուղի մեծ ու փոքրը վրա թափվեցին և պատրաստեցին հազար նոր կալ:

Այդ ժամանակվանից էլ գյուղը կոչվեց Կալոց:

Նրդվում են հացով

Քաղաքամայր Արտաշատի արքունի դատարանը հոտնկայս դիմավորում է մեծ դատավոր արքայազն Վրույրին: Վերջինս հագել էր ծիրանի պարեգրտ, գլխին դրել որդան կարմիրի գույնի կնգուղ:

Մեծ դատավորը մոտենում է բարձրագի՞ր բազմականին և հայացքն ուղղում բազմամարդ սրահին:

Քիչ անց զորականների ուղեկցությամբ ներս են բերում հանցավորներին: Հեյտ սրահի աջ անկյունում շարվում են վկաները: Ամենքն սպասում են: Գատավորը դեռ կանգնած է ոտքի վրա: Ոչ մի ձայն չի լսվում, թվում է, թե սրահում լուսվյալն մի զար է նստել:

Վերջապես ներս բերեցին եռուանին, որի վրա մի թարմ հաց էր դրված: Հանցավորներից մեկը մոտեցավ եռուանուն, ձեռքը դրեց հացի վրա և ասաց.

— Նրդվում եմ հացով, որ դատարանին կհայտնեմ ճշմարտությունը՝ ինչքան էլ այն դառն լինի ինձ համար:

Նույնը կրկնեցին մյուս հանցավորները:

Ապա եռուանուն մոտեցավ վկաներից մեկը:

— Այս հացը վկա, ես կասեմ միայն ճշմարտությունը, եթե ստեմ, թող հացը կուրացնի իմ աչքերը, — ասաց նա:

Նույնն ասացին մյուս վկաները:

Մեծ դատավորը նստեց բազմականին և դատավարություն սկսվեց:

Ծառ կտրողին մեկ տարով զրկում էին հաց ուտելուց

Այրարատ նահանգի Արշարունիք գավառում, Ախուրյան գետի աջ ափին, մի բերդաքաղաք է եղել Բագարան անունով: Մեր իվականությունից առաջ երկրորդ դարում այս քաղաքի մոտ տնկել են Մենդոց կոչվող նշանավոր անտառը:

Այդ անտառից թեկուզ մի ծառ կտրողը Երվանդ արքայի հրամանով նետվում էր հանցանաց խուց և այնտեղ մնում մեկ տարի: Բանտարկյալին տալիս էին զանազան ուտելիքներ և չուր, բայց ոչ հաց: Մի ամբողջ տարի նա հացի համ չէր առնում և հանցանաց խցից դուրս էր գալիս ուժասպառ դարձած:

— Դա ամենաարդար պատիժն է, — ասում էր Երվանդ արքան, — թող ծառ կտրողն իմանա, որ ծառը բնության համար նույնն է, ինչ մարդու համար հացը:

Ինչպես էր մառանապետ ընտրում Արտաշես արքան

Հայոց արքունիքի համար մառանապետ էին որոնում: Մի օր սենեկապետը մտավ զահարահ և Արտաշես արքային զեկուցեց.

— Տե՛ր իմ, մառանապետի պատշաճ թեկնածու եմ գտել:

— Ինչո՞վ է նա պատշաճ, — հարցրեց արքան:

— Գեղադեմ է, քաջադանգուր, բարձրահասակ, լայնաթիկունք, ամուր ոտքերով, նաև անուշ ժպիտ ունի: Արտաշեսն ասաց.

— Այդ ամենը կարող է ունենալ ամեն մի տղամարդ: Բայց ամեն մարդ չէ, որ կարող է մառանապետ լինել:

— Ես ինչպե՞ս պիտի վարվեմ, տե՛ր իմ:

Եվ արքան ասաց.

— Կապիր այդ մարդու աչքերը և թևանցուկ արած մտիր արքունի ամբարանոցներն ու մառանները: Հոտ քաշելով նա պետք է որոշի, որ ինքն անցնում է ցորենի ամբարով, ապա գարու ու կորեկի ամբարներով, հետո մտնում է պանրատուն: Այնտեղից իջիւր խոր նկուղները, ձեռքով շոշափելով նա պիտի որոշի, որ դա ոչ թե հացահատիկի, այլ գինու կարաս է: Եթե անսխալ

պատասխաններ կտա՝ կնշանակե այդ մարդը աչքերը փակ
մթերքները տարբերում է իրարից և կարող է մտռանապետ լի-
նել:

Ախորժակի մասին

Այրարատ նահանգի Ուրծածոր գավառում հացի մի կտոր
էին վերցնում, կոխում Երասխի ջրի մեջ և տալին ախորժակ շու-
նեցող մարդուն: Եվ հավաստում էին, թե փակ ախորժակն իս-
կույն բացվում է:

Մի անգամ շինական Պասկը հնձից հետո նստեց հացի: Սա-
կայն ինչ արեց-շարեց, հացը կուլ չէր գնում: Նա վերցրեց հա-
ցը և քայլեց դեպի Երասխի ափը: Տեղ հասնելով՝ հացը կոխեց
ջրի մեջ, որոշեց մտքում հաշվել մինչև տասներկուսը և նոր
հացը հանել ջրից: Բայց դեռ չորսին չհասած՝ մի ձուկ հացն
առավ ու սուզվեց ջրում: Պասկի ձեռքին մնաց մի փոքրիկ պա-
տառ: Շինականը ժպտաց ու ինքն իրեն ասաց.

— Ախորժակ ունեցողը ուրիշի ձեռքից էլ հաց կփախցնի,
ինչպես արեց ձուկը: Ինձ պես հիմարին սա քիչ է: Գետի ջուրը
ձկան ախորժակը կբացի և ոչ թե մարդու:

Ստամոքսը հացով գերլցնելը հանցագոր- ծություն է

Աշխարհի բոլոր հզորների նման քմահաճ էր հայոց արքայից
արքա Տիգրան Մեծը, բայց տեղն եկած տեղը իմաստանում էր
մի իմաստունի շափ:

Մի անգամ նորակառույց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքում
շատակերների մրցութուն էր կազմակերպվել: Արքայից արքա-
յին զվարճացնելու համար այստեղ էին հավաքվել Հայքի բո-
լոր կողմերի որկրամոլները: Մեկն ասում էր, թե կարող է տասը
հավ ուտել՝ ոսկորներն էլ հետք, մյուսը՝ երկու խաշած գառ,
երրորդը՝ խորոված մի եղջերու, չորրորդը՝ մի տիկ գինի խմել:

Մեկին էլ ցույց տվեցին, որը պատրաստ էր ուտել տասներ-
կու կլորակ մեծ հաց:

— Այս մեկը շեղավ, — զայրացավ արքայից արքան: — Մար-
դը կարող է ամեն տեսակ ուտելիքով ու հեղուկով լցնել իր
ստամոքսը, բայց հացով գերլցնելը հանցագործություն է: Հացը

նրա համար է, որ մարդ հագեցնի միայն օրվա քաղցը: Զափա-
վորութունն ամենից շատ պիտի երևա հենց այդ բանում: Հացը
կարատում են ամբարում և ոչ թե մարդկային ստամոքսում:

Եղի

Լուր տվին հայոց արքայից արքա Արտավազդին:

— Մուշի գավառի հոփեր գյուղում ոչ մի տղամարդ չի հի-
վանդանում մինչև վաթսունին հասնելը: Ոչ ոք չի կարող մեկ-
նել խոփերցիների դիմացկունության գաղտնիքը:

Արտավազդը ելավ և քաղաքամայր Արտաշատից հասավ
հոփեր:

— Մենք ոչ մի գաղտնիք էլ չունենք, — արքայից արքային
պատասխանեցին հոփերի շինականները, — էլ ինչ տղամարդ,
որ շկարողանա մինչև վաթսունը ոտքի վրա մնալ առանց հի-
վանդանալու:

հոփերցիների ամբարտավան պատասխանը չբավարարեց
Արտավազդին: Նա իր մոտ կանչեց գյուղի ամենատարեց մար-
դուն՝ հարյուրքսանամյա Վառդուշին և երկրորդեց իր հարցը:

Երկարակյացը արքայից արքային ասաց.

— Աման սկզբին ցորենի դեռահաս արտերից հրաշալի
բուրմունք է բուրում: Հենց այդ ժամանակ կահուղ ու կաթոտ
հասկերից շինականները փոքրիկ փնջեր են անում և սկսում
խանձել ու խածոջել կրակի վրա: Այդպես խորոված ցորենահատի-
կը գրգռում է նույնիսկ մահամերձ մարդու ախորժակը: Մուշի
բոլոր կողմերում դա կոչվում է եղի կամ հեղի: Եղիից համեղ
բան չիք համայն աշխարհում: Ով փոքրուց տարեկան թեկուզ
մի անգամ եղի ուտի՝ մինչև վաթսունը չի հիվանդանալ: Սա է
համազուտադիներսիս դիմացկունության գաղտնիքը:

— Ես ուշացել եմ հիսուն տարով, — արձագանքեց Արտա-
վազդը և հրաժեշտ տվեց Վառդուշին ու բոլոր խոփերցիներին:

Հացյաց դրախտ

Տարոնում, Արածանի գետի ձախ ափին, հացենիների մի
պուրակ կա, որ կոչվում է Հացյաց դրախտ: Իրավ է, գեղեցիկ
ծառ է հայկական հացենին՝ ձիգ իրանով, մանր, մոխրագույն
ու ողորկ տերևներով, միակուտ, երկայնկիկ պտուղներով և այն-

պիսի պահվածքով, որ նմանվում է գոտին միշտ պնդեցրած գորականի: Քայց ոչ գեղեցկուհի է, ոչ քաղցրատուղ, ոչ էլ որևէ մեկը գուշակութուն է արել նրա տերևների սոսափյունով:

Երկու հաղար տարի առաջ ոչ այս ծառն է հացենի կոչվել, ոչ էլ Տարոնի պուրակը՝ Հացյաց դրախտ:

Հայոց աշխարհի թագուհի էրատոն տարորինակ պատժի է ենթարկում իր անհնազանդ գորականներից երկուսին, որոնցից մեկի անունը Տիրատուր էր, մյուսինը՝ Վահրիճ: Թագուհու հրամանով այդ երկու գորականներին բերում և պցում են Տարոնի ծառերի պուրակը:

— Ապրեցեք պուրակում՝ ինչքան կարող եք, և թե դուրս գաք անտառակից՝ անմիջապես կնետահարվեք, — ասացին Տիրատուրին ու Վահրիճին:

Եվ էրատոյի դրանիկ գնդի զինվորները շրջափակեցին անտառը:

Երկու ամիս հետո թագուհու զինվորները մտան անտառ՝ կարծելով, թե Վահրիճին ու Տիրատուրին կգտնեն սովահար եղած: Զարմացան՝ նրանց ողջ տեսնելով:

Ապա մարդիկ իմացան, որ Տիրատուրն ու Վահրիճը սոված չեն մնացել անտառում: Զից ծառերի տերևներից շաքարալից հյութ է թափվում խոտերի վրա ու պնդանալով դառնում գաղպեն:

— Մեր հացը եղել է այս մեղրահաց գաղպենը, — ասացին Տիրատուրն ու Վահրիճը, — սրանք սովորական ծառեր չեն, այլ հացենիներ, այս պուրակն էլ ոչ թե անտառակ է, այլ Հացյաց դրախտ:

Այդ ժամանակվանից էլ գաղպենատու ծառը կոչվեց հացենի, իսկ Տարոնի հացուտը՝ Հացյաց դրախտ:

Հայաստանի սահմանները զծվում են կլորահատիկ ցորենի արտերով

Աշխարհում առաջին ցորենն աճել է այն ժամանակ, երբ Մասիսի կատարին դեռ ձյուն չէր նստում: Կլորահատիկ է, կարմրերիկ, հուսթի, համարյա անքիստ հասկերով, Ասում են՝ հայերի լեզուն բացվել է, երբ սկսել են կլորահատիկ ցորենի հաց ուտել: Այդ ցորենից են իրենց գույնն առել հայերի այտերը: Կլորահատիկը ամենասնդարարն է բոլոր ցորենների մեջ:

Նրավ է, դժվար էր այն ցանկն ու աճեցնելը, բայց շկար հայկական մի պուղ, ուր կլորահատիկի արտ շիներ: Այդ պատճառով էլ հին Հայաստանի սահմանները զծվում էին այդ ցորենի արտերով:

Երկու հազար տարի առաջ հույն դիտուն Ստրաբոնը ոտքով անցավ Հայաստանի մի ծայրից մյուսը: Եկավ ու գրեց իր ականջով լսածի ու աչքով տեսածի մասին: Նա առաջին պատմիչն էր, որ ասաց, թե Հայաստանը միալեզու է՝ այսինքն Հայաստանի բոլոր բնակիչները խոսում են հայերեն: Այն ժամանակ Հայաստանի եզրերը զծվում էին հայերեն խոսակցության սահմաններով, այսինքն Հայաստանը ձգվում էր այնքան, ուր վերջանում էր հայերեն խոսքը:

Ստրաբոնը գրեց, թե Կուր դետի ձախ ափին, Ալազանի հովտում, Հնարակերտ քաղաքի ուղղությամբ, հայկական մի գալստ կա Կամբիճան անունով, որը Մեծ Հայքի սահմանները Կուրի աջ ափից տանում էր ձախ ափը:

Այն ժամանակ բավական դյուրին էր Ստրաբոնի գործը: Նա Հայաստանը շափում էր հայերենով ու հայկական ցորենի արտերով:

Արտը խախուտ, մնանեն՝ կարկուտ

Կապուտան լճի հյուսիսարևմտյան կողմում մի հին քաղաք է եղել Զարեհավան անունով: Պարսկահայք նահանգի տարբեր կողմերից շատ մարդիկ էին գալիս այստեղ և դիմում գուշակ Ապավենի օգնությանը:

Ապավենը համարյա անսխալ գուշակում էր, թե երբ անձրև կլուս, երաշտն ինչքան կտևի, ինչպիսին կլինի այդ տարվա բերքը:

Մի անգամ Ապավենի մոտ եկավ շինական Փառնեբսեհը: Մա ծուլ մարդ էր, հողը մշակում էր կիսատ-պուստ և կիսատ-պուստ էլ բերք ստանում: Զգիտես ինչու Փառնեբսեհը ուզում էր, որ կարկուտ կամ երաշտ լինի, ամենքի արտերը փշանան, որպեսզի ինքն էլ բոլորի նման մեղքը պի կարկուտի կամ մի ուրիշ բանի վրա:

Ապավենը, որ ճանաչում էր Փառնեբսեհին, ասաց.

— Այս տարի ոչ երաշտ կլինի, ոչ էլ ուրիշ արհավիրք, ամենքն առատ բերք կստանան:

— Իսկ եթե աղետաբեր մտքիս ամպը հասնի մեզ, — շարու-
թյամբ խոսեց Փանեհրսեհը:

— Մտքիս ամպ էլ չի լինի:

— Իսկ եթե կարկուտ լինի:

— Արտը խախուտ, մհանեն՝ կարկուտ, — գրույցը եզրափա-
կեց Ապավենը:

Հաց էին թխում Թուխ գետի ջրով

Աղձնիք նահանգում սկիզբ առնող Թուխ գետը գնում-թափ-
վում է Վանա լիճը: Հնում կարծում էին, թե այս գետի ջուրը
խոնավ ու ունի: Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից մարդիկ
գալիս էին Թուխի ափերը, մի-մի շիշ ջուր վերցնում և, տուն
վերադառնալով, այդ ջրով խմոր հունցում, հաց թխում ու կերց-
նում կակաղոց աղջիկներին ու տղաներին: Նրանք համազված
էին, թե դրանից հետո կակաղոցները լեզուն կրացվի:

Հին ու նոր ալյուրը

Նրևի ոչ մի տեղ ցորենն այնքան շուտ չի հասնում, որքան
արևալուստ Փայտակարանում: Գուցե այդ պատճառով է, որ հա-
յուհիներն այստեղ մի տարով ավելի շուտ էին ամուսնանում,
քան Հայաստանի մյուս նահանգներում: Տասնվեց տարեկան
աղջիկը շատ բան պիտի իմանար աշխարհի ու կյանքի մասին:

Փայտակարանում աղջիկներին համեմատում են ալյուրի հետ:
Նոր ալյուրից թխում են հրաշալի ու անուշահամ հացեր: Հինը
դժվար է շաղախվում և հացն էլ համով չի լինում: Փայտակարան-
ցին ի բերան գիտե հացի դասը՝ նոր ալյուրը լավ է, հինը՝ ան-
պիտան: Հին ալյուրը նման է այն աղջիկներին, որոնք ամուս-
նանում են քառասուն տարեկանից հետո: Դժվար է ստել՝ նրանք
երբիս կունենա՞ն, թե ոչ:

Թիլի ցորենը

Կապուտան լճում Թիլ անունով մի կղզի կա, որի անունով
լիճը երբեմն կոչել են Թիլ:

Առաջին դարում Վարժ անունով մի մարդ էր ապրում այս
կղզու վրա: Մի փոքրիկ հողակտորի վրա Վարժը ցանում էր տար-

բիր տեսակի ցորենի սերմեր: Ցանկուց առաջ հասիկները լվա-
նում էր մի քանի անգամ, հողն էլ այնպես էր փոթեցնում՝ ոնց որ
մաղած ալյուր:

Ու մի օր էլ Վարժի ցանած ցորենն աճեց ու հասունացավ ինն
օրում: Վարժը նորից ցորեն ցանեց և ինն օր հետո բերք ստա-
ցավ: Այսպես շարունակվեց մինչև աշնան կեսը: Յոթ ամսում
նույն հողակտորից Վարժն ստացավ քսաներեք բերք:

Վարժը հասկանում էր, որ ինքը մի այնպիսի աշխարհաշեն
հայտնագործություն է արել, որին աստծու ուժն էլ չէր պատի:
Նա գնաց Հայոց քաղաքամայր Արտաշատ և այդ մասին հայտ-
նեց արքունիքին: Չհավատացին: Այդպիսի բանը մարդ պետք է
տեսնի իր աչքով: Բայց Վարժին թվում էր, թե ցորենն ինն օրում
անցնելու գաղտնիքը բացելուց հետո ոչ ոք չի հավատա, որ դա
իր գյուտն է: Չէ՞ որ ինն օրում ցորենն ստանալը այնքան դյու-
րին բան էր, որ ամեն մեկը կարող էր իրեն վերադրել:

Փառասեր Վարժը ծանրութեթև արեց և ոչ մեկին չհայտնեց
ինն օրում ցորենն աճեցնելու գաղտնիքը: Վարժն իր հեռ գի-
րկման տարավ մի հայտնագործություն, որը ցորենատարաց
կյարձներ աշխարհը:

Միայն ալյուրով հավա չի լինի

Խոյ քաղաքում Տոնիկ անունով մի մարդ էր ապրում: Մի օր
սա իր կնոջն ասում է.

— Կնիկ ջան, հարստանալու ճամփին գտել եմ:

— Ո՞նց, — հարցնում է կինը:

— Հալվա կպատրաստեմ ու կծախեմ:

— Հալվալի համար յուղ է պետք, շաքար կամ մեղր է պետք,
միայն ալյուրով չի լինի, դու ինչպե՞ս կարող ես հալվա սարքել
ու վաճառել:

— Միայն ցամաք ալյուրով կպատրաստեմ, ոչ յուղ կխառ-
նեմ, ոչ էլ շաքար կամ մեղր:

— Մարդիկ համը կառնեն, ու տեսնելով, որ հալվալի նման
չէ շին առնի:

Աշխարհում անփորձ մարդիկ շատ կան: Եթե այդ անփորձ-
ներից յուրաքանչյուրը մի անգամ իմ հալվալից առնի՝ ես կար-
գին կհարստանամ:

Ամեն արտում մարդակերպ մի հասկ էր լինում

Այրարատ նահանգի նիգ գավառում յուրաքանչյուր շինական ուզում էր իր արտի հովանավորը դառնալ աներևույթ ձևով, ծանքսի ժամանակ շինականը մարդակերպ մի գնդիկ էր սարքում խմորից՝ մեջը մի սերմացու տեղավորում և դնում հողի մեջ:

Եվ ահա սերմը ծլում է, գլուխը վեր բարձրացնում խմորի փոքրիկ արձանիկի ձև ստանալով, Հենց այդպես էլ արտի մեջ աճում է մարդանման հասկը:

Ամեն արտում լինում է մի այդպիսի հասկ, որն ասես տիրություն է անում մյուս հասկերին:

Մարդը աստվածանում էր հասկի մեջ և աստվածացնում արան ու նրա տված բերքը:

Ամենասրբազան տունը թոնիրն է

Շատ տարիներ առաջ Փայտակարանում պսակադրությունն արել են թոնրատանը: Աղջիկն ու փեսան ձեռք-ձեռքի տված պտտվել են թոնրի շուրջը, ապա համբուրվել: Հետո աղջիկը հայրական թոնրից մի բուռ մոխիր է վերցրել ու լցրել գրպանը: Երբ մտել են փեսայի տուն՝ հարս ու փեսա նախ երեք անգամ պտտվել են կրակարանի ու թոնրի շուրջը, ապա շոքել ու համբուրել կրակարանն ու թոնիրը: Հենց այդ ժամանակ էլ հարսը հոր տնից բերած մոխիրը թափել է թոնրի մեջ:

— Թոնիրը հայ շինականի առաջին սրբազան տունն է,— ասում են Փայտակարանում:

— Մարդու համար սրբազան տունը աստծու տաճարն է՝ եկեղեցին,— առարկում են եկեղեցու հայրերը:

— Ոչ մի եկեղեցի սոված մարդուն չի կերակրել, իսկ թոնիրը հաց է տալիս ամենքին,— համարում է փայտակարանցին,— հացով է կենդանի մարդը, հետևապես սրբազան տների մեջ ամենասրբազանը թոնիրն է:

Ցորենի յուրաքանչյուր հասկի մեջ եղած հատիկները առանց մնացորդի բաժանվում են յոթի

Բանաստեղծ ու գրամատուրգ, Հայոց աշխարհի արքայից արքա Արտավազը մի անգամ քաղաքամայր Արտաշատ հրավիրեց յոթ սրամիտ-հնարագետներին:

— Այս ոսկե ըմպանակը կշահի նա, ով կարողանա մի այնպիսի սրամիտ ու իմաստուն բան ասել, որ մինչև հիմա չի անընկ ոչ մի իմաստունի կամ գիտունի մտքով:

Առաջին վեց հոգու ասածներից ոչ մեկը դուր չեկավ արքայից արքային: Յոթերորդն ասաց.

— Աշխարհի ամենազարմանալի հացահատիկը հայկական կյորահատիկ ցորենն է: Ոչ ոք չգիտե, որ նրա յուրաքանչյուր հասկի մեջ եղած հատիկները բաժանվում են յոթի՝ յոթ, տասներորս, քսանմեկ, քսանութ, երեսունհինգ, քառասուներկու, բառասունինը, հիսունվեց, վաթսուներեք, յոթանասուն և այսպես անվերջ: Մի հատիկով ավել կամ պակաս լինել չի կարող: Ողածն առանց մնացորդի բաժանվում է յոթի:

— Դու շահեցիր մրցանակը,— հիացած բացանկանչեց Արտավազը:— Հիմա կստուգենք քո ասածը:

Քիչ հետո արքայից արքայի մոտ բերեցին քաղաքամերձ արտի տարբեր կողմերից պոկված հասկեր: Հաշվեցին: Յոթերորդ սրամիտ-հնարագետը իրավացի էր:

Բանտում էլ իր արտն է վարում

Մի շինականի կանչեցին արքայի մոտ և ասացին.

— Դու պետք է թողնես գյուղը և տնով-տեղով փոխադրվես բաղաքամայր Արտաշատ, կզառնաս քաղաքացի ու հարմար մի գործ կգտնես:

— Չեմ կարող, առարկեց շինականը:

— Ինչո՞ւ:

— Ես ինչպե՞ս պիտի ապրեմ առանց հողի, առանց արտի ու բանքսի:

— Կվարժվես, քաղաքը մաքուր է, դու կմոռանաս ցեխտ պյուղը, կմոռանաս թրիքի հոտը, Իսկ այստեղ, Արտաշատում, և Հացպատում

արքայական պարտեզների բուրմունքը խուսուտ է տալիս մարդու քիմքը:

— Ոչ մի պարտեզ չի կարող այնպիսի հոտ արձակել, ինչպես դաշտերից քաղած թարմ խոտը, որ երեկոյան փոտւմ ես տանդ բակում, — համառոտ շինականը:

— Դու համարձակվում ես արհամարհել արքայական պարտեզի հոտը:

Եվ անմեղ շինականին նետեցին հանցանաց խուց: Բանտապանն ամեն օր անցքից հետևում էր, թե խցի մեջ ինչ է անում շինականը և անմիշտպես զեկուցում արքային:

Քարնան սկիզբ էր: Շինականը բանտում ետ ու առաջ էր շարժվում և ինքն իրեն ասում.

— Սա իմ Կլոր տափն է, իմ արտատեղը: Ես հիմա կլծեմ եզները, ահա այսպես, — և շինականը շարժումներով ցույց էր տալիս, թե ինչպես է լծում եզները, — հիմա մաճը կուղղեմ և կակսեմ, դե՛, ոսկեմայր ու ոսկեծղի Անահիտ, ահա և իմ առաջին ակոսը, մեկը հազար կանես, դրա փոխարեն ես մի կայթ ցորեն կնվիրեմ քո տաճարին:

Երկու ամիս հետո բանտապանը նկատում է, թե շինականն ինչպես է քաղհանում արտը ու սրտապարար զրույց անում իր գեղջուկ կնոջ հետ:

Այդպես ամեն օր շինականը հոգով ու մտքով իր արտի հետ էր, իր հայրենի գյուղում:

Մի անգամ էլ նա պատկերացրեց, որ արտն արդեն հասել է և եթե ժամանակին չհնձի՝ հասկերը կլծղեն:

Զարմանալին այն էր, որ շինականը, դանդելով փակ խցում, հիշտ էր կաահում արտի հասունացման փուլերը:

Մի առավոտ բանտապանը ներս մտավ ու շինականին ասաց.

— Դուրս գնա:

— Ո՛ւր:

— Ձեր գյուղը, արտդ հասել է, գնա հնձիր:

— Գնամ հնձեմ-պրծնեմ ու ե՛տ գամ:

— Ո՛չ, մնա գյուղում, արքան քեզ ազատ է արձակում, քո մայրաքաղաքը ձեր գյուղն է:

Ինչու եմ արտեզրերիմ հասկեր թողնում թոչու՛նների համար

Մոկը նահանգի Մյուս Իշայր զավառում հնձի ժամանակ թրույունների համար արտեզրերին թողնում են մի քանի հասկեր:

Մի անգամ իշխան Կյուրեղը, որ բազում արտեր ուներ Մյուս Իշայրի բոլոր գյուղերում, իր մշակներին հրամայում է արտերը հնձել ամբողջովին, առանց մի հասկ թողնելու: Թրույունները խոսվում են և հետևում Մյուս Իշայրից: Հաջորդ տարում մորեխի ամպերը նստում են արտերի վրա և սկսում ոչընչացնել հասկերը: Ազահ իշխանը տասը հազար մշակ է վարձում մորեխի դեմ կովելու համար: Բայց ոչինչ չի ստացվում, մշակները չեն հասցնում հնձել նույնիսկ մի հասկ:

— Մի՞թե հնարավոր չէ ոչինչ փրկել, — հուսահատված ասում է Կյուրեղը:

— Ո՛չ, իշխան, մեր ուժից վեր է ոչնչացնել այսքան մորեխը, — ասում են մշակները, — սա թուշու՛նի գործ է: Հազար թրույուն ավելի շատ մորեխ կոչնչացնեն, քան տասը հազար մշակը:

Վահագն աստծու գրոսարանը

Մի ժամանակ Արցախի Տրտու գետի հովտում, Վաղուհաս գյուղի մերձակա Գայլ լեռան կատարին, Վահի անունով երկու դանդակատուն կար: Երաշտ ժամանակ արցախեցիին շուր էր լցնում մի զանգակատան վրա՝ հուսալով, թե անձրև կգա, իսկ անձրևատ օրերին կրակ էր վառում մյուս զանգակատան վրա՝ հուսալով, թե ուր որ է կծագի արևը:

Ասում են Գայլ լեռը եղել է հայոց արևի աստված Վահագնի գրոսարանը: Տրտուլիան պահին Վահագնի արցունքը անձրև էր դառնում, իսկ խնդուլիան ժամանակ նրա այտերի հուրհրատու միջ լուսավորվում էր համայն աշխարհը:

Արցախեցիին յուրաքանչյուր նոր բերքից մի բուռ ցորեն էր տանում ու դնում Գայլ լեռան վրա և ասում.

— Սա էլ մեր Վահագն աստծու բաժինը:

Տիկնանց տիկին Հեղինեն փրկեց սովյալներին

Հայոց Սանատրուկ թագավորը 91 թվականին արշավում ու գրավում է Եգեսիա քաղաքը: Պարտված թագավոր Աբդարն էլ հայ էր: Վերջինիս տիկնանց տիկին Հեղինեն երևի ամենագեղեցիկ հայուհին էր ամբողջ աշխարհում: Նա շատ բաներում էր օգնել Սանատրուկին, այդ պատճառով էլ հաղթողը արժանին մատուցեց Հեղինենին և նրան նշանակեց Միջագետքի ղյժու:

Հեղինեն, սակայն, Միջագետքում չապրեց, վեր կացավ ու գնաց Երուսաղեմ հենց այն ժամանակ, երբ մեծ սովը ամալացնում էր այդ կողմերը: Տիկնանց տիկինը ծախսեց իր ունեցած մի սնդուկ սակին և վրայի արդուզարդերը, Եգիպտոսից ցորեն գնեց և բաշխեց բոլոր սովյալներին:

Այդ պատճառով երուսաղեմցիները Հեղինենին դասեցին սըրբերի շարքը և երբ մահացավ՝ նրա մարմինը թաղեցին քաղաքի մեծ դարպասի առջև, որ նշան էր, թե սովը կվախենա և այլևս չի մոտենա Երուսաղեմին:

Մասիսը Հայաստանի ցորենն է, Փոքր Մասիսը՝ գարին

Գարու ցողունը կարճ է լինում, ցորենինը՝ երկար: Հին հայ իմաստասերներն այդ միտքն արտահայտում էին պատկերավոր.

— Մասիսը Հայաստանի ցորենն է, Փոքր Մասիսը՝ գարին:

Մի անգամ նախարարներից մեկը փորձեց փեսայանալ հայոց արքային:

— Ես չգիտեմ՝ դու կարո՞ղ ես իմ դստերն այնպես պահել, որ նա ամեն օր թարմ ցորենահաց ուտի, — ասաց արքան:

Նախարարն անմիջապես շատախոսանեց: Նա տուն վերադարձավ, մի պատկերահան վարձեց և ասաց, թե ինչ անել:

Պատկերահանը կտավի վրա այսպես պատկերեց. արքայադուստրը նստել է ցորենահատիկներից կազմված Մասիսի վրա, իսկ մի ձի գլուխը խոթել է գարու հատիկներից կազմված Փոքր Մասիսի մեջ:

Եվ նախարարն այդ նկարն ուղարկեց արքային:

Հիվանդ ունեցող կոշեցին լավաշ է թխում

Հին ժամանակներում Աշտարակի շրջանի կոշ գյուղում հիվանդ ունեցող տունը թարմ լավաշ էր թխում, հետո տան անգամներից մեկը վերցնում էր մի մեծ խուրձ լավաշ, ամբողջ օրը կանգնում գյուղից դուրս տանող ճանապարհի եզրին և հաց բաշխում անցնող-գարձողին:

Կոշեցին համոզված էր, թե աստված տեսնելով այդ սրտաբացությունը՝ օգնում է, որ հիվանդը շուտ ապաքինվի:

Հինգ տարում հինգ բուռ ցորեն

Երրորդ դարում Կորճայք նահանգի Որսիբանք գավառում ելիտասարդ մի իշխան էր ապրում Բազունի անունով: Հայրը սրան սովորելու է ուղարկում Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքը: Բազունին հետք վերցնում է հինգ բուռ հայկական ցորեն:

Նա Ալեքսանդրիայում մնում է հինգ տարի: Ամեն տարի մի բուռ ցորեն էր ուտում՝ որպեսզի հայրենի տան ճամփան շնորհակալանա:

Օտարությունից տուն վերադառնալուց հետո Բազունին նախ հայկական հացն է համբուրում և նոր ողջագուրվում հարազատների հետ:

Արսն աչք ունի

Չորրորդ Հալքի ետզան գյուղաքաղաքում Կիրակետուր անունով մի մարդ էր ապրում: Նոր բերքից թխած առաջին հացը նա վերցնում և գնում էր իր արտի խոզանը, մի կտոր դնում խոզանի վրա, մյուսն անուշ անում:

— Իմ արտն աչք ունի, — ասում է Կիրակետուրը: — Թող նա տեսնի, որ ես իմ բաշխած հացը կիսում եմ իր հետ:

Հնձվորն ինչպես է իր երախտագիտությունը հայտնում Արածանի գետին

Տուրուքերան նահանգի Ապահունիք գավառում, Արածանի գետի ափին, հունձն սկսվում է ամռան կեսերին:

Հնձվորը մանգաղի առաջին կտրած հասկափնջից ընտրում

է մի հոռութի հասկ, մտտեկում Արածանի գետին, ձեռքի ափի մեջ տրորում հասկը և ստուռ ցորենը նետում ջրի մեջ:

— Հոռոգ հավիտենական լինի, Արածանի, անուշ արա քո տված բարիքի առաջին բուռը, — ասում է շինականը և, վերադառնալով արտի մոտ, սկսում հունձր:

Երկյուղեցին հացից

Քրիստոնեութուն տարածող Հայոց Տրդատ արքայի զորաբանակը շրջապատել էր Սկեղյաց գավառի Քիլ ավանի նանե աստվածուհու տաճարը: Երկու օրվա անզազրում գրոհը ոչինչ չտվեց: Քրմերը չէին ընկրկում, տաճարը մնում էր անմատչելի: Երբորդ օրը արքայի զորականները որոշեցին բարաններով քանդել տաճարը, սակայն, ասես զարմանքից քար կտրած, կանգ առան տեղում: Մեհյանն օղակող պարիսպների աշտարակային հատվածների շոքս բոլորքը քրմերը ծածկել էին լավազ հացով: Դե արի նետ արձակիր, կամ բարան մոտեցրու պարիսպին:

Արքունի զորականները հացից ավելի շատ երկյուղեցին, քան Քրիստոսից: Նրանք հեռացան նանեի տաճարից և մի ամբողջ տարի չերևացին Քիլում:

Մի կոտ ցորեն էին նվիրում բորոտանոցներին

Բոր հիվանդությամբ տառապողներին մեկուսացնելու և նրանց կյանքի մասին հոգալու համար Հայաստանում կառուցում էին բորոտանոցներ: Պատմիչ Փափստոս Բուզանդը իր «Պատմություն Հայոց» գրքում այդ մասին գրում է. «Որտեղ գտնում էին պատշաճ տեղեր, զատում էին՝ նրանց մեջ աղքատանոցներ շինելու համար, որտեղ պետք է հավաքեին ախտա՝ վորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցավագարներին: Որոշեցին շինել ուրկանոցներ, սահմանել նրանց սնունդ և դարման, իսկ աղքատների համար՝ պատսպարան»:

Ամեն տարի, հնձից հետո, շինականները մի կոտ ցորեն էին նվիրում բորոտանոցներին: Հին ժամանակների գրիչն այդ մասին ասում է. «Դա միակ հարկն էր, որ շինականը տալիս էր սրտանց»:

Այս գրույցը տեղի է ունեցել Գառնի ամրոցում մեզմից 1680 տարի առաջ

Ազատ գետի աջ ափին, ժայռեղեն բարձունքի վրա, Հայկ նահապետի ծոռ Դեղամը մի ամրոց է հիմնադրել, որը նրա թոռան՝ Գառնիկի անունով կոչվել է Գառնի: Հետո այստեղ տաճար է կառուցվել, որ 301 թվականին դարձել էր հայոց Տրդատ թագավորի քրոջ՝ Խոսրովիդուխտի հովանոցը:

Խոսրովիդուխտն ուտում էր սև կաքավի միս, կարմրախաչա և նաշիճ այլուրից թխած հաց: Տաճարում ամեն օր խնոցի էին հարում և թարմ կարագ մատուցում նրան:

Մի անգամ Բյուզանդիայից Խոսրովիդուխտի մոտ էր եկել բարձրատոհմիկ մի տիկին: Վերջինս հյուրասիրության ժամանակ Տրդատի քրոջն ասաց.

— Իրա՞վ է, որ հայոց փափկասուն տիկնանց համար առանկրն ճաշ են պատրաստում, տղամարդկանց համար՝ առանձին:

— Այո, — պատասխանեց Խոսրովիդուխտը, — հայ օրիորդներն ու տիկնայք սնվում են նուրբ մսից պատրաստված ճաշերով, ինչպես սև կաքավից սարքած այս կերակուրը:

— Դա զարմանալի է, նուրբ միսը կանանց են կերցնում, կոշտն իրենք ուտում, ահա թե ինչպիսին են հայոց այրերը, ես նախանձում եմ հայուհիներին, — արձագանքեց բարձրատոհմիկ բյուզանդուհին:

— Մի նախանձիր, դրա փոխարեն շատ հաճախ հայ կանայք իրենց բերանից կտրում են և տալիս տղամարդկանց, — ասաց Խոսրովիդուխտը:

Մեղա՛, հացիկ

Ազանայի հայերը հացապաշտ են: Անշափ զգույշ են վարվում հացի հետ, ջանում են, որ ոչ մի կտոր չընկնի գետնին: Իսկ եթե հանկարծ հացը գետնին է ընկնում՝ նրանք, ո՞նց որ իրենց մեկըր քավելով, ասում են.

— Մեղա՛, հացիկ:

Դիզափայտ

Դիզափայտ լեռան կատարին կանգնած արցախեցուն թվում է, թե այդտեղից տեսնում է համայն աշխարհը: Հավանաբար

մարդկային կյանքի մեծագույն վայելքներից մեկն էլ Դիզափայտի կատարից աշխարհը դիտելն է:

Հին գրույցն ասում է, թե ինչու է լեռը Դիզափայտ կոչվում, գավառը՝ Դիզակի Դա եղել է վաղուց: Հոնները վրա են տվել ու նվաճել Արցախը: Թշնամին գերի է վերցրել հայոց այրուբենի հիմնադիր Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտներին, որոնց մեջ էր գեղանի տիկին Քազուհին: Հայուհու գեղեցկությունից շլացած հոների զորապետը որոշում է նրան ուժով դարձնել իր կինը: Մակայն Քազուհին մերժում է զորապետին և բզկավում: Այդ գիշեր ամբողջ դաշտում պայծառ լույս է արձակվում: Հոների զորապետին հայտնում են, թե այդ լույսը արձակվում են տիկին Քազուհու՝ դաշտում թափված արյան հետքերը: Այդ հրաշքով համայնված հոների զորապետը իր զինվորների հետ ընդունում է քրիստոնեությունը:

Լսելով այդ մասին, հոների արքան գլխատել է տալիս իր զորապետին, բայց վերջինիս որդիներին՝ Մովսեսին ու Երանոսին, հաղորդում է փախչել: Այնուամենայնիվ արքայի զորականները հասնում և բռնում են նրանց լեռան կատարին, սրախողող անում և դիերը փայտերի նման ցորենի ու գարու դեզերի վրա գնում ու այրում: Այդ ժամանակվանից էլ այս լեռը կոչվել է Դիզափայտ, իսկ գավառը՝ Դիզակ:

Արցախեցիները կարծում են, թե այնտեղ, ուր այրվել են Մովսեսն ու Երանոսը, դեռ պահպանվում են ցորենի ու գարու հատիկներ: Այդ պատճառով արցախեցի կանաչք երբեմն ուխտի են գնում Դիզափայտի կատարը, ձեռքով փորփորում հողը և ցորենի ու գարու հատիկներ փնտրում: Նրանք համոզված են, որ եթե ցորեն գտնեն՝ տղա կունենան, գարի գտնեն՝ աղջիկ:

Ամեն մի հասկ լցվում է չոթ հատիկով ավելի

Մի ժամանակ Արած գավառը մի ոտքով հենվում էր Արարատյան դաշտի, մյուսով՝ Շարուրի դաշտի վրա: Երկու դաշտերի եզրերը քիթ-քիթ են տալիս Արածի կենտրոնում, որ մի առապար է Արաքսի ձախ ափին:

Արածի շինականները սերմը հերկի մեջ այնպես չէին ցանում, ինչպես աշխարհի ուրիշ կողմերում: Նրանք Արաքսից սափորով շուր էին վերցնում և բերում ու ցողում հերկի մեջ:

Ասում են՝ Արաքսի սրբազան ջրի շնորհիվ ամեն մի հասկ

լցվում է չոթ հատիկով ավելի: Այդ պատճառով աշխարհի ոչ մի անկյունում հասկերն այնքան բաղձահատ չեն, որքան Արածի գոշտում:

Լավաշը ամենաերկաթակյաց հացն է աշխարհում

Մի իշխան երկար ճանապարհ էր կտրել և Հնդկաստանից եկել ու հասել Հայոց քաղաքամայր Դվին: Նա դարմացած շքույում է հայկական շուկայում ու արհեստավորաց տներում: Դվինում շատ բան դուր եկավ նրան: Բայց ամենից շատ նրան հիացրեց լավաշը: Նա չէր պատկերացնում, որ կարող է աշխարհում այսքան բարակ ու այսքան համեղ հաց լինել:

Մի անգամ հնդիկը գնաց շուկայի փոխ տիրոջ մոտ և ասաց.

— Է՛յ, բարեկա՛մ, ձեր այս լավաշը քանի՞ օրվա կյանք անի:

— Ինչքան պահես կմնա, — պատասխանեց հացթուխը, — Խարժությունը պահում է հինգ-վեց ամիս, նույնիսկ մինչև մի տարի:

— Հավատալս չի գալիս:

— Իզուր:

— Լսի՛ր, բարեկա՛մ, վերցրու այս դրամը և հարյուր լավաշ տուր ինձ, ես պիտի փորձեմ քո ասածը: Իմ գործերը վերջացրել եմ և վաղը պիտի ճամփա ընկնի դեպի Հնդկաստան: Բայց ճենց հիմա որոշեցի, որ Դվինում կմնամ ես վեց ամիս, մինչև որ համոզվեմ, որ այս լավաշները դիմանում են վեց ամիս և նույն համն ունեն:

— Դա քո գործն է, մնա և համոզվիր, բայց դու կարող էիր ժամանակ չկորցնել և ճամփա ընկնել տուն մի ուղտաբեռ լավաշ ղնած:

Հնդիկը Դվինում մնաց վեց ամիս և փորձելով իր գնած լավաշների համը՝ համոզվեց, որ հայկական լավաշը ամենաերկաթակյաց հացն է աշխարհում:

Մարդը բազմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով

Հինգերորդ դարի իմաստասեր Եղնիկ Կողբացին «Սոց աղան-դոց» գրքում գրել է. «Մոլորունը ամառվանից նախապատրաստ-

սում է ուսելիքը և հատիկը կտրում է երկու մասի, որ շքունի, իսկ տաք ժամանակներում քեից հանում է կտրված հատիկն ու շորացնում»:

Տեսավ մարդը, թե ինչ է անում մրջյունը և ինքն էլ ցորնահատիկի արմատը կտրեց, որպեսզի այն չծլի: Իրա համար էլ ասում են, որ մարդը բազմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով:

Ամոթալի ճամփորդություն

Հինգերորդ դարի հայոց կաթողիկոս և իմաստասեր Հովհաննես Մանդակունին հարբեցողության երդվյալ թշնամի էր: Նա ասում էր.

— Հարբեցողը մարդկության համար նույնն է, ինչ որումը հացահատիկի մեջ: Որումնաշատ հացից մարդ կարող է թունավորվել, իսկ շատ հարբեցողներ ունեցող հասարակությունը՝ անկամալույթ լինել:

Հարբեցող մարդուն Մանդակունու հրամանով ստիպում էին երկու հեծյալ զորականների ուղեկցությամբ, առանց մի կտոր հաց ուտելու, ոտքով անցնել քառասուն հրասախ ճանապարհ: Դա տևում էր հինգ-վեց օր: Այդ միջոցում պատժվածին տանում էին շրջակա վայրերում ապրող նրա բոլոր հարազատների, բարեկամների ու ծանոթների մոտ: Հեծյալ զորականներից մեկը առջևից էր գնում, մյուսը՝ պատժվածի ետևից: Առջևի հեծյալի ձիու գնվակին կապվում էր լավաշի մի խուրձ, որը գտնվում էր օրերով սոված փորով քալող մարդու աչքի առջև:

Հովհաննես Մանդակունու ժամանակներում դա կոչվում էր ամոթալի ճամփորդություն: Այդպիսի ճամփորդները երկար չէին ապրում:

Ոչ միայն հացիվ

Դվինի արքունի սպանդանոցի առջև մի վաճառական զրույցի էր բռնվել իմաստասերի հետ:

— Ինչո՞ւ եք մորթել տալիս այս հինգ հարյուր ուշխարը, — ասում է վաճառականը:

— Մագաղաթի համար: Միսը կմնա մարդկանց, իսկ մորթիներից խաղախորդները մագաղաթ կպատրաստեն, — պատասխանում է իմաստասերը:

— Եվ այսքան մագաղաթից քանի մատյան կգրվի:

— Մի մեծ գիրք:

— Իսկ արժե՞ գիրք գրել այս հացապակաս տարում: Այսքան մորթիներով կարելի է մի քանի կայք ցորեն գնել:

— Մարդն ապրում է ոչ միայն հացիվ, — ասաց իմաստասերը, — հացի պակասից մարդու մարմինն է մեռնում, գրքի պակասից՝ հոգին: Հոգու սովն ավելի կործանարար է, քան հայինը:

Հասկը զինանշան

Յորենի հասկը եղել է Աղձնիք նահանգի Սղերդ քաղաքի զինանշանը: 59 թվականին հոռմեացի զորապետ Կորբուլունը մղտնում է Աղձնիք, գրավում Տիգրանակերտ քաղաքը և մոտենում Սղերդին: Հոռմեացին զարմանում է, տեսնելով, թե հայերը ինչպիսի հասկ-կոթողներ էին կերտել քարերից ու գրել քաղաքի պարիսպների վրա: Սղերդի պաշտպանները թշնամու բանակացիներին դիմավորում են աղուհացով և ոսկեծուլ մի հասկով:

Արագագնաց բաները ոսկեծուլ հասկը անմիջապես հասցրելում են Կորբուլունին: Զորապետն ասում է.

— Հայերին վերադարձրեք իրենց քաղաքի զինանշանը: Երբ-վում է՝ նրանք շատ են հպարտանում այս հասկով: Հայտնեցեք նրանց, որ ես քաղաքի կողքով կանցնեմ՝ եթե նրանք ինձ տան յսրս հարյուր ձիաբեռ ցորեն: Հասկ պաշտողը պիտի ցորեն տուննա: Իսկ եթե ցորեն չտան՝ ես հոգին կհավասարեցնեմ Սղերդի:

Հայերը կատարեցին Կորբուլունի պահանջը:

Բոնակալը գնաց, Սղերդը մնաց:

Մախաղը

Դվին մայրաքաղաքի և խոսքովի անտառի հիմնադիր հայոց խոսքով Կոտակ թագավորը 336 թվականին հրովարտակ արժակից և տերություն բոլոր կողմերից մուրացիկներին խնջույթի հրավիրեց: Մինչ այդ ոչ մի հայ թագավոր այդպիսի հրովարտակ չէր արձակել: Կաված բան է, որ թագավորը մուրացիկների համար խնջույթ կազմակերպի:

Եվ ահա մի օր մուրացիկները հավաքվում են Դվինի մեծ հրապարակում: Արքայական պալատի պատշգամբից նստրով Կոտակը դիտում է նրանց խնջույքը:

Մուրացիկները ուտերից իշեցրին իրենց մախաղները և նրատեցին սեղանների շուրջը: Արքունի սպասավորներն ու մատուցվակները ընտիր ուտելիքներ և ըմպելիքներ էին մատուցում, առանց դիպչելու նրանց ֆորձանապատվությանը: Մատուցում էին այնպես, ինչպես կամատուցեին պալատականներին:

Նստրով Կոտակը դիտում էր մուրացիկների խնջույքը ու դառն ժպտում: Հացի ու ամեն ինչի կարոտ այս մարդիկ թող մի օր սնվեն արքայավայել, մտածում էր թագավորը:

Ամեն տեսակ փորձության ու ձախորդության հանդիպած Կոտակը մտառ նստած դշխոյին ասաց.

— Այս մարդիկ չգիտեն, որ մուրացիկը կարող է մի օրով թագավոր դառնալ, իսկ արքայությունից դեպի մշտական մուրացիկություն՝ մի քաջ է:

— Ես հաշվեցի,— ասաց դշխոն,— երկու հարյուր հիսուներկու մուրացիկ կա այստեղ, բայց ինձ թվում է, թե նրանցից մեկը մուրացիկ է ձևանում:

— Ինչո՞ւ ես այդպես կարծում,— հարցրեց Կոտակը:

— Նա հրապարակ մտավ առանց մախաղի:

— Կարո՞ղ ես ցույց տալ նրան:

— Այո, ա՛յ, աչ կողմի երկրորդ շարքում, այս կողմից շորորդը:

Արքան մի պահ մտածեց, ապա ձայնեց սենեկապետին.

— Խնջույքի ավարտից հետո հայտնիր բոլոր մուրացիկներին, որ նրանք կստանան մեկական ոսկի, պայմանով, որ յուրաքանչյուրը արքունի գանձապետին պիտի մոտենա իր մախաղով:

Մի քանի ժամ հետո խնջույքն ավարտվեց: Մուրացիկները գոհ ու երջանիկ հեռացան արքունի հրապարակից: Մնաց միայն մեկը, որին բերեցին Կոտակի մոտ:

— Ո՞ւր է քո մախաղը,— հարցրեց արքան:

— Ես մախաղ չունեմ,— պատասխանեց մուրացիկ ձևացողը:

— Ի՞նչ մուրացիկ առանց մախաղի:

— Երբեք մախաղ չեմ ունեցել: Ես իմաստասեր Մեծատուրն եմ:

— Բայց ինչո՞ւ խառնվեցիր մուրացիկներին:

— Մի օրվա մուրացիկությունը իմաստասերին կրկնակի իմաստասեր է դարձնում:

Գյուղն ինչու կոչվեց Հացի

Մի տարի Արցախում ցորենի այնպիսի առատ բերք եղավ, որ ցորենատներում այլևս տեղ չմնաց հատիկի համար:

Արցախի իշխան Օշինը դիմեց շինականներին և ասաց.

— Ձեր ավելորդ ցորենը փոխ տվեք ինձ, ես կվերադարձնեմ այն ժամանակ, երբ զգաք դրա կարիքը:

Մարդիկ իրենց ավելցուկ ցորենը հանձնեցին իշխանին ու մտաացան այդ մասին: Առատության մեղ մարդու տվածք աչքին չի երևում:

Շատ տարիներ անցան: Ու մի անգամ երաշտը խանձեց Արցախի հյուսիսը, հարավը, արևելքն ու արևմուտքը: Սովն այնպես պինդ նստեց՝ ասես պիտի կուլ տար բոլոր մարդկանց:

Հենց այդ ժամանակ Օշինը սուրհանդակներ ուղարկեց Արցախի բոլոր կողմերը ասելով.

— Եկեք տարեք ձեր փոխ տված ցորենը, ես այլևս ձեր սպորտըք պահելու տեղ չունեմ:

Արցախի մոտ ու հեռավոր գյուղերից մարդիկ շարժվեցին պակի Օշինի նստավայր գյուղը: Իշխանի ամբարները սովից փքրկեցին համայն Արցախը: Այդ ծանր տարում մարդիկ իրար հանդիպելիս ասում էին.

— Ո՞ւր ես գնում:

— Հացի գյուղ:

— Որտեղի՞ց ես գալիս:

— Հացի գյուղից:

Այդպես էլ մարդիկ մոտացան Օշին իշխանին և նրա նստավայր գյուղը: Հիմա հացառատ գյուղ է Հացին: Բայց այստեղ երկի չգիտեն, թե ինչու է գյուղը Հացի կոչվում:

Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել

522 թվականին սովն աչք անց աշխարհի այս ու այն կողմը և եկավ չոքեց Հայաստանում: Քաղցից կոտորվում էին մարդիկ,

գլուղեր ու ավաններ էին ամայանում, մարդն ուտում էր... մար-
գուն:

Այդ տարվա մասին գրիչն իր հիշատակարանում միայն մի
բան գրեց. «Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել»:

Արցախական հրովարտակ հյուրընկալու- թյան մասին

Արցախում մի հայ թագավոր է եղել Վաչագան Բարեպաշտ
անունով: Սա իր թագավորության սահմաններում կառուցել է
տարվա օրերի թվով եկեղեցիներ ու վանքեր:

Այս Վաչագան Բարեպաշտը Մեծառանք գավառում, Տրտու
գետի աջ ափին, գեղեցկանիւտ մի տեղ է գտնում և կառուցում
արքայանիստ մի ավան, անունն էլ դնում Գյուտական:

Արցախամուր աշխարհի Գյուտականը, սակայն, տարբեր-
վում էր բոլոր մայրաքաղաքներից: Այստեղ հենց որ մի հյուր էր
երևում՝ հյուրընկալում էր այն տունը, որն այդ օրը հաց է
թխել: Այդ մասին իր հրովարտակում գրել էր Վաչագան Բարե-
պաշտը: Հետո այս պարտադիր օրենքը դարձավ սովորություն և,
դուրս գալով Գյուտականից, տարածվեց Արցախի մյուս կող-
մերում:

Դավիթ Անհաղթ

Բյուզանդիայի քաղաքամայր Կոստանդնուպոլսում իմաստա-
սերների մրցավեճ էր: Նրանց մեջ էր քերթողահայր Մովսես Խո-
րենացու քրոջորդի Դավիթը:

Չորս ժամ անընդմեջ նա պատասխանում էր բյուզանդացի
գիտունների բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հարցերին: Անպա-
տասխան չէր թողել և ոչ մի հարցում ու թվում էր, թե նա հաղ-
թում է իմաստասիրական ճակատամարտում: Բայց ահա մըր-
ցավեճի ղեկավարն ասաց.

— Դավիթ, դու փայլեցիր քո իմացությունը ու պերճախոսու-
թյամբ: Մնաց մի պայման: Եթե դու անմիջապես պատասխա-
նես վերջին հարցին, ապա քեզ կօժենք մեծ իմաստասեր: Այն
ի՞նչ բան է, որից մարդ երբեք չի ձանձրանում:

Դավիթը պատասխանեց.

— Հացը: Ամեն տեսակ ուտելիք, ինչքան էլ այն համեղ լի-
նի, կարող է ձանձրացնել մարդուն, իսկ հացը՝ երբեք: Ինչ էլ

ուտես՝ միևնույն է, առանց հացի չես կշտանա: Հացը մարդուն
պետք է ամեն օր: Հացը աշխարհում չի ձանձրացրել և ոչ մի
մարդու:

— Ծիշտ է,— ասաց մրցավեճի գլխավորը:

Այս ու այն կողմից վրա տվին.

— Նա անհաղթ է, նա անհաղթ է...

— Անվանենք նրան Դավիթ Անհաղթ:

Այդ մրցավեճից հետո հայ իմաստասերը կնքվեց Դավիթ
Անհաղթ անունով:

Վանա Գուր

Նուան ծառերը գեղեցկացնում են Եփրատի, Տիգրիսի, Արաք-
սի ու Կուրի հովիտները: Իսկ Հայկական Կիլիկիայում նուան ըն-
դարձակ պուրակներ կան: Բայց Հայոց աշխարհում ամենաըն-
տիր նուան աճում է Վանա լճի ափերին:

Վանում նուան հյուսիս խմոր էին հուցնում և հաց թխում ու
տալիս այն կանանց, որոնք իրար ետևից աղբիկներ էին բերում:
Հավատացնում էին, թե այդտեսակ կանայք նուան հաց ուտե-
լուց հետո տղա են ծնում:

Վանեցի Եղնիկ տիկինը չորս դուստր ունենալուց հետո սկսեց
նուան հաց ուտել: Մի տարի անց նա ծնեց մի տղա, երկու տա-
րի անց՝ երկվորյակ տղա, չորս տարի անց՝ միանգամից երեք
տղա բերեց, իսկ ութ տարի հետո՝ չորս տղա:

Այնուհետև Եղնիկին ոչ նուան հաց էին տալիս, ոչ նուու:

— Տասնչորսը հերիք է,— կատակով ասում էին վանեցիներ-
ըր,— այդպես որ գնա տիկին Եղնիկը կծնի միանգամից հինգ,
միանգամից վեց, միանգամից յոթ տղա, էդ ո՞ւր կհասնի, նրա
խեղճ ամուսինը ինչպե՞ս պիտի պահի այդքան երեխաները:

Անանիա Ծիրակացին ինչպես լուծեց իշխանի խրախճախականը

Մի իշխան գնաց Անանիա Ծիրակացու մոտ և ասաց.

— Իմ զավառում վեց հազար շինական կա: Նրանցից յուրա-
բանչուրը որպես հարկ տարեկան տալիս է երեք կայթ ցորեն:
Սրաշտ տարում նրանք դժվարանում են հարկ վճարել, իսկ շա-
տերն էլ մահանում են սովից: Միջին հաշվով յոթը տարին մեկ
կրաշտ է լինում: Ես մտադիր եմ փոխել հարկ վերցնելու կարգը,

բայց այնպես անկէ, որ հարկի շափը մնա նույնը: Երկնականը
երեքի փոխարեն տարեկան ինձ կտա հինգ կայք ցորեն, իսկ
յոթերորդ, այսինքն երաշտ տարում, ես ոչ միայն նրանցից հարկ
չեմ պահանջի, այլ անհատուց կտամ հինգ կայք ցորեն: Ասա
ինձ, իմաստունդ Անանիա, հարկի շափը չի՞ մնում նույնը:

— Ո՛չ, իշխան, քո նոր հարկակարգով յոթ տարում յուրա-
քանչյուրից ավելի կվերցնես շորս կայք ցորեն: Եթե իրոք ճշը-
մարիտ են խոսքերդ և դու մտադիր ես ավելի հատիկ չվերց-
նել, ապա յոթերորդ տարում հինգի փոխարեն դու պետք է շի-
նականին վերադարձնես ինը կայք ցորեն:

Գուշակը կարճում է մարդու կյանքը

Գիտուն Անանիա Շիրակացին ատում ու արհամարհում էր
բոլոր սնտոխապաշտներին: Գուշակներին նա համարում էր խա-
բերաներ:

Հակառակի պես մի անգամ նրա մոտ եկավ մի գեղուհի գու-
շակ:

— Ասում են՝ դու չես հավատում գուշակներին, — ասաց գե-
ղուհին:

— Այո՛, չեմ հավատում, — արձագանքեց գիտունը:

— Իսկ եթե ես մարգարեանում եմ և կանխատեսում այն, որ
անպալման կատարվում է:

— Փորձիր համոզել ինձ, — կարծես տեղի տվեց Անանիա
Շիրակացին:

Գուշակը նայեց գիտունի ձախ ձեռքի ափազծերի դասավո-
րությունը և ասաց.

— Դու կուպրես վաթսուն տարի:

— Ինչո՞վ կարող ես հաստատել ասածդ, — հարցրեց գի-
տունը:

— Ահա ափազծերը գնում, գնում են և հատում այստեղ, սա
քո կյանքի վաթսուներորդ տարին է:

— Դու չհամոզեցիր, գուշակ, ընդհակառակը, ինձ պատճա-
ռեցիր մի այնպիսի տհաճություն, որից ես չեմ ազատվի ամ-
բողջ կյանքում՝ եթե հավատ ընծայեմ քեզ:

— Ի՞նչ տհաճություն:

— Դու ասացիր, թե ես պիտի ապրեմ վաթսուն տարի, մեկ
ուրիշին էլ ասում ես՝ թե կապրի քառասուն կամ հիսուն տարի:

Իս դուշակություններով դու կարճում ես մարդկանց կյանքը:
Չկա ավելի տանջալի բան, քան այն, երբ մարդ գիտե, թե ինքն
ինչքան պիտի ապրի աշխարհում: Հնարավոր է, որ առանց քո
գուշակության ես ապրեմ յոթանասուն կամ ութսուն տարի, բայց
դու ինձ համար սահման ես դրել վաթսունը: Եվ ես ինչքան մո-
տենամ դեպի վաթսունը՝ այնքան կնախապատրաստեմ ինձ մեռ-
նելու համար: Այդպես էլ բոլոր նրանք, որոնց համար դու գու-
շակել ես նրանց կյանքի սահմանը: Ուրիշ ի՞նչ կարող ես գու-
շակել:

— Հիմա երաշտ է, ճի՞շտ է:

— Այո՛, երաշտ է, արտերից էլ այրվածի հոտ է գալիս:

— Հինգ օր հետո անձրև կգա:

— Դարձյալ սխալ գուշակեցիր: Անձրև կգա վաղն առավոտ-
յան:

— Ինչ է, դո՞ւ էլ ես գուշակում:

— Ո՛չ, ես նայում եմ ամպերի շարժմանը և հայտնում, թե
կրք պիտի նրանք վերածվեն անձրևի կաթիլների:

— Եվ համոզված ես, թե վաղն առավոտյան անձրև՞ կգա:

— Այո:

— Իսկ եթե չգա:

— Գրազ եմ գալիս:

— Ինչո՞վ:

— Եթե վաղն անձրև չգա, կեսօրին կգաս և ես քեզ կտամ
հարյուր ոսկի:

Հաջորդ օրը անձրև եկավ, իսկ Անանիա Շիրակացին այլևս
չտեսավ գուշակին:

Ծ, Մարգարիտ

618 թվականը եղել է Հայաստանի հին ու նոր ժամանակների
ամենաբերքառատ տարին: Յորենի բոլոր կարասները լցվել են
պահպանել, շինականը լիաթոր շունչ է քաշել:

Մահայն այդ առաստալյան ականատես պատմիչ Սեբեոսը
618 թվականը համարել է սովի տարի: Հոգու սով է եղել, մար-
պիկ իրենց ավել են ուտել-խմելուն: Երևի արտասովոր բարիքը
չպիտցրել է ամենքին:

Այդ նույն տարում, երբ հոգու սովը կոխվ էր տալիս հայոց
նպի պարզև ծով բերթի հետ, կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը
և Հազարատում

Վաղարշապատ քաղաքի կողքին հիմնադրեց Ղոխփսիմեի տաճարը, որը դարձավ հայկական ճարտարապետության առաջին հրաշալիքը: Հաջորդ վեց հրաշալիքները հայերը կառուցեցին հետագա դարերում:

Մինչ այդ կույս Ղոխփսիմեի աճյունն ամփոփող եկեղեցի է եղել, որ ավերվել ու անշքացել էր: Եվ ահա, 618-ին, փորում են հողը, որպեսզի հանեն Ղոխփսիմեի աճյունը և հետո տեղադրեն: Հանում են և տեսնում, որ աճյունն ամբողջական է մնացել:

Եվ սկսվում է հայոց փառահեղ տաճարի շինությունը: Հենց այդ ժամանակ Կոմիտաս կաթողիկոսը գրում է Ղոխփսիմեին ու նրա ընկերուհիներին նվիրված իր մեծահամբավ «Անձինք նուիրեալք» բանաստեղծությունը: Իսկ Սեբեոսը, Ղոխփսիմեին անվանելով ցորենի թանկարժեք հատիկ-մարգարիտ, գրում է.

«Օ՛, Մարգարիտ, եգիպտական ցորենի առատությունը շտեմարաններում ամբարված լինելով՝ այս սովի ժամանակ կերակրում ևս Թարգմյան աշխարհը»:

Արիստոտելի և Անանիա Երրակացու պատասխանները

Հուլյն մեծ փիլիսոփա, Ալեքսանդր Մակեդոնացու դաստիարակ Արիստոտելին մի անգամ հարցրին.

- Դու ինչո՞վ ես տարբերվում մարդկանց մեծ մասից;
- Նրանք ապրում են ուտելու համար, իսկ ես ուտում եմ ապրելու համար, — պատասխանեց իմաստասերը:

Հազար տարի հետո նույն հարցը տվեցին հայ մեծանուն գիտուն Անանիա Երրակացուն: Նա պատասխանեց.

— Եթե կարողանային՝ բոլոր մարդիկ էլ կուտեին ապրելու համար:

Կարկտասար

Արեգունի լեռնաշղթայի կատարը Կարկտասարն է: Կար ժամանակ, որ կարկուտը ծեծում էր Արեգունիի շորս կողմի դաշտերն ու այգիները:

Մի անգամ շինականները գնացին ամենագեղտ Անանիա Երրակացու մոտ և ասացին.

— Ամեն տարի կարկուտը մեր բերքը կես է դարձնում: Ինչպես աղաւով ենք այդ աղկտից:

— Գնացեք և երկաթյա յոթ խոփ դրեք Արեգունիի ամենաբարձր կատարին, այդ խոփերը կարկուտը դեպի իրենց կթաշեն, — խորհուրդ տվեց գիտունը:

Շինականները այդպես էլ արեցին: Եվ դարձանքով տեսան, որ կարկուտն իրոք ծեծում է այն ղեռան կատարը, որտեղ խոփի էր դրել: Ահա թե ինչու է լեռը Կարկտասար կոչվել:

Ծուլ մարդը երազում հաց չի տեսնում

Մի իմաստասեր շրջեց ամբողջ Հայաստանը, հարցուփորձեց բոլոր ծուլներին և զրի առավ նրանց երազները: Զարմացավ: Ոչ մի ծուլ երազում հաց չի տեսել: Երկար ժամանակ քննեց այդ բանը ու ինքն իրեն իմաստասիրեց.

— Անբանությունն արատ է ու դժբախտություն: Որ հացին թողնես՝ ծուլի ձեռքին չի դիպչի, հացը ծուլին իր տեսությունը չի արժանացնում նույնիսկ երազում: Եթե ծուլը երազում հաց տեսի՝ աշխարհում անբանների թիվը մի քանի անգամ կմեծանա:

Օգնելու լինես, հա՛ց, մի ժամում դու ինձ որտեղից որտեղ հասցրի

763 թվականին Հայաստանում բռնցքաչափ կարկուտ տեղաց: Հետո արտեք ամայացնող մորեխի ամպեր եկան հեռավոր ավազտաններից: Սրան էլ հաջորդեց երաշտը: Սովն սկսեց իր հունձը:

Հենց այդ ժամանակ Մուշի գավառի Հավատորիկ գյուղի շինական Վիրապը գնաց անտառ՝ հուսալով, որ քաղցը կհաղթեցնի ծառերի կանաչ ոտերով: Բայց Վիրապի բախտը բերեց: Մի բարայրում նա գտավ մի կույս լավաշ: Այդ պահին նա մոռացավ ամեն բան՝ և՛ աշխարհը, և՛ տանը մնացած իր սովահար կնոջն ու երեխաներին: Սկսեց ազահորեն ուտել: Հետո գնաց մոտակա աղբյուրից ջուր խմեց, մի քիչ շունչ քաշեց ու սկսեց նորից ուտել: Այս անգամ նա հիշեց երեխաներին ու կանգ առավ: Նայեց լավաշին ու ասես միանգամից ուշքի եկավ: Զե՛ որ այդքան հացը տնեցիներին կարող է հերիքել մի քանի ամիս նստեց, ծպտաց ու ասաց.

— Մի ժամ առաջ գազան էի, կես ժամ հետո դարձա կիսա-
վայրենի, իսկ հիմա սովորական մարդ եմ՝ նախկին Վիրապը:
Երհնյալ լինես, հա՛ց, մի ժամում դու ինձ որտեղից որտեղ
հասցրիր:

Հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու կոկորդով չի գնա

Մի իմաստունի հարցրին.

— Ի՞նչ ցուցանես առածս. հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու
կոկորդով չի գնա:

Եվ իմաստունն այսպես պատասխանեց.

— Դա նշանակում է, որ մարդ իրավունք չունի աշխարհի
վրա տեղ զբաղեցնել առանց աշխատելու, որ մարդ իրավունք
չունի ձեռքը հացի պատատին տանել՝ եթե քրտինք չի թափել
նրա համար: Ոչ մի խաղուպար էլ չկա, ամեն տեսակ գործի հա-
մար էլ ջանք է պետք:

Սրինգ

Վաստիւրականում մի ամբոց է եղել Սրինգ անունով: Կար-
ծում էր այդպես է կոչվել նրա համար, որ թշնամու հարձակ-
ման ժամանակ սրնգով զգուշացրել են ամբոցի պաշտպաննե-
րի՞ն:

Ոչ, թշնամու հարձակումը գուժուկ են հղչերափողերով:

Ամբոցի կողքի ընդարձակ դաշտում ցորեն էին ցանում:
Ճանքրի կամ հնձի ժամանակ պաշտպանների մի մասը դուրս էր
գալիս ամբոցից և բանում: Դաշտից նրանց ճաշի էին հրավի-
րում սրնգի քաղցր ու քնքուշ կանչով: Ասում են՝ սրնգի այդ կան-
չը ախորժարեր է: Դրա համար են իրենց ամբոցը Սրինգ կոչել:

Հացագործյան

Վան քաղաքում մի իշխան էր ապրում Երվանդ անունով: Մի
անգամ սա ի լուր ամենքի ազդարարում է, թե իր շնաշխարհիկ
դուտար Վարսեին կնության կտա նրան, ով թխի ամենահամեղ
հացը:

Վանեցի կրիտասարդները իրարով անցան: Նրանցից քչերը
գիտենին հաց թխել, իսկ շատերը չէին կարող նույնիսկ թթխմոր

հունցել: Բայց զեղեցկուհի Վարսեին տիրանալու փափագը բո-
լոր կրիտասարդներին հացթուխ դարձրեց:

Ամեն օր թարմ հաց էին տանում Երվանդին: Իշխանն առ-
նում էր հացի համը, բայց չէր կարողանում որոշել, թե որն է
ամենալավը:

Վերջապես իշխանի մոտ իր թխած ցորենահացը տարավ նաև
կրիտասարդ Վարդանը: Երվանդը հացի համն առավ ու դար-
ժացավ: Մինչև այժմ ինքն այսքան համեղ հաց չէր կերել:

Հետո շուտովու՞տ տվեց հացը և դիմեց Վարդանին.

— Թվում է, թե քո հացը ոչնչով չի տարբերվում մյուսների
կրտսներից, բայց սա ավելի համեղ է, քան նրանցը: Հո՞ արա
այլուրը ուրիշ տեղից չե՞ս բերել:

— Ո՛չ, իշխան, և՛ այլուրն է նույնը, և՛ թթխմորը, և՛ ջուրը,
և՛ աղը: Բայց ես հացը թխում եմ լուսադեմին, իսկ լուսադեմին
թխած հացը ավելի համեղ է լինում, քան ցերեկվա ու գիշերվա
թխածը, — ասաց Վարդանը:

— Դու հաղթեցիր, կրիտասարդ, քո հմտությունը հիացրեց
ինձ, դու իսկական հացագործ ես, — ասաց իշխանը և Վարսեին
կնության տվեց Վարդանին:

Այդ ժամանակվանից Վարդանն ու իր բոլոր հետնորդները
ստուցան Հացագործյան մականունը, որը դարձավ նրանց ազ-
գանունը:

Ինչու է կղզին կոչվում Արտեր

Մի ժամանակ Վանա լճում հինգ կղզի կար՝ Լիմ, Կտուց, Աղ-
թամար, Արծկե, Արտեր: Ամենամեծը Լիմն էր, ամենափոքրը՝ Ար-
տերը: Վերջինս այնքան էլ հեռու չէր Աղթամարից:

Շատ ու շատ տարիներ Աղթամարի միաբանները փոքրիկ
կղզու վրա ցանում ու աճեցնում էին ցորենի, հաճարի, կորեկի
ու գարու արտեր: Ասում են այդ պատճառով էլ կղզին ստացել է
Արտեր անունը:

ԽՆՃՈՐՈՆ ՈՒ ԲԱՍՏՐ

Վանա լճի արևելյան ափին, Վան քաղաքի կողքին, մի ավան
է եղել Արտամեստ անունով:

Հայաստանի ամենահամեղ և ամենակարմիր խնՃորն աճել
է այս Արտամեստում: Իսկական արքայախնՃոր է, որի մեջ կո-

բիզնէսը շարժվում են շնկչնկոց հանելով: Քաղցր է, նուրբ կե-
ղևնով, փխրուն, հյութեղ, հոտավետ: Արտամետի խնձորը թաք-
ցրելու չես կարող, զմայլելի հոտը կմատնի նրա տեղը: Աշխար-
հում ոչ մի խնձորի հոտ այնքան երկարակյաց չէ, որքան Ար-
տամետիներ: Գրա համար էլ ասում են՝ Վանի հարսանեկան
սնդուկներում խնձորահոտը մնում է քառասուն տարի:

Ավանում մի պարտիզան էր ապրում Ատոմ անունով: Նա
խենթի պես սիրում էր իր անեցրած խնձորը: Մի օր էլ Ատոմը
մտքում գրեց, որ սնվի միայն խնձորով: Հացն ի՛նչ է իր խնձո-
րի մոտ: Յոթ-ութ ամիս նա իրեն առույգ ու կայտաւ էր զգում,
բայց հետո միանգամից ուժասպառ եղավ և քիչ մնաց շունչը
փչելու: Ու ստիպված ձեռքը տարավ հացին: Հնեց այդ օրերին նա
մի երազ տեսավ, որտեղ խնձորը լեզու առած խոսեց նրա հետ:

— Ուտելիքների մեջ, Ատոմ, ևս մի քիչ սնունդ եմ, մի քիչ
էլ զարգ: Ոչ մի մարդու կող ինձնով չի պնդացել: Գու հազար
նախնի ևս ունեցել, սրունք ապրել են հացով: Նրանցից ժառան-
գած քո մարմինը կարտա է հանուպազօրչա հացի: Այո, Ատոմ,
գու կարող էիր խնձորով ապրել՝ եթե քո մարմինը սկսվեր քեզ-
նով: Բայց գու հացով ուշքի եկած արարածների շարունակու-
թյունն էս: Հացից հրաժարվելը քեզ համար նույնն է, ոնց որ ինքդ
քեզինց հրաժարվես:

ԹՈՆԻՐը ԸՆԴԱՆ Է ԹՈՆՈՂՐԱԿԻՆ

Արագայի. դաշտի ու Կոզճովտի միջև Թոնողրակ լեռնաշարն
է, որի կատարներից մի քանիսը նման են կրակը անթեղած այն
թոնիրներին, որոնցից երբեմն-երբեմն տաք գուրջի ու ծուխ է
բարձրանում:

Ասում են՝ Հայաստանում թոնիրները սարքել են Թոնողրա-
կի հրաբխի խառնարանների նմանութամբ: Եվ լեռան անվան
նմանութամբ էլ գետնափոր փուտը կոչվել է թոնիր:

Աշոտ Բագրատունի մասկեր

Ութերորդ դարի վերջին ու իններորդ դարի սկզբին հայոց իշ-
խանն էր Աշոտ Բագրատունին: Քաջ մարդ էր, հայրենի երկրի
բոլոր թշնամիների հետ ղեկըով էր խոսում:

Մի ճակատամարտից հետո հոգնատանց իշխանը ցանկացավ
եղնիկի մսի խորոված ուտել: Թիկնապահներն անմիջապես գոր-

ծի անցան: Բայց խորովածի բուրմունքը իշխանի քիմքին ղեռ
յնտասած՝ երևաց քահանան և ասաց, որ պաստի օրեր են, միս ուտել
չի կարելի, պիտի բավարարվել միայն շոր հացով:

— Իսկ ինչո՞ւ աստված այնպես չի անում, որ թշնամին պա-
ստի օրերին շահյանվի մեր դեմ,— բացականչեց իշխանը և արհ-
ամարհելով քահանայի նախազգուշացումը, համույքով կերավ
խորովածը:

Այդ օրվանից իշխանն ստացավ Մասկեր մականունը:

Հաց հղի կանանց համար

Վասպուրականի Հայոց ձոր գավառում Հայկ նահապետի
մամանակներից մնացած մի սովորություն կար: Հղի կանանց
համար թխում էին մի տեսակ հաց, որի խմորը հունցում էին
Վանա ծովակի ջրով:

Վանը հայոց սրբազան ծովակն էր: Հայերը համոզված էին,
թե նրա ջրով հունցած հացը ուժ է տալիս կնոջը հեշտութամբ
մանդարեբելու:

Վաղինակի հուռթի հասկերը

Դա եղել է հազար տարի առաջ: Վայոց ձորի Գնդեմազ գյու-
ղում Վաղինակ անունով մի մարդ էր ապրում: Սա դարձել էր
իր աշխատասիրության գերին: Մարդը գիշեր-ցերեկ աշխատում
էր, բայց չէր հոգնում: Ոչ քնում էր, ոչ հանգստանում: Նրա հա-
մար օրվա մեջ երկու օր կար, գիշերվա մեջ՝ շորս օր: Այնպես
որ աշխարհի բոլոր մարդկանց համար օրը մի օր էր, իսկ Վա-
ղինակի համար՝ վեց օր:

Վաղինակի աշխատասիրությունը դայրացրեց գավառի իշ-
խանին: Սա խլեց Վաղինակի բոլոր արտերը և նրան թողեց մի
թիվ բարքարուտ: Գյուղացին սկսեց կոխվ տալ քարի հետ: Գի-
շերները ձորի աղբյուրից տիկերով ջուր էր կրում և ջրում իր
փարթիկ արտը: Վաղինակն էլ շիմացավ, թե ինքն ինչ արեց, որ
իր մի թիվ արտից ավելի շատ ցորեն ստացավ, քան ուրիշները՝
իրենց քնդառձակ արտերից: Նրա փոթրիկ արտի բոլոր ցողուն-
ներն արմատից հասկ էին դարձել ու լցվել հատիկով:

Իշխանն իմացավ այդ մասին և խլեց նաև Վաղինակի այդ մի
թիվը: Շինականը թողեց իր տունը և բույն հյուսեց բարձր ժալ-

ների ծերակրից մեկում: Չար ու նախանձ իշխանը մարդիկ ուղարկեց, որոնք վերադարձան ու ասացին.

— Այնտեղ հասկի կամ ուրիշ բույսի նշան չկար: Այդ շոր ժայռերի մեջ նա կմեռնի սովից:

Վաղինակը մարդկանց աչքից հեռու, ժայռերի վրա, անեցրեց իր հուռթի հասկերը: Բայց այնքան շատ բերք ստացավ, որ ինքը լցնելու տեղ չունեիր:

Պատահեց այնպես, որ Վալոց ծորում մի քանի տարի իրար վրա երաշտ եղավ: Սովն սկսվեց և մի բուռ հատիկի համար մարդը կարող էր սպանել մարդուն: Բայց ահա Գնդեվազում լուր տարածվեց, թե ժայռերի բնակիչ Վաղինակն ամենքին ցորեն է տալիս: Մարդիկ շտապեցին գեպի լեռները: Այստեղ ծերպերի վրա Վաղինակը ցորենի փորձիկ շեղջեր էր արել մարդկանց համար:

Գեպի լեռները գնաց նաև սովահար իշխանը: Նա ծերպից ծերպ անցավ, բայց մի բուռ ցորեն էլ չգտավ: Ասում են՝ շարությանից նրա աչքը Վաղինակի ցորենը բարից չէր տարբերում:

Երբ պիտի ցորենը դառնա ընկույզի չափ

Վան քաղաքի հյուսիսային կողմում մի ժայռ կա, որ կոչվում է ՄՏերի դուռ: Այդ դուռը տանում է դեպի այն քարանձավը, որտեղ փակվեց հայ վերջին գյուցազն ՄՏերը: Ասում են՝ տարին մի անգամ ՄՏերը դուրս է գալիս քարանձավից, փորձում հողի ուժը և, զգալով, որ այն չի դիմանա իր ծանրությանը, վերադառնում է ետ: Մի անգամ ժայռը բացվելիս ՄՏերին հանգիպում է մի հովիվ և հարցնում, թե ե՞րբ պիտի նա լույս աշխարհ դուրս գա:

— Ես անձավից դուրս կգամ այն ժամանակ, — պատասխանում է ՄՏերը, — երբ ցորենը դառնա ընկույզի չափ:

Ինչպես էին վարուցանքս անում Խոզաբերքում

Վասպուրականում, Բերկրի քաղաքի մոտ, մի գյուղ կար Խոզաբերք անունով: Այս գյուղում ասում էին.

— Ոչ մի արտ բերք չի տա, եթե գյուղացին աշխատանք ու բրտինք չթափի, տագնապ չապրի այդ արտի համար:

Եթե վարուցանքի ժամանակ մեկի խելքին՝ փշի նստել տանը, ապա շինականները իրենց բան ու գործը կիսատ թողած՝ կշտապեն ծուլի մոտ և նրան կքշեն գեպի դաշտ, գեպի աշխատանք:

— Մի ծուլն էլ բավական է, — ասում էին նրանք, — որ ասածու աչքին ամենքս ծուլ երևանք և նա զրկի մեզ բերք ու բարիքից:

Հարսը հաց է ուտում գեղեցիկ տաճարին Գայելով

Վանա ծովակի մեջ, Աղթամար կղզու վրա, տասներորդ դարում, Գագիկ Արծրունի թագավորը կառուցել էր մի մարգարիտ քաղաք, որն ավելի գեղեցիկ էր, քան հին աշխարհի մի քանի մայրաքաղաքներ միասին վերցրած: Բայց Աղթամարի ճարտարապետական գոհար-կառույցների թագը Սուրբ Խաչ եկեղեցին էր: Այնքան գոգտրիկ էր այդ տաճարը, որ թվում էր, թե այն ոչ թե կառուցել, այլ ասեղնագործել են: Հանճարեղ այր էր Սուրբ Խաչի ճարտարապետ Մանուելը:

Վասպուրականում հարսանիքից առաջ հարսին բերում էին այս տաճարի մոտ և նրան մի լավաշ տնչիս: Հարսը պարտավոր էր հայացքը գցել տաճարի գեղաքանդակներին և հացն անուշ անել: Վասպուրականցիները համոզված են, թե դրանից հետո հարսը լույս աշխարհ է բերելու միայն գեղեցիկ երեխաներ:

Տրդատ ճարտարապետի սովորությունը

Տասնմեկերորդ դարում Հայաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքը Անին էր: Այս քաղաքի շքեղաշուք շենքերը կառուցել է Տրդատ ճարտարապետը՝ այն եզակի հանճարներից մեկը, որոնք աշխարհը ողողում են հազար տարի անշեշ մնացող լույսով:

Տրդատը մի զարմանալի սովորություն ուներ՝ յուրաքանչյուր շինություն կառուցելիս մի բուռ ցորեն էր նետում հիմքի մեջ, որպեսզի շենքը բնավ սով չտեսնի:

Գրիգոր Նարեկացու խորհուրդը

Գեղեցիկ էր Ռշտունիքի Գավառ գավառի Մոխրաբերդ գյուղը՝ փոխած Վանա լճի հարավարևելյան ափին, Մոտաքար լեռան լանջերին, Աղթամար կղզու գիմացի:

Մոխրաբերդցիները Վանա լճում տառեխ էին որսում, իրենց արգավանդ դաշտերում ցանում ցորեն, գարի ու կորեկ: Մովի ջրերը ժամանակ առ ժամանակ բարձրանում էին և կույ տալիս արգասաբեր շատ հողակտորներ: Այդ պատճառով մոխրաբերդցիները մի տարի որոշեցին գարի ու կորեկ չցանել: Հակառակի պես, այդ տարի նրանց ցանած ցորենը կարգին բերք չտվեց, իսկ ձկնորսները չկարողացան մի տառեխ էլ բռնել: Գե արի իմացիր, թե տառեխն ուր չքացավ:

Մոխրաբերդցիները զնացին մեծահանճար բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու մոտ:

— Բնության մեջ հաճախ մեկի գոյությունը պայմանավորված է մյուսով,— ասաց Գրիգոր Նարեկացին,— զնացեք և առաջվա պես ցորենի հետ ցանեցեք նաև գարի ու կորեկ: Եվ դուք կտեսնեք, որ տառեխի վտանները կզան դեպի ծովկղզր:

Արճեշը հացի շտեմարանները պահում է իր զվարի

Տնտեսական Աղիովիտ գավառում, Վանա լճի հյուսիսալիս ափին, մի մեծ քաղաք է հղել Արճեշ անունով, որ հետո քրամույն է եղել:

Մի խենթ ու խելառն էլ այս Վանա լիճն է: Աշխարհի բոլոր լճերի ջրերը նվազում են, իսկ Վանա լճի մակարդակը աճա արդեն քանի հարյուր տարի է անընդհատ բարձրանում է: Կարծես թե հեթիաթալին մի ուժ հրում է ներքևից:

Ամեն տարի լճի ջրերը խենթանում են մի քանի անգամ և լափին տալիս ու սողողում արճեշցիների տները, այգիները, հանդերը: Հսկա լափքները խփում են Արճեշին, փշուր-փշուր լինում ու սողում հու: Բայց մայիսին կամ հունիսին նրանք ձեռնունայն չեն վերադառնում: Իրենց գիրկն են առնում հացահատիկի նորահաս արտերը և տանում լիճ:

Արճեշցիները ծանրութեթև արեցին և որոշեցին ամենակույ լափքներից փրկել արտերը: Նրանք ծովափին թողեցին իրենց տները, այգիները, հին ու նոր գերեզմանատները և սկսեցին

վարուցանք անել լճափից բարձր սարավանդների վրա: Վանա լիճն ինչքան էլ մոլեգնեիր՝ այդտեղ չէր հասնի:

Այդ նոր արտատեղերը վերևից էին նայում Արճեշին: Այդ պատճառով էլ ուրիշ վայրերից այստեղ եկողներն ասում են.

— Արճեշը հացի շտեմարանները պահում է իր զվարի:

Կուզես երկարակյաց լինել՝ քիչ կեր

Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը մի խոհուրդ ուներ Տիրոց անունով: Թագավորից բացի, սա բոլոր արքունապետներին խորհուրդ էր տալիս.

— Եթե մարդ ուզում է երկար ապրել՝ պետք է քիչ ուտի:

Մի անգամ Գագիկը կանչեց Տիրոցին և ասաց.

— Դու ինչո՞ւ ամենքին խորհուրդ ես տալիս քիչ ուտել, իսկ ինձ այդ մասին ոչինչ չես հայտնում:

— Արքայի խոհարարը պարտավոր է բնտիր, ախորժահամ և անուտ ճաշեր մատուցել իր տիրոջը: Քչով պիտի բավարարվեն ուրիշները, բայց ոչ արքան:

— Տիրոց, իջիր հաճույախոսության նմուշից և հստակ ասա տակիրք՝ քիչ ուտելը օգտակար է մարդուն, թե ոչ:

— Օգտակար է, տեր իմ:

— Ինչո՞վ է օգտակար:

— Ծանրաբեռնված ստամոքսով մարդը ավելի շուտ է մաշվում ու ծերանում: Թեթև բեռով ծին ավելի երկար ճանապարհ է անցնում, քան ծանր բեռան տակ տնքացողը:

— Կա նաև ի՞նձ է վերաբերում:

— Ո՛չ, տեր իմ: Ես այդ մասին քիչ չեմ հայտնում, յորովհետև անոնց այն էլ զու քիչ ես ուտում, առատության մեջ մարդու աչքը կուշտ է լինում: Իսկ արքունականները ազահ են, ես նրանց խորհուրդ եմ տալիս քիչ ուտել՝ ոչ նրա համար, որ սըրտանց ցանկանում եմ երկարացնել նրանց կյանքը: Եթե նրանք քիչ ուտեն՝ և՛ դուք հարուստ կլինեք, և՛ տերությունը և հպատակների բերանն էլ մի շոր պատառ կընկնի:

Անապուր

Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունին մի անգամ տերության սահմաններում շրջազայելիս կանգ առավ գեղեցիկա-կիստ մի գյուղում, որն ուներ զով, հաճելի օդ:

Սկսեցին խնջուլքի պատրաստութիւն տեսնել: Արքայի սպասավորները կանչեցին գեղջավազին և նրան ասացին.

— Գազիկ արքան սիրում է թարմ հաց: Մենք ինքներս կըթլենք, միայն թն ալյուր է պետք:

Գեղջավազը տնետուն ընկավ, բայց չկարողացավ ամբողջ գյուղում մի կոտ ալյուր գտնել: Աղբատ գյուղ էր, յուրաքանչյուր շինական իր ունեցած ալյուրից հաց էր թխել մի քանի շաբաթվա կամ երկու-երեք ամսվա համար:

Նվ արքայի խնջուլքը տեղի շունեցավ:

— Ա՛յ քեզ անալյուր գյուղ, ա՛յ անալյուր գյուղ,— կրկնում էր Գազիկը արքունիք վերադառնալու ճանապարհին:

Այդ օրվանից էլ գյուղն ստացավ Անալյուր անունը:

Անիի սև օրը

912 թվականի գարնանը սուլը հասել էր Անի: Սմբել-կծկվել էր գեղեցկաշեն քաղաքը: Շուկաներում ամեն ինչ ծախում էին, հացից բացի:

Բայց մի օր Անին միանգամից այեկոծվեց: Քաղաքում լուր էր տարածվել, որ Սմբատ արքայի համբարանոցները պոկիպոտնկ լցված են ցորենով: Մարդիկ հավաքվեցին Բուն փողոցում և բազմութիւն կազմած դիմեցին դեպի հայոց թագավորի պալատը: Խզված ձայնով սովյալները ճշում էին.

— Հա՛ց, հա՛ց, հա՛ց...

Սմբատ արքայի դրանիկ գնդերը շթողեցին, որ բազմութիւնը հասնի պալատին: Ամբոխը ետ դարձավ և կրկնապատկված հուզմունքով սկսեց Բուն փողոցում ետ ու առաջ շարժվել: Հասնկարծ մեկը բարձրացավ կողքի տանիքի վրա և դիմեց բազմութիւնը.

— Արքան չի ուզում մեզ հաց տալ, նա մտադիր չէ օգնել իր սովյալ հպատակներին: Մեզնից մի քանի քայլ այն կողմ արքայի ախոռատան դեղերն են, եկեք հրդեհենք, գուցե արքան ուշքի գա և հաց տա մեզ:

Բոլորը համաձայնեցին և վազեցին դեպի ցուլց տված կողմը: Շուտով արքայի դեղերի հրդեհի բոցերը վեր ելան այնքան, որ Սմբատը տեսավ իր պատշգամբից:

Թագավորն այդ օրը զորք չուղարկեց ըմբոստ քաղաքացիներին պատժելու համար:

— Պատշաճ չէ արքայիս, որ խոտի համար ես գլուխ դնեմ այդ խելառների հետ,— ասաց Սմբատը և փակվեց իր գահասրահում:

Հաջորդ օրը սովյալների ամբոխը հավաքվեց մայր տաճարի բակում: Ամենքն էլ աղոթեցին, բայց ոչ մեկի քաղցը չհագեցավ: Հենց այդ ժամանակ մի հանդուգն այր վերցրեց եկեղեցու խնկածիւղը և բարձրացավ զանգակատուն:

— Դու ի՞նչ ես անում այդտեղ,— հարցրին մարդիկ ներքևից:

— Ի լուր ամենքի ես ասում եմ, որ հիմա պիտի գնամ և այս բուրվատով հրդեհեմ արքայի ցորենի համբարանոցը,— այսպէս հանդուգն այրը:

Ասաց, իջավ զանգակատնից և մեն-մենակ քայլեց դեպի արքունիք:

— Արքայի զորականները կտան նրա վզակոթին,— ասացին այս ու այն կողմից:

Եւայց մարդն աներկչուց քայլեց և հասավ պալատ: Դրանիկ դեղի գլորակաճները բռնեցին նրան, արքայի հրամանով հանեցին աչքերը, ապա մարմինը խոտով ու եղեգներով ծածկելով կրակ տվին: Մարդը ողջ-ողջ հրո ճարակ գարծավ: Ապա արքունականները նրա մոխրացած դին տարան ու շարտեցին քաղաքի պարիսպներից դուրս:

Դա Անիի սև օրն էր:

Այս հաշերը ո՞ր պիտի հաւսնեն այսքան պարզամտությամբ

918 թվականի սովից Հայաստանը սկզկվել էր: Երաշտն այնպիսի էր խանձել հողը, որ նույնիսկ գազանները, լինելով ու անտառներում ուտելու բան չգտնելով, բնավեր եղան և սկսեցին պտույտ տալ գյուղերի, ավանների ու քաղաքների շուրջը: Նվ մարդկանց թվաց, թե երկրում գազանները բազմացան:

Այդ նույն տարում բյուզանդացի մի վաճառական Կոստանդնուպոլսից գալիս էր Անի: Դեռ քաղաքին չհասած՝ մի քանի սովյալ հայեր կտրեցին բյուզանդացու ճանապարհը և տակնուվրա անկով նրա ունեցած-չունեցածը, վերցրին միայն ուտելիքների՝ երկու մեծ հաց և մի կտոր ապխտած միս:

Բյուզանդացիին զարմացավ, երբ հայերը հացի ու մսի դիմաց երկու սուկի տվեցին:

— Սա ի՞նչ է նշանակում,— հարցրեց վաճառականը երկյուղից գեռ շաղատված:

— Սա նշանակում է, որ մենք քեզ շենք կողոպտում, պարզապես վերցնում ենք քո հացը և նրա դիմաց վճարում բազմապատիկ շատ,— ասացին հայերը և բաց թողեցին բյուզանդացուն:

— Այս հայերն ո՞ր պիտի հասնեն այսքան որաշուժառությամբ,— ասաց վաճառականը, զարմանալով կատարվածից:

1032 թվականի աշխարհավեր սովը

Հայոց աշխարհի ամենամեծ սովերից մեկը եղել է 1032 թվականի սկզբին: Տասնմեկ-տասներկուերորդ դարերի պատմիչ Մատթեոս Ուոհայկցին այդ մասին գրել է. «Ողջ երկրում սաստիկ սով եղավ, և մարդկանցից շատերը սովամահ եղան: Շատերը, հացի կարոտ, վաճառում էին իրենց կանանց և երեխաներին: Սովն այնքան սաստիկ էր, որ մարդիկ խոսելու ժամանակ իրենց շունչն էին փչում: Ահա նման ձևով երկիրը սովից ավերակ դարձավ»:

Աստղագուշակի հնարամտությունը

1033 թվականի հունիսի 29-ին, ուրբաթ օրը, կեսօրին, արևի խավարեց:

Աստղագուշակ ու իմաստասեր Քուլիմանուկը այդ մասին գրեց տեղ մի քանի օր առաջ: Նա որոշեց այդ խավարումն օգտագործել և պատժել մեծահարուստ Վարոսին:

Վարոսը մարդախոշոր վաշխառու էր և դարձել էր Պարսկահայք նահանգի Զարավանդ գավառի ինքնիշխան տիրակալը: Շինականներից խլել ու ամբարել էր այնքան ցորեն, որով կարող էր կերակրել աշխարհի կեսը: Բայց շատն ազահի ախորժակն ավելի էր բացում: Նա շարունակում էր կողոպտել մարդկանց, նոր ցորենահորեր լցնել և քմահաճորեն տարին դարձնել հացապակաս:

Եվ ահա արևի խավարման նախօրեին Քուլիմանուկը գնաց Վարոսի մոտ ու ասաց.

— Ամեն մարդ երկնքում իր բախտի աստղն ունի:

— Դա գիտեն ամենքը,— պատասխանեց մեծահարուստը — Երկնքում է նաև քո բախտի աստղը:

— Նս այդ մասին գիտեի ծննդյան օրիցի:
— Մի քանի օր է, ինչ ես նկատում եմ, որ քո աստղի լույսը նվազում է:

— Նս շեմ հավատում քեզ, իմ ի՞նչն է պակաս, որ աստղիս լույսը նվազի:

— Քո մեջ համարյա թե մարդ չի մնացել, Վարոս, եթե աստղս վաճ թույլ տա՝ դու աշխարհը կտեղավորես քո ցորենահորերում:

— Դա նախանձ ու շարակամ մարդու խոսք է:
— Ո՛չ, Վարոս, վաղը կեսօրին կխավարի արևը:

— Ինձ ի՞նչ,
— Վաղը կեսօրին կխավարի արևը,— հաստատակամորեն կրկնեց աստղագուշակը:

— Հետո՞,
— Մի ամիս հետո էլ երկնքում կմարի քո բախտի աստղը:

Ինչ ուզում ես՝ աստղագուշակարի, բաց արա քո ամբարները և յուրեկ քառասուն անգամ էժան գնով վաճառիր մարդկանց:

— Ինչ է, ուզում ես, որ ես իմ հարստությունը մարդկանց բաշխեմ ձրի՞:

— Դու պարտավոր ես այդպես անել՝ եթե չես ուզում, որ քո բախտի աստղը ընկնի երկնքից,— իր խոսքն ավարտեց Քուլիմանուկը և հեռացավ Վարոսի մոտից:

Այդ օրը Վարոսը փորձեց բանի տեղ չղնկել աստղագուշակի ստամենըրը: Սակայն հաշորդ օրը, տեսնելով արևի խավարումը, մեծահարուստի ծնկները թուլացան: Մահվան ահը մտավ նրա սիրտը: Եվ նա սկսեց իր ցորենը ձրի բաշխել ամենքին:

Միայն ձուկ ուտող ձուկ կտեսնի

Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում, Վանա լճի Հյուսիսային ափին մի գեղեցիկ քաղաք է եղել Արծկե անունով: Եսոս ձևագրեր էին ընդօրինակում Արծկեում:

Այստեղ էր ապրում գրիչ Հակոբ Նևարարենցը, որը սնվում էր միայն տառեխ ձկնով: Նա ձուկը չորացնում էր արևի տակ, կրճիկի ալյուր սարքում և հաց թխում: Տարիներ հետո գրիչի անողությունը վատանում է:

Բժիշկը նրան ասում է.

— Միայն ձուկ ուտողը ձուկ կտեսնի: Աշխարհն ու մարդկանց տեսնելու համար պիտի ամեն օր ցորեն հաց ուտել: Իրեմիան-Իրեմիան էլ՝ ձուկ:

Պատմիչը գրում է

Տասնմեկերորդ դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին, խոսելով Արծն քաղաքի 1049 թվականի կոտորածի մասին, աշխարհակործան աղետների ու արհավիրքների պատճառ է համարում մարդկանց աշրածակությունն ու ազահույթյունը, խաբույթյունն ու լալույթյունը: Եվ պատմիչը գրում է. «Բայց այնուհետև մեր եկեղեցիները մտան սեքստացիներն ու պիհոռնացիները, և արդարության օրերը փոխվեց անիրավության, արծաթաիրությունը ավելի հարգի դարձավ, քան աստվածասիրությունը, և մամոնան ավելի՝ քան Քրիստոսը. այն ժամանակ ամեն կարգի հարստությունը խոտորվելով՝ վերածվեց անկարգության: Արա իշխանները դարձան գողերի՝ գողակից, վրիժառու և արծաթի ծառաներ, դատավորները՝ կաշառակեր և կաշառքի համար արդարությունը խարդախողներ, ոչ որքանի իրավունք էին պաշտպանում, ոչ այրիների դատը հանձն առնում: Վաշխերի ու տոկոսների համար օրենքներ հաստատվեցին, իսկ ցորենի փոխառության համար բազմապատկություն սահմանվեց, որի պատճառով հողը պղծվելով՝ արգելակիչ է դառնում իր արգանդի ժամանակին պաղաբերելուն՝ մարդկանց կերակրելու համար: Ով խարում էր իր ընկերոջը, պարծենում էր, որ խելացի է, իսկ ով հափշտակում էր, ասում էր՝ «ես հզոր եմ»: Գրացի աղքատների տներն ու նրանց արտերի սահմանները հարուստները հափշտակում էին և չէին մտաբերում տիրոջ ծառայությանի ձեռքով գրված աստվածապատվեր անե՞քը. «Անիծյալ է նա, ով հափշտակում է ընկերոջ արտերը», կամ մեծ ծառայու աշխատիչներին սաստող կշտամբանքը. «Վա՛յ նրանց, որոնք տունը տան և արտը արտին են միացնում, որպեսզի ընկերոջից խլեն»:

Դավթուկն ունեւր ութհարյուր գութան

Տասնմեկերորդ դարում հայոց մեծ ու բազմամարդ Արծն քաղաքում մի քորեպիսկոպոս էր ապրում Դավթուկ անունով: Հայոց աշխարհի ոչ մի բրբա այնքան զանձ ու հարստություն

չունեւր, որքան Դավթուկը: Վարուցանքի ժամանակ ամեն օր նրա տնից դուրս էր գալիս ութ հարյուր գութան, որոնցից յուրաքանչյուրին լծված էր վեց եզ:

1049 թվականին սելջուկները գրավեցին Արծնը և հիմնահատակ կործանեցին այն: Միայն Դավթուկ քորեպիսկոպոսից խլած զանձերը բարձեցին քառասուն ուղտի վրա:

Շղթայակապ Դավթուկին բերեցին Իրրահիմ Յանալ դորպետի մոտ: Վերջինս սասաց.

— Դավթուկ, ճի՛շտ է, որ դու դետնի տակ թաքցրած հացի շտեմարան ունես:

— Այո՛, իմ հորերում քառասուն հազար ուղտաբեռ կարմրահատ ցորեն կա: Բայց ինչ էլ լինի՝ ես շեմ հայտնի շտեմարանի տեղը:

— Դավթուկ, քեզ ձեծեցին և դու ստիպված էիր հայտնել քառասուն ուղտաբեռ զանձերի տեղը, ոսկին ու մարգարիտը հանձնել ես, հիմա խնայում ես ցորենը, չէ՞ որ դրա համար քեզ կսպանենք:

— Կուզե՞ք՝ կտոր-կտոր արեք, ես շեմ հայտնի ցորենի տեղը: Ոսկին ու մարգարիտը Հայաստանը կարող են պահել տարվա մեջ մի օր, իսկ ցորենը մեզ կերակրում է տարին բոլոր:

Կորկոտ

Հայոց աշխարհի տասներկու հազար ճաշերի ցուցակն սկսվում է կորկոտով: Թեփահան արված ցորենը լցնում են պղնձե կաթսան և երեկոյան զնում մարմանդ կրակ ունեցող թոնիրի մեջ: Առավոտյան հանում են կաթսան և վայելում աստվածային կորկոտը: Ոչ մի ճաշ այդպիսի համ չունի:

Կորկոտ են եփում ծննդյան տոնին, հարսանիքին ու մեռելահացին:

Հայոց աշխարհի բոլոր նոր տարիների արշալույսները բացվել են կորկոտի ախորժագրգիռ բուրմունքով:

Մի անգամ բյուզանդացիները հարցում արեցին հայերին.

— Ինչո՞ւ եք կորկոտով սկսում նոր տարին:

— Յորենով ենք սկսում, որպեսզի ցորենաշատ լինի ամբողջ տարին,— պատասխանեցին հայերը:

Հացը մարդուն ճշմարտախոս է դարձնում

Հայաստանում տասնմեկերորդ դարում մի իմաստուն մարդ էր ապրում Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս անունով: Այդպիսի խենթ ու մեծ իմաստասեր հարյուր տարին մի անգամ է ծնվում: Այս իմաստունը սովորություն ուներ որևէ բան գրելու ժամանակ դիմացը մի կտոր հաց դնել և նոր գրելը շարժել մագաղաթի վրա: Դա նշան էր, թե նա ամեն ինչ ճիշտ է գրում:

— Հացին նայելուց մարդ յոթնապատիկ ճշմարտախոս է դառնում, — ասում էր իմաստունը:

Շուշանց

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը մի գուստր ուներ Շուշան անունով: Մի անգամ այս Շուշանը թագավորից գաղտնի քառասուն ձիաբեռ ցորեն է նվիրում մի խումբ շինականների իմանալով այդ մասին՝ հայրը դայրանում է և կանչում զուստերը:

— Դու գիտե՞ս, որ սով է մեր աշխարհում, — ասում է Սենեքերիմը:

— Իմ ննջասենյակի պատշգամբից ամեն ինչ պերճ ու գեղեցիկ է երևում, իսկ աշխարհի պակաս-պատու տեսնելու համար արքունականներն էլ մի աչքով կույր են, — պատասխանում է Շուշանը:

Այդ դեպքից հետո ցորեն ստացած գյուղի շինականները, շիմանալով, թե ինչպես արտահայտեն իրենց նրախտագիտությունը արքայադստեր հանդեպ, խոսքի տակին-պլխին Շուշան, հա Շուշան են ասում: Այնքան Շուշան ասացին, որ գյուղն այնուհետև կոչվեց Շուշանց:

Դա եղել է հազար տարի առաջ: Սովը գնաց, Շուշանցը մնաց:

Ներսես Ենոքիայից ու հացը

Տասնմեկերորդ դարի բանաստեղծ ներսես Ենոքիային իր մեծանուն պապի՝ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի նման, հացապաշտ էր:

Ներսես Ենոքիային ծնվել է Մոփաց աշխարհի Անձիտ գավառի Մովթ դղյակում: Մինչև նրա ծնունդը Մովթի հայերը ոտից

գլուխ բանաստեղծ են եղել, Իրենց մեծ լիճը և նրա կողքի Կրկու լճերը կոչել են Մովթ՝ ծովեր: Հետո այդ անունով են կոչել Պահլավունիների հին դղյակը: Բայց թշնամին չթողեց, որ ներսես Ենոքիային իր մանկության տարիներն անցկացնի այս դղյակում: Ներսեսի ծնողները տեղափոխվեցին Կոմմաղենի Տյուք գավառը: Այստեղ էլ նրանց կալվածքը դարձան Լրեք լճեր, ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին Մոփսում էր: Նրանք այս լճերի մոտ դղյակ կառուցեցին: Հետո և՛ դղյակը, և՛ լճերը կոչեցին Մովթ:

Ներսես Ենոքիային շատ էր սիրում Տյուքի այս Մովթը: Մովթից Սև լեռան Կարմիր վանքում, Լրկար ժամանակ ապրեց Եփրատի աջ ափին գտնվող Հոռմկլա բերդում, հետո Շողական ամրոց գնաց ու այցելեց Կիլիկիայի շատ ու շատ վայրեր:

Բացի Մովթից նա ոչ մի տեղ կուշտ փորով հաց չէր ուտում:

— Տունդարձի ճամփան ամենից առաջ մոռանում է նա, ով ուրիշ տեղ քաղց չի գտնում, — ասում էր բանաստեղծը:

Անիում հաց են վաճառել գիշերվա բուրբ ժամերին

Անի մայրաքաղաքի ամենամեծ մայրուղին կոչվում էր Բուն փողոց: Մայրուղու աջ կողմում մի փուռ-կուղպակ կար, որտեղ գիշերվա բուրբ ժամերին հաց էին վաճառում:

Մի անգամ Կոստանդնուպոլսից Անի եկած բյուզանդացի մի վաճառական կեսգիշերին եկավ փոստիրոջ մոտ և զրույցի բռնվեց նրա հետ:

— Ես եղել եմ աշխարհի մոտ ու հեռավոր բազում քաղաքներում, — ասաց վաճառականը, — բայց ոչ մի տեղ հացի գիշերային խանութ չեմ տեսել: Ի՞նչ է անեցիներն այդքան շատ են քաղցում, որ գիշերն էլ եք հաց թխում նրանց համար:

— Մխավում ես, հարգարժան վաճառական, — պատասխանեց փոստերը: — Անին ամեն օր հազարից ավելի հյուր է ընդունում: Նրանցից շատերը քաղաք են հասնում ու չգիշերով: Այդ ժամին որտեղի՞ց հաց գտնի քաղցած հյուրը:

— Բայց հազար հյուրից հետը կարող է հաց չունենալ և քաղցած մնալ միայն մեկը:

— Գազիկ արքայի և Կատրանիզե թագուհու հրամանով իմ փուռ-կուղպակը գիշերն է գործում հենց այդ մեկի համար: Մեր

բաղաբուն ոչ մի հշուր չպետք է քաղցած քնի: Այս փուռ-կուղ-
պակը հշուրընկալող Անիի արժանապատվութեան գիշերային
պաշտպանն է:

Հացկնի

Երբեքդի Արարկիր գաժառում, Եփրատի վտակ Ոսկեգետա-
կի աջ ափին, Սև լեռան ստորոտում, Հացկնի գյուղն էր: Սա
եղիւ է հացի շտեմարան: Այստեղից ցորեն էին տանում գաժա-
տի Մաշկերտ, Ծագ, Անջրդի, Ամպրկա, Քուշնա, Բազնիք գյու-
ղերը: Արարկիր ու Ակն բաղաբները:

Հացկնիում անկեցնում էին ազնվագույն ցորեն ու խաղող:
Աշխարհում ինչ էլ տեղի ունենար՝ այս գյուղում անպակաս էին
հույն ու գինին: Այդ պատճառով հազար տարի առաջ գյուղը
կոչվեց Հաց ու գինի, հետո հնչյունափոխվեց դարձավ Հացկնի:

Գուգլակի վիճափոր մթերանոցը

Տասնմեկ-տասնչորսերորդ դարերի Հայկական Կիլիկիայում,
գետի կամբոն բերդաքաղաքը տանող հանապարհի վրա, մի
հոտր բերդ է եղել Գուգլակ անունով՝ համանուն կիրճում:

Մեծ մայրուղու վրա գտնվող բերդն ուներ վիճափոր շրամ-
բարներ ու մթերանոցներ: Տասնչորսերորդ դարի երկրորդ կես-
տում, հայկական պետութեան արևամուտին, Գուգլակն այնքան
էր ձեռքից ձեռք անցնում, որ շատ տերերի համար գետի շրամ-
բարներն ու մթերանոցները ամենող գաղտուկները մնում են ան-
հայտ:

Մի անգամ թշնամին պաշարեց Գուգլակը: Երկար ժամանակ
բերդապաշտպանները չէին հանձնվում: Բայց սովն ընկավ բեր-
դը, և բերդակալը որոշեց ինքնասպանութուն դորձել ու շտե-
նել ամրոցի անկումը: Նա իջավ բերդի նկուղներից մեկը և պա-
տահմամբ դեմ առավ մթերանոցի ելքին: Այնտեղ այնքան ցո-
րեն էր ամբարված, որ Գուգլակի պաշտպաններին կարող էր
հերթիքի հարշուր տարի:

Կարմրախայտը հայկական ձկների ցորենն է

Բազմահանձար Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը շատ էր
սիրում կարմրախայտ ձուկը: Նա հավաստում էր, թե դա ամե-
նասննդարար բանն է:

— Կարմրախայտը, — ասում էր իմաստասերը, — նման է
կայծքարի, որը բորբոքում է մարդու թմբած մտքերը և հոգու
նիրհող հույզերը: Կարմրախայտը հայկական ձկների ցորենն է,
մնացածը՝ հաճար, կորեկ ու վարի են:

Մի անգամ Գրիգոր Մագիստրոսի դատրայր Մամիկոնյան
իշխան Թոռնիկը խոստանում է որպես հարգի նվեր կարմրա-
խայտ ուղարկել աներոջը: Մագիստրոսը ուրախանում է և զա-
վեշտորեն ասում, որ պատրաստ է օրերով քաղցած մնալ ու
տենչանքով սպասել կարմրախայտին: Բայց տեսնելով, որ փե-
սան ուղացնում է ուղարկել խոստացածը, լուր է տալիս, թե
խոստումներով քաղց չի հագնեա, «աչնպես մի արա», որ Լո-
կորդս շորանա և բո կարմրախայտը չկարողանա ներս մտնել:

Ինքը՝ իմաստասերն էլ սիրում էր ուրիշներին կարմրախայտ
նվիրել: Մի անգամ Սյունյաց արքեպիսկոպոսին նա նվեր է
ուղարկում Արածանի գետից որսած մի մեծ կողով կարմրա-
խայտ:

Ոչ մի խոհարար չէր կարող այդ հրաշալի ձուկն այնպես խո-
րովել շամփուրի վրա կամ խաշել սանի մեջ, ինչպես դա անում
էր ինքը՝ Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը: Խորոված կամ
խաշած կարմրախայտի վրա նա ցանում էր փափկաճաշակ բիմ-
բերը գրգռող այնպիսի համեմունքներ, ինչպիսիք են ոսկեգույն
քրքումը, սեփինը և ռքսիմելին, այսինքն՝ քացախամեղրը:

Աղանձուգես

Որոտանը Գորիսի շրջանում մի վտակ ունի, որ սկիզբ է առ-
նում Բարգուշատի լեռներից և աջ կողմից գետին խառնվում
Տանձատափ գյուղի մոտ: Հնում այս գետ-վտակն անուն չուներ:
Բայց աշխարհում երևի ոչ մի բան անանուն չի մնում: Ահա թե
ինչպես անուն ստացավ այդ փոքրիկ գետը:

Մի տարի սովն այս ձորերում ինչ տուն ասես որ շքանդեց:
Գարնան վերջն էր: Մարդիկ օրեր էին հաշվում և սպասում նոր
բերքին: Հակառակի պես առաջինը հասկակալեցին իշխանի ար-
տերը: Մարդիկ մոռացան իշխան ու իշխանութուն և սկսեցին
արտից հասկափնջեր անել, խանձել խարույկների վրա և անուշ
անել քաղցրահատիկ ցորենը, իշխանն իմացավ այդ մասին և
շտապեց իր արտերի մոտ: Նա շինականների գրպաններից հա-
նեց աղանձը և նրանց աչքի առաջ լցրեց անանուն գետը: Մար-

գիկ թուրք կու տալով, սկսեցին վազել գետի ափով և գիտել, թե
ցորենի հատիկներն ինչպես են լողում ջրերի վրա:

Այդ գիպքի պատճառով էլ գետը կոչվեց Աղանձուպետ:

Առողջ մարդն սալի լավ ախորժակ է ունե- ցում, քան տկարը

Անի քաղաքում Գազ անունով մի բժիշկ կար: Որևէ բուժում
կատարելուց առաջ նա հիվանդին հյուրասիրում էր տեսակ-տե-
սակ ճաշերով: Երբ նրան հարցնում էին, թե ինչու է հյուրասի-
րությամբ սկսում իր բուժումը, Գազը պատասխանում էր.

— Բժիշկը նախ պիտի հիվանդը տարբերի առողջից: Իսկ
առողջ մարդն սալի լավ ախորժակ է ունենում, քան՝ տկարը:

Խոզնավար

Գորիսի շրջանում մի գյուղ կա խոզնավար անունով: Սկզբում
կոչվում էր խոզանավար: Հետո ամեն ինչի մեջ մի բան կրճա-
տելու սիրահար դուռացիները մի տարը կու են տալիս և խո-
զանավարը դարձնում խոզնավար:

Դուք տեսե՞լ էք, թե հնձելուց հետո ինչի է նմանվում արտի
ցողունների գետնին կպած մասը: Ոնց որ խողի ցից-ցից ստեղծեր
Դրա համար էլ այդպիսի արտը կոչում են խոզան՝ խողի նման
ցից-ցից մազեր ունենալու պատճառով: Նույն պատճառով էլ
մեր շորերը մաքրելու մազափունջը կոչում ենք խոզանակ: Խո-
զանը գետնատարած խոզանակ է:

Մի տարի խոզնավարի շինականները ուշացրին հերկել իրենց
խոզանը, իսկ աշունն արգեն վերջանալու վրա էր: Հարևան գյու-
ղերից նկատում են, որ խոզնավարի հնձած արտերը մնացել են
անվար: Այդպես էլ այդ տարի խոզանավարը մնաց: Այդ ժա-
մանակվանից էլ գյուղն ստացավ խոզնավար անունը:

Երեք հարյուր երեսունվեց ուղտաբեռ ցորեն մի գրքի համար

Հին ու միջնադարյան Հայաստանում յոթանասուն հազար բերդ
է եղել, որից յոթ հազարը կոչել են անմատչելի: Սակայն ոչ մի
բերդ էլ անմատչելի չմնաց: Թշնամին նվաճեց հայոց մատչելի
ու անմատչելի բոլոր բերդ-ամրոցները: Դրանցից մեկն էր Բա-

պարիզը՝ հին Կապան քաղաքի արևմտյան դարպասը: 1170
թվականին սելջուկները գրավեցին Քաղաքնորդ և ավարի մատ-
նեցին Սյունիքի տարբեր կողմերից այստեղ հավաքված տասը
հազար մազադաթյա ձեռագիր: Դրանց մեջ էր Մովսես Խորե-
նացու «Պատմություն Հայոց» գիրքը:

Կապանցի մի հայ իշխան գնաց սելջուկների հրոսակապետ
Եյակուզի մոտ և փորձեց գերությունից ու քարտից փրկել գոնե
մեկը՝ Մովսես Խորենացու մատյանը:

— Փրկագինը ես կասեմ երկու օր հետո, — ասաց Եյակուզը:
Իշխանը եկավ երկու օր հետո: Հրոսակապետը նրան ասաց.

— Տասը հազար մատյաններից շորս հարյուրն այդ գրքից է:
Մատյանում կա երեքհարյուր երեսունվեց հազար գիր: Եթե
ուզում ես մեկը փրկել, ապա պետք է տաս երեք հարյուր երե-
սունվեց ուղտաբեռ ցորեն: Չորս հարյուրն արժե երեքհարյուր
երեսունվեց անգամ հարյուր ուղտաբեռ:

Իշխանին հաշտվեց փրկել միայն մի մատյան:

Տասներկու պայման

Տասներկուերորդ դարի մեծ բժշկապետ Մխիթար Հերացուն
հարցրին.

— Միայն սննդո՞վ է պայմանավորված մարդու երկարակե-
ցությունն ու առանց հիվանդանալու ապրելը:

— Ո՛չ, ժամանակին մեռնելու համար տասներկու պայման
կա:

— Ի՞նչ է նշանակում ժամանակին մեռնել, մի՞թե մարդու
տարիքի համար սահմանված որոշակի եզրագիծ կա:

— Մարդը պետք է ապրի մինչև շորս հարյուր տարի:

— Բայց աշխարհում ոչ ոք այդքան չի ապրել:

— Ճիշտ է, առայժմ մարդ մնում է կեսճանապարհին, բայց
նրա կառուցվածքն այնպիսին է, որ նա պարտավոր է գոնե շորս
հարյուր տարի ապրել: Դա շատ չէ, արժի՞վն ու կազինն դրանից
երկար են ապրում:

— Դու ասացիր, որ երկար ապրելու համար տասներկու պայ-
ման կա:

— Այո:

— Որո՞նք են այդ պայմանները:

— Առաջին պայման՝ միայն ցորնահաց ուտել, բայց երկու անգամ քիչ, քան ուտում է սովորական մարդը:

Երկրորդ պայման՝ խմել աղբյուրի մաքուր ջուր, խաղողի, նուա՛ն ու խնձորի օշարակ, յոթ օրը մեկ մի գավ պինի, ամեն օր կես ըմպանակ կաթ:

Երրորդ պայման՝ ամեն օր ուտել մածուն, որեւէ ջրալի ապուր, կանաչեղեն, զանազան համեմունքներ, երեք օրը մեկ՝ մսաջուր, յոթ օրը մեկ՝ խորոված միս: Այս ամենի հետ պիտի ուտել խընձոր, ծիրան, տանձ, նարինջ, նուշ, կարագ ու պանիր:

Չորրորդ պայման՝ մարդ պիտի մինչև կյանքի վերջն աշխատի: Սոֆոկլեսը «Էդիպ արքան» նշանավոր ողբերգությունը գրել է հարյուր տարեկան հասակում: Հանգստանում են թեթև գործ անելով, բոլորովին շաշխատելով մարդ իրեն ինքնակամ դատապարտում է մահվան:

Հինգերորդ պայման՝ մարդ պիտի բնության հետ քնի, բնության հետ էլ արթնանա:

Վեցերորդ պայման՝ հանգիստ և ուրախ պահիր քեզ: Մարդ տարին մեկ անգամից ավելի չպետք է զայրանա:

Յոթերորդ պայման՝ ստախոսությունը ամենաանուղղելի ստախոսին էլ ինչ-որ տեղ հոգս է պատճառում: Աշխարհում ոչ մի մարդ չի կարողանում իր կյանքն սկսել ու ավարտել առանց ստի: Բոլոր մարդիկ էլ քիչ-միչ ստում են, ոչ մի բացառություն չկա: Բայց պետք է ամենքն իմանան, որ հոգուն ցավ պատճառող սուտը ծերացնում է մարդուն:

Ութերորդ պայման՝ բավարարվիր նրանով, ինչ ինքզ էս ձեռք բերում քո աշխատանքով:

Իններորդ պայման՝ սիրիր մեկին և մշտնապես հիշիր՝ գեղեցիկ է նա, ում սիրում ես:

Տասներորդ պայման՝ ապրիր աղմուկից հեռու: Իհարկե, աղմուկ չէ քնական ոչ մի ձայն. ոչ գետակների ու աղբյուրների բռբռոցը, ոչ ջրվեժների ճողփյունը, ոչ թռչունների ճովողյունը:

Տասնմեկերորդ պայման՝ ոչ մի մարդ երջանկության տեր չէ, որովհետև երջանկությունը ուրիշների վերաբերմունքն է քո հանդեպ:

Տասներկուերորդ պայման՝ աստծուն կարող ևս հավատալ այնքան, ինչքան քեզ ևս հավատում, և չհավատալ այնքան, ինչքան քեզ չես հավատում:

Ազատությունն աղի ջրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կծարավես

Հայկական Կիլիկիայի Լեոն Մեծագործ թագավորը կանչեց մի ազահ մարդու և ասաց.

— Քեզ հիմա կտանեն արքունի սեղանատուն, այնտեղ ամեն տեսակ ուտելիք կա, կեր՝ ինչքան սիրտդ տալիս է, ինչքան մե՛ս՝ վաղը ես ու դու միասին կուտենք:

Ազահին տարան սեղանատուն և դուռը փակեցին ետևից: Այստեղ խորոված մի եղնիկ էր, հաց և մի սափոր օշարակ:

«Ասում է՝ ամեն ինչ կա, բայց եղնիկից բացի ուրիշ բան չեմ տեսնում,— փնթփնթաց ազահը,— ոչի՛նչ, կեսը ես կուտեմ, մյուս կեսը վաղը անուշ կանեմ թագավորի հետ»:

Ասաց ու գործի անցավ: Կերավ, օշարակն էլ վրայից անուշ արեց ու ինքն իրեն ասաց.

— Չէ՛, ավելի լավ է՝ կեսի կեսն էլ ուտեմ:

Կերավ դժվարություն մը: Զգում էր, որ շնշահեղձ է լինում, բայց շարունակում էր կրծել ոսկորները:

Հաջորդ առավոտյան սպասավորները բացեցին սեղանատան դուռը: Ազահն անշունչ փովել էր հատակին՝ խորոված եղնիկի ոսկորի վերջին կտորը ձեռքին: Եկան ու զեկուցեցին արքային: Եվ Լեոն Մեծագործն ասաց.

— Ազահությունն աղի ջրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կծարավես:

Կոհակ

Արցախի ննուշինակ և ձարտար գյուղերի միջև գտնվող բլրի վրա մի մատուռ կա Կոհակ անունով: Կոհակ հնում նշանակել է և՛ ալիք, և՛ բլուր: Հիմա բլուրը մոռացել են, մնացել է ալիքը: Բայց Արցախը քարեղեն վկայագրով պահել է այդ բառի հնամենի իմաստը: Այո՛, կոհակ նշանակում է բլուր: Նախ՝ բլուր, հետո՝ ալիք:

Մի ժամանակ այս բլրի վրա հոխորտացել է Լենկթեմուրը: Նա ասպատակել էր Արցախը և գերել արցախեցի հարյուր գեղուհիների: Արցախեցիները փորձեցին փրկել իրենց աղջիկներին: Լենկթեմուրը պայման դրեց.

— Եթե յոթ օրում այնքան ցորեն հավաքեք այստեղ, որ շեղջն ավելի բարձր լինի, քան այս բլուրը՝ ես ազատ կարձակեմ ձեր գեղուհիներին:

Արցախն իրարով անցավ: Ինչքան ցորեն ունեին՝ բերեցին ու թափեցին բնակալի ոտքերի առջև: Ցորենի շեղջը հավասարվեց բլրին, բայց վեր չբարձրացավ:

Լենկթեմուրն ասաց.

— Գուք կատարեցիք անկարելին: Բայց ձեր շեղջը չի բարձրացել բլրից: Այդ պատճառով հարյուր գեղուհիներից ես ձեզ եմ գիշում իննսուներեքին:

Բռնավորն իր հետ տարավ մի գեղուհու: Բայց Արցախը շոտացավ իր դատերը: Եվ հենց այս բլրին նրա հիշատակը հավերժացրեց՝ կառուցելով Կոհակ մատուռը:

Թորոս Ռոսլինի պայմանը

Տասներեքերորդ դարում Հայկական Կիլիկիայի մեծահամբավ նկարիչը Թորոս Ռոսլինն էր: Նա ապրում էր Հոռոմկլայում: 1262 թվականին արքունի բանբերը հասավ Հոռոմկլա և Թորոս Ռոսլինին հայտնեց.

— Լեռն թագավորը քեզ հրավիրում է իր հարսանյաց հանդեսին:

— Ոչ ոք հենց այնպես արքայի ուշադրությանը չի արժանանում, — ասաց նկարիչը:

— Այո, Թորոս Ռոսլին, իրավացի ես, դու պետք է հարսանիքի ժամանակ պատկերահանես թագավորին և Կեռան թագուհուն:

— Չեմ կարող:

— Ինչո՞ւ:

— Այս հացապակաս տարում ես սիրտ չունեմ ներկա լինել որևէ խրախճանքի:

Բանբերը վերադարձավ ձեռնունայն: Բայց ահա Սիս մայրաքաղաքից Հոռոմկլա եկավ ինքը՝ Լեռն թագավորը:

— Հարսանյաց հանդեսը պատկերահանելու համար քո քառով մեկ ոսկի կստանաս, — ասաց արքան:

— Իմ ինչի՞ն է պետք ոսկին, — արձագանքեց նկարիչը:

— Իսկ ի՞նչ ես ուզում:

— Հիմա Կիլիկիայում սով է, հրամայիր թող բացեն արքունի

նի ամբարները և ցորեն բաշխեն ամենքին, միայն այդ դեպքում ես կհամաձայնեմ նկարել քեզ ու Կեռան թագուհուն:

Լեռն թագավորը գլխով համաձայնության նշան արեց:

Ճմերուկի տեղ՝ ցորեն

Աղձնիքում աճում են շատ մեծ ձմերուկներ: Եթե տասը տարեկան երեխան նստի ձմերուկի վրա՝ նրա ոտները գետնին չեն հասնի:

Ձմերուկի քնդարձակ այգի ունեւր Սմբատը: Բայց մի քանի տարի անց նա այգու մեծ մասը դարձրեց արտ և ցորեն ցանեց:

— Ի՞նչ բանի ես, Սմբա՛տ, — ասացին հարևանները, — չէ՞ որ քո այգում ամենամեծ ձմերուկներն են աճում, ցորենն ի՞նչ է որ, ամեն տեղ էլ ցորեն կարելի է աճեցնել:

— Բայց ինձ այգբան ձմերուկ պետք չէ:

— Ինչո՞ւ միայն քեզ, դու կարող ես վաճառքի հանել քո ձմերուկը:

— Ինչպե՞ս, չէ որ շատ մեծ են, ես մեն-մենակ չեմ կարող տեղից շարժել, ինչպե՞ս դնեմ սալի մեջ ու քաղաք տանեմ:

— Ճիշտ ես ասում, քո ձմերուկները ոչ մի սալի մեջ ողջատողը քաղաք չեն հասնի, — հաստատեցին հարևանները: — Իսկ գուցե՞...

— Գուցե ի՞նչ, քաղաք գնամ ու գնորդներ բերեմ: Բայց եթե նրանք նույնիսկ գան՝ ես կարող եմ միայն հյուրասիրել: Չէ՛, բարեկամներս, ես չափել-կշռել եմ, ձմերուկը քաղցր ջուր է, որի ավելորդ կումով ձմեռը փորոզ չի կշտանա:

Գլխորդ

Հայաստանի սև ներկատու բույսը գլխորդն է, որ աճում է Եփրատի ու Արաքսի հովիտներում: Ամենալավը Բաղեշիինն է:

Ասում են՝ հին ժամանակներում գլխորդը հոտաղ է եղել: Կեսօրին մաճկալը նրան տուն է ուղարկել հաց բերելու: Հոտաղը տուն է հասել, հետև առել հացը և շտապել դեպի դաշտ: Ծանապարհին սովածացել է, նստել ու կերել իր և մաճկալի բածին ամբողջ հացը: Ուտելուց հետո գլխի է բնկել, որ ինքը վատ բան է արել, գուցե՞՝ ամենավատ բանն աշխարհում: Էլ ինչ երեսով

վերագրանա մաճկալի մոտ: Ամոթից դեմքը ծածկում է ձեռքերով և գլուխը դնում գետնին: Ու այլևս չի բարձրանում:

Այդ ժամանակվանից էլ սեերես հոտաղը դառնում է գխտոր:

Յորենի թարմ հացն ավելացնում է աչքի լույսը

Մանրանկարիչ, քանդակագործ ու ճարտարագետ Մոմիկի հանճարը մոմի պես այրվելով լույսի խրճեր վառեց Վայոց մթին ձորում:

Մոմիկը Օրբելյան իշխանական տան պատկերահանն էր, Գլաձորի մանրանկարիչների ամենամեծ ըաբունագետը: 1306 թվականին Նորավանքում քանդակել է պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի մահարձան խաչքարը:

Անդադրում գործելուց նվազեց նրա աչքերի լույսը: Ուզեց մի կողմ քաշվել, բայց Թամթա խաթունը շթողեց:

— Դու պետք է նորից խաչքար կերտես, — ասաց Թամթա խաթունը:

— Ես համարյա չեմ տեսնում, — փորձեց գործից հեռու մնալ Մոմիկը:

— Ես կօգնեմ քեզ:

— Ինչպե՞ս:

— Յորենի թարմ հացն ավելացնում է աչքի լույսը:

Մի ամբողջ տարի Թամթա խաթունը ամեն օր թոնիրում ցորենի հաց էր թխում և թարմ-թարմ մատուցում Մոմիկին:

Մոմիկն զգաց, որ կամաց-կամաց ավելանում է իր աչքի լույսը:

Հոգու քաղցը հազար տարի չի հազեճա

Հայկական Կիլիկիայի ամենաայգեշատ վայրում 1166 թվականին մի վանք է հիմնվել և կոչվել Այգեկ, այսինքն՝ այգեշատ, այգեվետ: 1206 թվականից այստեղ է ապրել հայոց մեծ առակագիր Վարդանը, որն այս վանքի անունով էլ կոչվել է Վարդան Այգեկցի: 1212-ին նա այստեղ գրել է ամենալավ հայկական առակները, որոնց շնորհիվ աշխարհաճանաչ գարձան և՛ ինքը, և՛ Այգեկ վանքը:

Սվ ահա մի օր ցորենաբարձ հազար ուղտով Այգեկ հասավ մի հարուստ իշխան: Վարդան Այգեկցուն նա ասաց.

— Ես ուզում եմ գնել քո բոլոր առակները: Ամեն մի առակից լսի ուղտարեւո ցորեն եմ տալիս: Հացասակավ այս տարում դու կգտնես Կիլիկիայի ամենահարուստ մարդը:

— Ըո ցորենով կարող եմ կշտացնել միայն փոս, բայց եթե տեղեմ իմ առակներից՝ հոգուս քաղցը հազար տարի չի հազեճա, — պատասխանեց առակագիրը և մերժեց իշխանի առաջարկը:

Ծհանը՝ օձիտ

Արցախի Ճարտար գյուղում հարսանիք էր: Գեղանի Վահանուշը ամուսնանում էր գովական երիտասարդ Վահագնի հետ:

Ձուգված-ղարդաված հարսանքավորների թափորը հարսի տեղից շարժվում էր դեպի փեսայի տուն: Երկարաշունչ նվագի սակ գինովցած հարսանքավորները օրոր-շորոր էին գալիս, և բվում էր, թե ամբողջ թափորը պար է բռնել:

Առջևից տանում էին հարսի օձիտը, հսկա զեղալարգ սնդուկի՝ լցված նորահարսի հանդեբձներով, մի մեծ գորգ, որի վրա կարող էին միանգամից նստել հարյուր խնջույքավորներ, և կեռեանկ երկարավիզ մի ծհան:

Ծհանն այնպես էին վերովար անում՝ ասես օձիտի զարդը լինելու: Թվում էր, թե Վահանուշին ոչ թե փեսայի տուն, այլ թոնրի մոտ են տանում: Թող ցույց տա իր շնորհքը, տեսնենք ծհանն ինչպես է շարժում ու թոնրի միջից հանում ախորժահամ ցորենահացը:

Հարսանքավորների թափորի առջև մի օտարական հայտնբվեց և սկսեց զարմանքով նայել օձիտի դրող դարձած հացհան ծհանին: Նա կանգնեցրեց մի տարեց հարսանքավորի ու ասաց.

— Ասա ինձ, բարեկամ, ծհանի եղածն ի՞նչ է, որ օձիտ եք զարձրել:

Արցախեցին նրան պատասխանեց.

— Սա է պահում մեր աշխարհը: Էլ ի՞նչ օձիտ՝ եթե մեքը ծհան չլինի: Հարսը ծհանով ուզում է ասել, թե հաց ու առատութուն է տանում փեսայի տուն:

Երաշտի ժամանակ արորով վարում էին գետը

Հին ժամանակներում Սյունիքում սովորություն է եղել երաշտի ժամանակ արորով վարել շորացած գետակի հունը: Եզներին փոխարեն արորին լծվում էին մի քանի կանայք, որոնք գետի մեջ երեք-չորս ակոս էին անում և աղոթելով՝ ասածուց անձրև աղերսում:

Մի անգամ Տաթևի համալսարանի իմաստասերներից մեկը տեսնելով շորացած գետի հունում արորին լծված կանանց, մտտեցավ նրանց ու սասց.

— Ես ասածու մտտից եմ դալիս: Հրեշտակներն ասացին, որ նա քուն է մտել և կարթնանա տասներկու օր հետո, այնպես որ ձեր շարչարանքն ու աղոթքը անտեղի են, նա ձեզ չի լսում: Ավելի լավ է՝ դուք հիմա տուն գնաք և ձեր արորը ջուր մտցնեք այն ժամանակ, երբ աստված քնից արթնացած կլինի:

Կանայք լսեցին նրան և դուրս եկան գետից: Իմաստասերը ծիծաղեց քթի տակ և, շարունակելով ճանապարհը, ինքն իրեն ասաց.

— Գուցե առաջիկա տասներկու օրում անձրև գա: Իսկ եթե չդա՝ գլուխը քարը, թող հերկեն գետը՝ ինչքան կուզեն:

Գիծք հաց

Խեղում անունով մի խեղճ շինական է լինում: Սա չի կարողանում որոմի հասկն ու հատիկը տարբերել ցորենի հասկից ու հատիկից: Հնձում է իր արտը, կալտում, հատիկը տանում ջրաղաց և աղունը տուն բերում:

Հետո ախորժակով ուտում է թարմ ալյուրից թխած հացը: Ուտում է թե չէ՝ գլուխը սկսում է ցավել: Քիչ հետո խեղումի գլուխը պտտվում է, սիրտը խառնում և նա ընկնում է գետնին: Հարևանը հասնում է, մածունից թան սարքում, խմեցնում և ուշքի բերում նրան:

— Այնուամենայնիվ, ինձ հասցրու բժշկի մոտ, — խնդրում է խեղումը:

— Կարիք չկա, — ասում է հարևանը:

— Ինչո՞ւ:

— Քո գլուխը չի պտտվի, եթե դու գիծք հաց լուտես:

— Գիծք հաց:

— Այո, Այդպես է կոչվում որոմի խառնուրդով թխված հացը: Որոմի հատիկի ալյուրի մեջ հարբեցնող թունավոր խառնուրդ կա: Աղունը ջրաղաց տանելուց առաջ պետք է ցորենը զատես որոմի հատիկից: Եթե ինքդ չես կարող, խնդիր՝ թող անի մեկ ուրիշը: Թե չէ՝ գիծք հացով երկար չես ապրի աշխարհում:

Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպնակեր

Տասներեքերորդ դարի վերջին և տասնչորսերորդ դարի սկզբին Արճեշ քաղաքում Հովհաննես անունով մի գրիչ էր ապրում: Տասնյոթ տարի անընդմեջ նա սնվել էր միայն ոսպով, որի համար էլ ստացել էր Ոսպնակեր մականունը:

Մահից առաջ նա խնդրեց, որ իր գերեզմանի վրա ոսպ ցանեն:

— Ինձ համար ամենաօրոտապարար բանը ոսպի չորացած հատիկների խշխշոցն է, — ասում էր Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպնակերը:

Բանաստեղծն ու արտը

Տասներեք-տասնչորսերորդ դարերի սիրո հանճարեղ տաղերգու Կոստանդին Երզնկացին մի սիրուհի ունեւ Մորճ անունով:

Կոստանդինի և գեղանի Մորճի սերը երկար չի տևում: Անստույով բամբասանքներին՝ Մորճը երես է թևքում բանաստեղծից և նրան մատնում հուսահատության:

Կոստանդինն իր տողերի մեջ ողբում է կորցրած սերը: Բայց մի օր լսում է, որ Մորճը նույնիսկ իր տաղերն էլ չի կարդում: Բանաստեղծը սիրուհու հետ կապի միջոց է որոնում, զգալով, որ առանց նրան ապրել չի կարող: Նա գնում է Մորճի հայրական արտը և մշակին ասում.

— Թույլ տուր քո փոխարեն ես մշակեմ այս արտը՝ հերկեմ, ցանեմ, հնձեմ, կալսեմ: Դու Մորճի հորը ցույց տուր, թե գործն ավարտվել է դու ես անում:

Ասում է ու մշակին երկու ոսկի տալիս: Մշակը համաձայնում է:

Մի անգամ բերքահավաքից հետո մշակն օգնում էր Մորճին նոր հացահատիկից թխված լավաշը դարսելու հացատանը: Կարծես ի միջի այլոց մշակն ասում է.

— Ոնց որ այս տարվա ցորենն ավելի ճերմակ լինի, քան անցյալ տարվանը: Բանաստեղծի քրտինքից է արտափայլ դարձել:

— Ի՞նչ բանաստեղծ,— զարմացած հարցնում է Մորճը:

— Ձեր արտն այս տարի հերկել, ցանել, մշակել, հնձել ու կալսել է տաղերգու Կոստանդինը,— խոստովանում է մշակը ու ավելացնում,— այս լավաշի մեջ նրա քրտինքն է, այնպես որ ամեն օր հաց ուտելիս դու ձեռքով կամա-ակամա «պիտի զիպչես Կոստանդինին»:

Իրար նման տասնհինգ Ամանոր

Հնում Հայոց աշխարհը բաղկացած էր տասնհինգ փոքր աշխարհներից կամ նահանգներից. Բարձր Հայք, Մոփաց կողմ կամ Չորրորդ Հայք, Աղձնիք, Տուրուբերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Սյունիք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք, Գուգարք, Տայք, Այրարատ:

Երբ տասնհինգը միաձուլյ էին ու հայախոս՝ Ամանորը Հայաստան էր մտնում նույն գիշերը: Բոլոր տասնհինգ նահանգներում նավասարդյան տոնախմբություններն սկսվում էին միաժամանակ: Հայք հաց է դրել հին ու նոր տարիների սահմանազիխն, կարմրահատ ցորենով ճարմանդել հին տարվա ավարտն ու նորի սկիզբը:

Բարձր Հայքում մի ճերմակ ցորնհաց էին թխում, կեան ուտում հին տարում, կեսը՝ նոր տարում, որով կարծես խնդրում էին հայոց աստվածներին հին պես հացառատ դարձնել նաև նոր տարին:

Մոփաց կողմում ցորենազանձ էին անում, մի մասն ուտում, մյուսը՝ թափում գետի կամ առվակի մեջ, համարելով, որ նվիրում են անձրևի աստծուն՝ նոր տարին ցորենաբեր դարձնելու համար:

Աղձնիքում նոր տարվա ուտելիքներով ժանրաբեռնված սնդանի վրա մի քանի բուռ հացահատիկով փոքրիկ ցորենաբլուր էին սարքում և ասում.

— Հիմա Անահիտ աստվածուհին կգա, կշնորհավորի նոր

տարին, մի պատառ բան կվերցնի և եկող տարի ցորենի բլուրներով կվարձատրի մեր արդար աշխատանքը:

Տուրուբերանում հին ու նոր տարիների սահմանազիխն թուխիլ էին վառում և թարմ լավաշի հոտով լցնում տունը:

Մոկքում նոր տարվա սեղան նստելուց առաջ շինականը դաշտ էր գնում և մի քանի անգամ պտույտ տալիս իր արտի եզրերով, որով ուզում էր հավաստել, թե աստծու շափ երկրպագում է հողը, որի բարիքների շնորհիվ-է, որ մարդը մի տարուց անցնում է մյուս տարուն:

Կորճայքում տան գլխավորը շորեթթաթ է տալիս սենյակում ու նոր տարվա համար թխված լավաշից կտորներ բաշխում տան անդամներին: Դրանով ուզում է ասել, որ նոր տարում աստվածները հաց կտան նրան, ով մեջքը ծռած աշխատի օրնիրուն:

Պարսկահայքում նոր տարվա հացի խմորը հունցում էին Կապուտան լճի ջրով, հուսալով, որ նոր տարում երաշտ չի լինի: Պարսկահայքում ասում էին, թե երաշտ տարում Կապուտանը փոթորկվում է, նրա ցայտերը թռչում են երկինք և ապա անձրև դարձած թափվում տապից՝ տոշորվող արտերի վրա:

Վասպուրականում նոր տարվա նախօրեին փակում էին գինու բոլոր կարասների ու տիկերի բերանները: Նրանք կարծում էին, թե հայոց Ամանորի պատանի աստվածը կարող է մի գավ գինի խմել, հարբել ու մոլորվել: Բայց հաշվի առնելով, որ Ամանորը երկար ճանապարհ է անցել և քաղցած կլինի՝ կարասների ու տիկերի բերաններին մի-մի կտոր թարմ հաց էին դնում նրա համար:

Սյունիքում նոր տարվա շեմին իրարից խոտով մարդիկ պետք է կծն հացի նույն կտորից, այլապես աստված որոմնաշատ կդարձնի նրանց արտերը:

Արցախում ցորեն էին խաշում, լցնում մեծ ամանի մեջ և դնում սեղանի վրա: Խաշելուց հատիկներն ուռչում են և սովորականից երկու անգամ մեծ երևում: Արցախեցին դրանով հուշում էր աստվածներին, որ հաճելի կլինեն, եթե նոր տարում ցորենի հատիկները այդքան խոշոր լինեն:

Փայտակարանում նոր տարուց մի քանի ժամ առաջ տանը եղած գարին գոմ էին տանում կամ մի այնպիսի դադտնի անկյունում պահում, որ Ամանոր աստծու աչքով շքնկնի և նոր տարին ամբողջովին ցորենաբեր դարձնի:

Ուտիքում մի կտոր հաց էին կախում տան շքամուտքի բիդ-
խից, ցանկանալով հավաստել, որ ամենքը կարող են հյուրըն-
կալվել և մի կտոր հաց անուշ անել:

Գուգարքում Ամանորը դիմավորում էին բոլոր ջրաղացները
գործի գցած:

Տալքում Նոր տարվա նախօրին բարձրանում էին մոտակա
սարերը և ձեն տալիս:

— Ամանո՛ր, Ամանո՛ր, ճաշը պատրաստ՝ քեզ ենք սպասում:
Տալքում կարծում էին, թե Ամանորը կարող է ուշանալ: Գու-
ցե հոգնել և մի տեղ քնով է անցել, պետք է արթնացնել և տուն
հրավիրել:

Այրարատում համոզված էին, թե Նոր տարին ձյունափայլ
լավաշն ուսած իջնում է Մասիսի կատարից, մտնում և հաց
բաշխում նախ աշխատասեր մարդկանց տները, նոր մնացածը
տալիս հարուստ ծուլերին և ծուլլ աղքատներին:

Աղուն

Աղունն աղալու համար պատրաստված հացահատիկն է:
Խախալում են ցորենը, հաճաքը, գարին ու կորեկը, լցնում պար-
կերի մեջ, տանում ջրանղաց և ալյուր դարձրած բերում տուն:

Ամեն մարդ իր ունեցածի լափով է աղուն անում՝ մեկը ամ-
բող տարվա, մյուսը մի ամսվա, երրորդը՝ մի շաբաթվա հա-
մար:

Երբ ալյուրը ջրաղացից տուն են բերում՝ սեբաստահայ տան-
տիկինը ալրատանը խունկ է վառում:

Եթե մեկը հարցնի.

— Ինչո՞ւ ես խունկ վառում, սա հո աստծու տաճար չէ:
Տանտիկինը նրան կպատասխանի.

— Մարդու գոյության տաճարն ալրատունն է, նախ այստեղ
պիտի խունկ վառել, հետո եկեղեցում:

Ամենամաքրասեր մարդիկ

Երևի աշխարհի ամենամաքրասեր մարդիկ ապրում են Մեղ-
րու ձորահովտում: Առածն ասում է. «Կարող ես յուրը թափել
մեղրեցու տան կտուրին ու հավաքել»:

Մի անգամ այս ձորահովտի Տաշտուն գյուղից մի մարդ գա-

լիս է Արարատյան գաշտ և մի հարուստի մոտ հնձվոր վարձ-
վում:

Մեծահարուստը շատ է գովում տաշտունեցուն:

— Գու արտը մաքուր ես հնձում, հրաշալի խրձակալ ես
անում և խրձերն էլ այնպես ես դարսում, որ հանկարծակի անձ-
րեղ չփչացնի հատիկը: Բայց դու միակը չես, իմ հնձվորների մեջ
քեզ նման մեկն էլ կա:

Մեծահարուստը տաշտունեցուն տանում է այն հանդամասը,
որտեղ աշխատում էր գովական հնձվորը: Վերջինս այդ պահին
ջրի էր գնացել: Տաշտունեցին նայում է նրա հնձած արտին ու
մեծահարուստին հարցնում.

— Քո այդ հնձվորը մեղրեցի՞ է:

— Ոչ:

— Չի կարող պատահել:

— Ինչո՞ւ:

— Այսքան մաքուր գործ միայն մեղրեցին կանի:

Հենց այդ ժամանակ աղբյուրից վերադառնում է հնձվորը:

— Ողջույն, բարեկամ, — բարևում է տաշտունեցին:

— Ողջույն:

— Որտեղացի՞ ես:

— Մեղրու գավառի Կարճևան գյուղից:

Հացը երեսից կուտվի

Մահից առաջ հողագործ հայրը որդուն ասաց.

— Հացը երեսից կուտվի:

Որդին մտքում պահեց հոր խոսքերը, բայց իմաստը չընկա-
լեց: Շատ տարիներ անցան: Մի անգամ տուն վերադարձավ և
տեսավ, որ կինը հյուրընկալել է մի ծեր մարդու: Բարև տվին,
բարև առան, բայց հյուրը նկատեց, որ տանտերն այնքան էլ
սիրալիր չընդունեց իրեն:

— Գե, ես հանգստացա, պիտի շարունակեմ ճամփաս, —
ասաց հյուրը:

Տանտերը փորձեց առարկել, բայց հյուրը նրան ասաց.

— Հացը երեսից կուտվի:

— Հողագործի որդին ցնցվեց և հյուրին հարցրեց.

— Ներող եղիք, բարեկամ, ինչո՞ւ ասացիր՝ հացը երեսից
կուտվի, ի՞նչ բան է դա:

— Հին խոսք է, որ նշանակում է, թե մարդուն սիրում ու հարգում են վարմունքի համար,— ասաց հյուրն ու հրածեշտ տվեց հողագործի որդուն:

Տիրատուր վարդապետը քառասուն տարեկան է

1450 թվականին գրված ձեռագիր մի մատյանում, որ պահվում է Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանում, գրված է.

«Տիրատուր վարդապետին պաշտոն տվեցին և հենց այդ օրը մոռացան հաց տալ: Իրիկունը նրան տուն տարան: Եվ պարոնն ասաց.

— Վարդապետ, քանի՞ տարեկան ես:

— Քառասուն տարեկան՝ մի օր պակաս:

— Ինչո՞ւ մեկը պակաս:

— Այս օրը, որ քաղցած պահեցիր ինձ, ժամանակի մեջ լի մտնում»:

Ծաշիկ

1426 թվականի սեպտեմբերի 23-ին Գյումրիում ծնվեց Հալոց աշխարհի ամենագեղեցիկ աղջիկը: Գյումրեցիներն ասում էին.

— Այսքան էլ գեղեցիկ, ուտելու բան է, իսկական ճաշի՞կ է, ճաշի՞կ...

Ասացին ու աղջկանը կնքեցին ճաշիկ անունով:

Երբ մեծացավ՝ շատ երիտասարդներ ցանկացան ամուսնանալ նրա հետ: Ծաշիկը հավանեց վանեցի մի իշխանորդու Սակայն գյումրեցիները խանդարեցին այդ ամուսնությունը և աղջրկան ասացին.

— Դու պիտի ամուսնանաս միայն գյումրեցու հետ, ընտրիր՝ ում ուզում ես: Եվ ներիր մեզ այս հարկադրանքի համար: Մարդ իր տան եփած ամենալավ ճաշը ինքը պիտի ուտի և ոչ թե հարևանին տա: Իսկ դու Գյումրիի հմայքն ես: Քեզ տեսնելիս՝ ոչ միայն մեր սրտերն են փափկանում, այլև բացվում է բոլորիս ախորժակը:

Խու

Քաղրեանդ գավառում մի դաշտ է եղել Խու անունով, որ մարդիկ կատակով անվանել են Հայաստանի բուրմունքի ամբարանոց: Այստեղ բուրմունք էին արձակում ոչ միայն ծաղիկները, այլև հողը: Բուրումնավետ էին նույնիսկ նոր հերկած ակոսները: Հրաշալի հոտ ուներ այս դաշտում աճած ցորենը: Բաղրեանդի բոլոր հարսանիքների համար Խվի ցորնահաց էին թխում:

Խու դաշտի բուրումնավետ ծաղիկները տանում էին նույնիսկ Հոռմ: Այդ ծաղիկների հոտն առել է նաև հոռմեացի բանաստեղծ Ալբրոս Տիրուլտսը, որն ապրել է մեր թվականաթյունից առաջ, 54—19 թվականներին: Իր գեղուհի Դելիային ձոնած բանաստեղծության մեջ Ալբրոս Տիրուլտսը գրել է.

Հեռու մինչև բուրումնավետ Հայաստան...

Դա Հայաստանին նվիրված բանաստեղծական առաջին տողն է հոռմեական քնարերգության մեջ:

Խու դաշտի ծաղիկ ու հացի բուրմունքը մնաց մինչև 1453 թվականը: Հետո լիմացան, թե ինչ եղավ, ո՞վ կույ տվեց այդ բուրմունքը:

Հացունի

Վաչե Չորտափյանն ամբողջ կյանքում ոչ մի անգամ կույտ փորով հաց չէր կերել: Կիսասոված ու սոված են ապրել նաև նրա հայրը, պապն ու ապուպապը:

Մի շոր տափ են ունեցել, որի կիսատ-պոատ բերքը չի բավարարել տոհմի անդամներից ոչ մեկին: Հերիք չէ, որ պապեանական հողակտորը մի բան չէ, այդ հողակտորի անունով էլ կոչվել են իրենց տոհմը՝ Չորտափյան:

Վաչեն զայրացած էր ոչ այնքան շոր տափի, որքան տոհմական ազգանվան վրա:

Ազգանվան մեջ էլ պիտի մի քիչ հույս ու երազանք լինի,— ասաց նա,— այսուհետև մենք մեզ կկոչենք Հացունի, մի կտոր հացի տեր դառնալու համար այդ ազգանունն ավելի շատ եռանդ կտա իմ զավակներին, քան հնօրյա աղքատությունը վավերացնող Չորտափյան մականունը:

Խաչքուռ

Գլուղացի Ուսիկը իր արտը հնձելու վերջին օրը ցորյանի ընտիր հասկերից հյուսեց մորուքի նմանվող մի խաչքուռ, իրիկունն անցկացրեց մանգաղի ծայրին և երգելով տուն վերադարձավ:

Նա խաչքուռը կախեց տան մեծ սյունից: Ժամանակ անցավ: Այդ հացապահա տարում Ուսիկը իր ունեցած ցորենի մի մասը տվեց հարևաններին ու ազգականներին: Գարնան վերջում Ուսիկենց տանը ուտելու բան չմնաց.

— Իչեցրու այդ խաչքուռը, դրանով կարող ենք երկու օր կուշտ սնվել,—ասաց կինը:

Ուսիկն առարկեց.

— Իսկ եթե հյուր գա՞: Խաչքուռը նրա համար է, որ տանտերը հյուրի մոտ ամոթով չմնա:

Երկու օր հետո մի հյուր բախեց Ուսիկի դուռը:

Գլուղացին սիրով ընդունեց նրան, սյունից իչեցրեց խաչքուռը, ձեռքով տրորեց հասկերը և դեղնահատիկ ցորենը աղուրիքով աղալուց հետո թարմ հաց հրամցրեց նրան:

Հացի քաղաքը

Պողպվետ քաղաքներ են Ամասիան, Եվդոկիան և Մալաթիան: Մեկը մյուսից քաղցր մրգեր կան նրանց այգեստաններում: Բայց արի ու տես, որ սրանց կողքին Սեբաստիա մեծ քաղաքը համարյա միրգ չունի: Ամասիան, Եվդոկիան և Մալաթիան հինգ հարյուր տարի անընդմեջ հեզնում են և Սեբաստիան անվանում շաղգամի, ստեպոլիսի և կաղամբի քաղաք:

Բայց Սեբաստիան իր լայնարձակ դաշտերի և հովիտների ոսկեհատիկ բերքով միշտ եղել է ոչ միայն Հայաստանի արևմտյան մասի, այլև՝ համայն Փոքր Ասիայի ցորենի ամբարը Փոքր Ասիայի հայաստանաշափ Շիրակը:

Մի անգամ երաշտը եկավ և թոնիր վառեց այստեղ: Հետո երաշտի սովեր սովը բունեց աշխարհի չորս կողմը: Հենց այդ ժամանակ Սեբաստիան մեծահոգաբար իր ամբարները բացեց ամասիացիների, եվդոկացիների և մալաթիացիների առջև:

Մարդիկ սրտների ուզածին չափ ցորեն են տանում, բայց ցորենահոտերը մնում են լեցուն ու լեցուն:

— Որ տասը տարի էլ կրեք ու կրեք՝ մեր ամբարների հատակին շեք հասնի,— հպարտությամբ ասում էին սեբաստացիները:

Այդ ժամանակվանից ամասիացիները, եվդոկացիները, մալաթիացիները և Հայոց աշխարհի բոլոր կողմերի մարդիկ Սեբաստիան կուչեցին Հացի քաղաք:

Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ գզիր-մզիր

Սուլթանը կանչեց իր ամենախելոք պալատականին և ասաց.

— Գնա, շրջիր աշխարհը և իմացիր, թե ինչ պիտի ուտի մարդ՝ երկար ապրելու համար:

Պալատականը գլուխ տվեց սուլթանին և գնաց:

Ոտի տակ տվեց աշխարհի հյուսիսն ու հարավը, արևելքն ու արևմուտքը և, վերադառնալով, գեկուցեց տիրակալին.

— Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեզիր, մնացածը՝ գզիր-մզիր:

Արդար մարդու հացը չի կտրվի

Միսիանի շրջանի լոր գյուղում մի պառավ կին էր ապրում Վանան անունով: Մի օր սա տանը նստած մտմտում էր, թե ինչպես վարի տան գործերը: Ամուսինը՝ Վազգենը, մահացել էր մի քանի ամիս առաջ: Հակառակի պես հունձը սկսվել էր, իսկ պառավի տանը մանգաղ բռնող տղամարդ չկար:

Գլուղացիները մոռացել էին Վանանին, ամեն մեկն իր գործն էր անում և ժամանակ չունեի կողքին նայելու: Ամեն օր Վանանը գնում էր իրենց արտի մոտ, կրծքի վրա խաչակնքում ձեռքերը և տխուր-տխուր նայում կարմրին տվող ցորենահասկերին: Վանանը հասկանում էր, որ մի քանի օր հետո հասկերը կվճղեն և ցորենը կթնկվի: Բայց ի՞նչ անի, ո՞ւմ դիմի, ո՞վ կթողնի իր գործը և կգա ու կհնձի Վանանի արտը:

Սակայն մի օր պառավը արտի մոտ հասավ և զարմանքից մնաց ապշահար: Արտը հնձել էին և այս ու այն կողմում խրձերի մի քանի դեզ դրել:

Քիչ հետո մի սայլ երևաց ու կանգ առավ արտի մոտ: Սայլ-

վորն սկսեց Վանանի արտի խրճերը դարսել սալի մեջ, Պառա-
վը նալեց անծանոթ մարդուն ու հարցրեց.

— Եղբայր ջան, ամոթ չի՞նի հարցնելը, դու ո՞վ ես:

— Ես Բարսեղն եմ, լծեն գյուղից: Այս Լորում մի արդար
մարդ էր ապրում Վազգին անունով: Նեղ օրին նա ինձ երկու
կտու ցորեն է նվիրել: Ես նրա լավությունը չեմ մոռացել: Գիշերս
եկա ու հնձեցի նրա արտը, հիմա էլ պիտի գյուղ հասցնեմ, օգ-
նեմ, որ Վազգենի այրի Վանանը կալսի և հացը շկտրվի նրա
տնից:

Ննգի տոհմիկ բրուտագործները

Ննգի գյուղը Արցախի բրուտանոցն է: Այստեղ ընտիր կավից
թրծում են ամեն տեսակ կուժ ու պուլիկ, թաս ու աման, բայց
ամենից շատ՝ կարաս:

Տարիներ առաջ Ննգիում ապրում էին տոհմիկ բրուտագործ
երեք Լղբայր՝ Պողոս, Պետրոս և Մուխան Խաչունցները: Նրանք
երեքով թրծել են հացահատիկի հազար կարաս:

Խաչունցները Արցախը լցրել են կարասներով: Հետո մար-
դիկ ոչ պատվեր էին տալիս, ոչ էլ կարաս գնում: Բայց Պողոս,
Պետրոս և Մուխան եղբայրները մինչև իրենց կյանքի վերջը շա-
բունակեցին կարաս պատրաստել:

Մի անգամ Մուխանին հարցրին.

— Էդ շարշարանքն ինչի համար է, այսքան կարաս եք թըր-
ծել, առնող չկա, իսկ դուք շարունակում եք նորերը թրծել:

Բրուտագործը պատասխանեց.

— Եթե մի տարի կարաս չպատրաստենք՝ երաշտ կլինի և
տվը կնստի Արցախում: Ավելի լավ է կարաս թրծենք, թեկուզ
առնող չի՞նի, քան բրուտագործներին պատճառով տարին հա-
ցապակաս լինի:

Յեգիպտացորեն

1528 թվականին ցորենը ներմուծվեց Ամերիկա, իսկ եգիպ-
տացորենը կամ մարացորենը՝ Հայաստան: Մինչ այդ ոչ ամե-
րիկացիներն էին ցորեն տեսել, ոչ էլ հայերը՝ եգիպտացորեն:

Եգիպտացորենի հայրենիքը Ամերիկան է, այստեղ այն կոչ-
վում է մայիս: Ամերիկյան հացահատիկը աշխարհի որ կողմն

էլ հասավ մայիս կոչվեց կամ իր տեսքին պատշաճ մի անուն
ստացավ:

Հայերը շուտուհուտ ավելցին եգիպտացորենը, զարմացան
նրա հասկակոթով, որ նման էր գրտնակի: Մինչ այդ նրանք
ալգալիսի մեծահատիկ ցորեն չէին տեսել: Լսել էին, որ Եգիպտո-
սում կամ Մարա երկրում մեծ-մեծ հատիկներով սպիտակ ցորեն
է աճում: Հայերին թվաց, թե այս նոր հացահատիկը եգիպտա-
կան հայտնի ցորենն է: Եվ այն կոչեցին եգիպտացորենի երես
շտեսած Եգիպտոսի անունով: Ծատ տարիներ հետո այս նույն
հայերը Հայաստանում տունկ գցած նոր ցորենի սերմը տարան
Եգիպտոս: Եվ հասկանալի է, որ ամերիկյան հացահատիկը
Եգիպտոսում եգիպտացորեն չկոչվեց:

Երգնկայի դաշտը

Եկեղյաց գավառը Երգնկայի դաշտն է, որի միջով անցնում է
Եփրատը, Այստեղ է Երգնկան՝ աշխարհի հնագույն քաղաքնե-
րից մեկը, որը տեսել է քառասուն երկրաշարժ: Քաղաքի արև-
մուտյան կողմում Սեպուհ լեռն է, որի ջրանցքին նստել է Շողա-
կաթ վանքը: Հարավում, Մնձուր սարի ստորոտում, բերդի նը-
ման իր պարիսպները վեր է խոյացրել Չարշարանաց Լուսավորիչ
վանքը, որի առջևից քջջալով անցնում է Մերջան գետակը:

Բարեբեր, ջրառատ, հազար բարիք տվող անդաւստան է այս
դաշտը: Ճորենի քաղահասկերն այստեղ հասնում են մարդու
ուսերին:

Միջնադարյան Հայաստանի համալսարաններում, եթե բա-
րունապետը հարցնեք, թե իր գեղեցկությամբ և բարեբերու-
թյամբ ո՞րն է մեր երկրի փոքրիկ Արարատյան դաշտը, սաներն
անմիջապես կպատասխանեին.

— Երգնկայի դաշտը:

Տասնհինգ հացայր

Հայաստանում բազում մեծ ու փոքր լեռնակատարներ կան:
Նրանցից հազար հինգհարյուրը մեծ են, բայց այդ մեծերի մեջ
հացայր են ունեցել տասնհինգը՝ Բյուրակն, Այծպտկունք, Նեմ-
րութ, Սուկավեռ, Կոփ, Ընկուզեկ, Նահապետ, Սիմսար, Կորդ-
վաց, Եղնախաղ, Սասնասար, Ընձաքիսար, Իշխանասար, Սի-
փան, Սաղկոտն լեռները:

Այդ լեռներով կամ երանց կողքով անցնող մեծ ճանապարհներին եզրերին մարդիկ ընտրել են հարմարավետ ու շոր փոքրիկ այրեր և տարին բոլոր այնտեղ պահել հաց ու աղ՝ հողանած ու սոված ճամփորդների համար: Մերձակա գյուղերի շինականները հաց են թխել նաև հացայրերի համար: Տասնհինգերորդ դարում իտալացի մի ճանապարհորդ, որ անցել էր Հայաստանի դժվարամատուց ճանապարհներով, վերադառնալով Եվրոպա, ասել է.

— Բնական պայնչատուն, ձրի աղ ու հաց, ահա թե ինչ բան է հայոց հացայրը:

Ինքնաբուս կորեկ Մասիսի լանջերին

1600 թվականին արևը Արարատյան դաշտում թափեց բյուր անդամ բյուր թոնրի հուր, որը խոտ ու կանաչ խանձելուց հետո շարժվեց Մասիսի լանջերն ի վեր: Սկսեց հալչել հնանիստ ձյունը: Վիթխարի լեռան հազարամյա ճերմակաձյուն գլխարկը փոքրացավ:

Ապա երաշտը շարժվեց դեպի երկրի ծայրակալ մասերը: Ամառվա կեսերից ամբողջ Հայաստանում սով սկսվեց: Հենց այդ ամռանը Մասյացոտն գավառի մարդիկ զարմանալի բան տեսան: Զգիտես որտեղից Մասիսի ստորտամերձ լանջերին վայրի կորեկի արտեր բուսան: Այլ քեզ բա՛ն: Ոչ ոք այդ մասերում կորեկ չէր ցանել: Մարդիկ սկսեցին հնձել այդ ինքնաբուս արտերը և երկնային պարգևի համար աղոթել աստծուն:

Ամիրդովլաթի ցորնադաշտը

Տասնհինգերորդ դարի հանձարեղ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացին իր հայրենի Ամասիա քաղաքում մի մեծ հողադաշտագարակ ուներ, որտեղ անող հայկական կարմրահատ ցորենը ամենազովականն էր համայն Ամասիայում ու նրա շորս կողմերում:

Ամիրդովլաթի կյանքի շատ տարիներն անցել էին ծննդավայրից հեռու: Մահից առաջ բարեբեր իր ցորնադաշտը նա կտակել էր բոլոր ամասիացիներին, որոնք հերթով ցանում ու վարում էին այն և առատ բերք ստանում:

Ամիրդովլաթ Ամասիացու մահից իննսուներկու տարի հետո,

1588 թվականին, հավիթի մեծությամբ կարկուտ տեղաց Ամասիայում, որը բզկտեց բոլոր դաշտերն ու այգիները, նաև՝ շատ հյուղակներ: Բայց ինչ հրաշք ասես, որ բնության մեջ չի լինում, Ամիրդովլաթի ցորնադաշտում ոչ մի կարկուտ չէր բնկել, այստեղ չէր ծովել նույնիսկ մի հասկ:

Ամիրդովլաթի ցորնադաշտի այդ տարվա բերքը բաժանեցին բոլոր ամասիացիների մեջ: Հետո մարդիկ սրբացրին այդ ցորենը: Յուրաքանչյուր ամասիացի Ամիրդովլաթի ցորնադաշտից մի բուռ ցորեն էր բերում ու գցում իր ցորնահորը՝ հուսալով, թե դրանով իր հացամբարն ապահովում է ամեն տեսակ աղետից ու արհավիրքից:

Բախտի աջ ձեռքը աշխատասիրությունն է, ձախը՝ չափավորությունը

Տարոնում, Մուշ-Քաղեշ ճանապարհի ձախ կողմում, մի գյուղ է եղել Առնիստ անունով: Այս գյուղից էր երկրագործ Սահակը: Սա չէր ամուսնանում, որովհետև չէր կարողանում ոչ մի բան ետ պցել: Մի քիչ ծուլ էր, մի քիչ բլիկ: Առավոտյան տանը հաց էր ուտում, հետո կեսօրվա համար հաց կապում և ճամփա ընկնում դեպի դաշտ: Տեղ էր հասնում թե չէ՝ միտքը փոխում էր, ինքն իրեն ասում.

— Ոնց որ քաղցած լինեմ, ավելի լավ է կեսօրվա բաժինն էլ հիմա ուտեմ՝ նոր անցնեմ գործի:

Ասում էր ու տնից բերած հացը միանգամից հոփ անում:

Հետո շունչ էր քաշում ու ինքն իրեն ասում.

— Շատ աշխատողի հերն էլ անիծած, ինչ պիտի տանեմ աշխարհից, որ գիշեր-ցերեկ աշխատեմ, կուշտ փորով մարդը չի կարող աշխատել, ավելի լավ է մի քիչ հանգստանամ՝ նոր սկսեմ:

Ասում էր, պտուկում ու քնում մինչև կեսօր: Իսկ հենց որ սկսում է գործի անցնել՝ զգում է, որ և հողանած է, և քաղցած:

Սահակն այսպես գերի էր գարձել ինքն իրեն, Նա այդպես էլ մինչև կյանքի վերջը խեղճ ու կրակ ապրեց, չնայած, ոչ ոք չէր խանգարում նրան:

Այս կարգի մարդկանց համար է ստեղծվել առածը.

Բախտի աջ ձեռքը աշխատասիրությունն է, ձախը՝ չափավորությունը:

Ոչ մի բարդի չկարվեց

1579 թվականին ժանտախտն ու սովը շոքել էին Հայաստանի բնակիչներին: Հացն ավելի թանկ էր, քան ոսկին:

Քաղցից ուժասպառ էին եղել նաև Դևրսիմի լեռնաստանի Բարդի գյուղում: Ոչ ոք չգիտեր, թե քանի հազար տարեկան է այդ գյուղը: Նրա կողքին սրբազան բարդիների անտառն էր, որի համար էլ գյուղը Բարդի է կոչվել:

Սովի այդ տարում գյուղ եկավ մի իշխան և շինականներին ասաց.

— Ինձ պետք է բարդի ծառի փայտ: Եթե դուք թույլ տաք այստեղից տասը բարդի կտրեմ, ապա յուրաքանչյուրիդ կտամ այնքան ցորեն, որ հերթի մինչև եկող տարվա բերքը:

— Բայց սրանք աստվածային ծառեր են, որ մենք ժառանգել ենք մեր նախնիներից:— ասացին Բարդի գյուղի մարդիկ:

— Իսկ սո՞վը, — ասաց իշխանը:

— Ո՛չ, ավելի լավ է մոռենք, քան տեսնենք մեր բարդիների տապալումը: Սրանք միայն ծառեր չեն, այլև՝ մեր անունը, մեր պատմությունը, մեր էությունը:

Իմաստասերի պատասխանը

Մի իմաստասերի հարցրին.

— Ե՞րբ է քո միտքն ավելի լավ գործում:

— Այն ժամանակ, երբ ոչ կուշտ եմ լինում, ոչ էլ՝ սոված, — պատասխանեց իմաստասերը:

Ոսկե ճաշ

1603 թվականին Պարսկաստանի Շահ-Աբաս արքան գրավեց Հայաստանի մի քանի շրջաններ և եկավ նստեց Զուլա քաղաքում: Բռնակալի սիրտը շահելու համար շուղայեցի խոշա հաշիկը շքեղաշուք խնջույթ սարքեց նրա պատվին:

Ճաշանեղանները պայթում էին առատությունից: Շահ-Աբասին ուտելիքներ ու ըմպելիքներ էր մատուցում ինքը՝ խոցա հաշիկը: Ահա նա շահի առջև դրեց մի մատուցարան, որի վրա եղած ամեն ինչ ոսկուց էր: Այստեղ կար և՛ եղջերվի խորոված ազգր, և՛ սև կաթավի միս: Ամեն ինչ այնքան բնական էր, որ արքային թվաց, թե դրանք իսկական են: Նա ձեռքը տարավ որևէ

քան ուտելու և հասկացավ, որ մատուցարանի վրա եղած ամեն բան ոսկուց է: Ապշեց, ծպտաց ու խոշա հաշիկին ասաց.

— Դու ավելի հարուստ ես, քան ես:

— Սա ընծայում եմ քեզ, արքա, — հաճոյացավ խոշան և ամբարտավանալով ավելացրեց, — դու առաջինն ես հին ու նոր բոլոր արքաների մեջ, որին Հայաստանը ոսկե ճաշ է մատուցում:

Դա վերջին ճաշկերույթն էր Զուլայում: Խոշա հաշիկի սըրտաբաց հյուրընկալությունը Շահ-Աբաս արքային առիթ տվեց մտահղանալու մի մեծ ոճրագործություն: Ինչո՞ւ թողնել, որ այսքան հարուստ ու ճարտարվեստ մարդիկ մնան Հայաստանում, մտածեց արքան, թող զնան և ծաղկեցնեն Պարսկաստանը: Եվ արքան Զուլայի ու շրջակա վայրերի հրեք հարյուր հազար հայերի բռնազաղթեցրեց Պարսկաստանի խորքերը: Ենն ու բարձրագույն Զուլան, որ դարձել էր Հայաստանի երկրորդ Անին, ավայացավ:

Հե՛յ, խոշա հաշիկ, տեսա՞ր, թե ոսկե ճաշն ինչ խաղ խաղացրո հայրենիքի պիտին:

Որտեղ հաց՝ էնտեղ կաց

1607 թվականին խորշակաբեր մորեխը ցատկեց Եգիպտոսի մերձ Քլիուրան գյուղի վրայով՝ և տարածվեց Հայաստանում: Դեռ մորեխը դուրս չեկած՝ եկավ նաև սովը:

Այդ տարում, ասես ձեն-ձենի տալով, Քլիուրան լցվեցին Հայոց Միջագետքի թափառական բոլոր գուշակները: Գյուղի ամեն մի ընտանիքին մի գուշակ էր ընկնում: Ասպնջական Քլիուրանից նրանք հեռանալու ցանկություն չունեին: Ինչու հեռանային, այստեղ առատ ուտելիք կար, իսկ մյուս տեղերում սով էր:

Քլիուրանում Թոռնիկ անունով մի սրամիտ մարդ կար: Մի օր սա՛ գլխին հավաքեց գուշակներին ու ասաց.

— Դուք բացեցիք բուրդիս բախտը ու ասացիք ձեր ասելիքը: Ձեր գուշակությունների համաձայն առաջիկա տարիներին Քլիուրանը կդառնա աստվածային երկրորդ դրախտը: Մեր շինականներից քառասուն մարդ կդառնա թագավոր: Եթե ձեր գուշակությունները իրականանան, ապա աշխարհի քառասուն տերությունների տիրակալներ պիտի հրաժարական տան և իրենց տեղը գիշեն Քլիուրանցիներին: Կարճ ասած՝ դուք հաճելի պատ-

բանքներով եք պարտութիւլ բռնորդիս հոգին: Հիմա էլ ես եմ բացում ձեր բախարը: Դուք նստակցաց դարձաք սովի պատճառով: Ապերախտ չիք՝ ձեր կերած մի կտոր հացի համար բռնորդիս երջանկութիւնն եք մաղթում: Հենց որ սովը վերջանա դուք հրածեղտ կտաք թլկուրանին:

Հացը չի կարելի կոխել

Շատախի նավահանդ գյուղում վարագ անունով մի մարդ էր ապրում: Մի անգամ այս վարագը ոտով անզգուշորեն կոխում է հացի մի կտոր: Զգալով, որ ինքը անհերելի բան է արել՝ ցընցվում է ամբողջ մարմնով և մտմտում է, թե ինչպես քավի իր մեղքը: Իր տառապանքի մասին նա ոչ ոքի ոչինչ չի ասում և որոշում է ինքն իրեն պատժել: Յոթ օր զրկում է իրեն հացից և ապրում է միայն ջրով: Ութերորդ օրն ինքն իրեն ասում է.

— Հիմա կարող ես ձեռքդ տանել հացին, բայց եթե մյուս անգամ ոտդ հացի վրա դնես՝ ես քեզ սոված կթողնեմ յոթանասուն օր:

Խուստուփ

Մասիսից հետո հայոց ամենագեղեցիկ լեռը Խուստուփն է: Նրա արեւելահայաց լանջին, Քոլու կոչվող վայրում, ծաղկազարդ մի բացատ կա, որն ամենագեղեցիկ անկյունն է համայն աշխարհում:

Ստամոքսի այլ և այլ հիվանդութիւններ և մշտական գլխացավ ունեցող մարդիկ ամեն տարվա հուլիսի 8-ին այս բացատն են գալիս, լավաշը թրշում բացատի կողքի Հացին աղբյուրի սանտրակ ջրի մեջ և ուտում: Ոմանք բուժվում են, ոմանց էլ թվում է, թե բուժվել են:

Ասում են ամեն տարվա հուլիսի 8-ին բացատի աղբյուրի ջուրը բուժիչ է դառնում՝ եթե այն ցողես լավաշի վրա: Զուրը կենարար է դառնում միայն հացի միջոցով: Իրա համար էլ կոչվում է Հացին աղբյուր:

Հնում այստեղ իշխաններից ու իշխանութիւններից փախած մի անապատական է եղել, որը տասներկու տարի ապրել է մի խորձ լավաշով և Հացին աղբյուրի ջրով: Նա է մարդկանց հայտնել, որ հուլիսի 8-ին բացատի աղբյուրի ջուրը բուժիչ է դառնում:

Ոչ մի բան այնպես քաղցր չէ, որքան Խուստուփի լանջին կերած մի կտոր լավաշը:

Հացարաշխ

Միսիանի շրջանի Անգեղակոթ գյուղում թոնիր վառած ու հաց թխող ընտանիքի փոքր երեխաներից մեկը ձեռքին է պցում լավաշի փրփուր-փրփուր թերթերը և, տնից-տուն անցնելով, շքրշում դյուղում:

Փոքրիկը մի-մի լավաշ է նետում այն երդիկներին, ուր հղի կին կա: Դա նշանակում է, թե թող հացաշատ լինի այն տունը, սրտեղ նոր մարդ է լույս աշխարհ գալու:

Հացով բուժել են հիվանդին

Փարձր Հայք նահանգի Սպեր գավառի մարդիկ հացով բուժել են հիվանդին: Նրանք մի կտոր հաց են դրել հիվանդի գրբպանը, ապա վերցրել և այդ հացը տվել շանը, որպեսզի հիվանդութիւնն անցնի նրան:

Մի տարի արտերը որոմնաշատ եղան: Մարդիկ հունձ էին անում, բայց չէին կարողանում որոմը զատել ցորենից: Հենց այդ ժամանակ շունն օգնում է մարդուն, ուտում է հացահատիկի մեջ եղած ամբողջ որոմը, մարդուն թողնելով մաքուր ցորենը և լեզու անած ասում. «Ես քո ցավն էլ կուտեմ»:

Մարդը այդ ժամանակվանից աշխատում է իր ցավերի մի մասը շանը տալ՝ հավատալով, որ դա հավատարիմ կենդանու սրտովն է:

Աղբատն ինչու չէր ուզում կշտանալ

Վասպուրականի Կարճկան գավառի Եղեգիս գյուղում Պարունակ անունով մի մարդ էր ապրում: Սա հացից չէր կշտանում, բայց որովհետև շատ երեխաներ ուներ՝ ամեն կերպ զսպում էր իրեն:

Մի անգամ Պարունակը հնձվոր վարձվեց մի մեծահարստի մոտ: Արտատերը, իմանալով, որ Պարունակը մինչև հիմա դեռ կուշտ փորով հաց չի կերել, որոշեց մի լավ բան անել և ամբողջ կյանքում հպարտանալ դրանով: Նա ասաց.

— Պարունակ, իմ պայմանն այսպիսին է. հնձավարձդ վարձ, ուսեղդ ձրի, ինչքան կուզես՝ կեր:

Պարունակն աշխատում էր քափ-քրտինքի մեջ մտած: Մեծահարուստը աչքի պոչով հետևում և տեսնում է, որ Պարունակն ուտում է այնքան, ինչքան մյուս հնձավորները:

— Կսիր,— ասում է արտատերը,— դու օրական ինչքա՞ն հաց ես ուտում:

— Այնքան, ինչքան ուտում էի մեր տանը,— պատասխանում է Պարունակը:

— Բայց չէ՞ որ դու հնարավորություն ունես ուսեղու այնքան, ինչքան ուզում ես:

— Չեմ կարող, այստեղ լինի թե տանը՝ ամեն մի ավել պատառ պիտի կտրվի իմ երեխաների բերանից: Եթե այս մի քանի օրում սովորեմ շատ ուսեղ և տանը չկարողանամ զսպել՝ այդ դեպքում իմ երեխաներին բան չի մնա:

Մանկան օրորոցից ցորեն էին կախում

Մուշ քաղաքում մանկան օրորոցից ցորեն էին կախում: Այդ սովորությունը տասը հազար տարեկան է: Փոքրիկ քսակի մեջ մի բուռ ցորեն են լցնում և կախում նորածնի օրորոցից: Մայրը օրորում է երեխային և ասում.

— Տանդ միշտ ցորեն լինի: Թող կյանքդ ու արտդ երաշտ չտեսնեն: Հողիդ մաքուր մնա մինչև խոր ծերություն և մարդիկ սիրեն քեզ արդար ցորենի պես:

Թորոսը քաջք է արածացնում

Քաջքերը, երևակայական այդ ոգիները, իրենց տիրապետությունը Հայաստանի ձորերում ու հովիտներում պահպանել են մի քանի տասնյակ հազար տարի:

Մեր նախնիներին թվում էր, թե քաջքերի մեջ կան նաև բերք հափշտակողներ:

Մի անգամ շինական Թորոսը նկատում է, որ ինչ-որ մի արարած է մտել իր արտը և ոտքի կոխան դարձրել: Նույնը կրկնվում է երկու օր հետո:

Թորոսը գլուխը կորցրել, չէր իմանում, թե ինչ անի: Եթե արտն այդպես փշանա՝ ինքն ու երեխաները սովամահ կլինեն: Գյուղում իմացան այդ մասին ու սկսեցին խոսել.

— Դա քաջքերի արածն է:

— Քաջքերը երկնքից իջնում են, իրենց բաժին արտն ուտում ու վեր բարձրանում, այնպես որ Թորոս, այս անգամ վիճակը քեզ է ընկել, դու համարյա անելիք չունես, հո չե՞ս կարող կոխվ տալ քաջքերի հետ:

Ասում էին, ցավակցում, ափսոսում:

Իսկ Թորոսը ավելի էր դաշրանում: Որտեղի՞ց հայտնվեց այս քաջքը, ինչո՞ւ բոլոր շինականների արտերը թողած միայն իր արտն է կոխկրտում ու լափում: Գուցե այստեղ ուրիշ բան կա:

Եվ Թորոսը մտքին դնում է գիշերը պահակ կանգնել արտում: Դե՞, եթե պիտի ձմռանը սովամահ լինի, ավելի լավ է՝ հիմա մեռնի, քան տեսնի իր երեխաների մահը: Թող այդ քաջքն արտի հետ իրեն էլ ուտի:

Ասում է ինքն իրեն ու մի իրիկնադեմի գնում-նստում է արտում: Կեսգիշերին խշխշոց է լսվում: Մղտաները կոխելով մեկը մտնում է արտի խորքը, կուսնի լույսով Թորոսը նկատում է, որ իր առջև կանգնած է սովորական մի ձի, որը խժժում ու անուշ էր անում ցորենի հասկերը:

Նա հանգիստ վեր է կենում տեղից և բռնում ձիու բաշը: Հետո քթի տակ ծիծաղելով, որ բռնել է գիշերային գողին, ձին քրում է տուն:

Առավոտյան օտից գլուխ նայում է ձիուն: Չէ՞, համագլուղացիներից ոչ մեկինը չէ՞ նստում է ձին, գնում հարևան գյուղերը և հարց ու փորձ անում, բայց տերը չի հայտնվում:

— Դա հեռու կողմերից տարագիր է ընկել ու հասել այստեղ, համարիք, որ ասոված քեզ համար է ուղարկել,— հաճոյախոսում էին հարևանները:

Գյուղացիները ձիուն կոչում են Թորոսի քաջք: Հենց որ Թորոսը ձին նստած որևէ տեղ էր գնում, գյուղացիք կատակով հարցնում էին.

— Այ տղա, Թորոս, ո՞ր ես տանում քաջքդ:

— Տանում եմ արածացնելու,— պատասխանում էր Թորոսը:

Պարտիզակցին չի մոռացել հարազատ Մեքաստիայի հացը

Մի խումբ սեբաստահայեր թողնում են տուն ու տեղ, գնում հասնում Մարմարա ծովի ափերը և 1625-ին այնտեղ հիմնում

Պարտիզակ գյուղաքաղաքը: Այստեղ զմայլելի ու ակնհայտ էր ամեն ինչ՝ և՛ Սուրբ Մինասի բլուրը, և՛ Ցառաքանչուր շրվիժը, և՛ Զաղցի ձորը:

Այգիների գյուղաքաղաք էր Պարտիզակը: Բայց սերաստահայերը չէին մոռացել մայր հողի հացը: Նրանք Սեբաստիայից սերմացու էին հասցրել Պարտիզակ և ցանում ու պահպանում էին հայրենի սերմացուն: Ամեն նոր տարի պարտիզակցիին նախ ուտում էր Սեբաստիայի ցորենով թխված մի կտոր հաց և նոր ձեռքը տանում խնջուլքի սեղանին: Այդպես էին վարվում նաև Պարտիզակից հեռու ապրող պարտիզակցի երեւի բանասերներ Վարդան Հացունին, Արսեն Ղազիկյանն ու Մկրտիչ Պոտուրյանը:

Խմորդ քցախի

Արցախի Սոս գյուղում երկու կովարար կանայք էին ապրում, մեկի անունը Վարդեհատ էր, մյուսինը՝ Փառանձեմ: Չնայած մեկը մյուսից լավ չէր ապրում, բայց նախանձի որդը կրժում էր երկուսի սիրտը: Փոխադարձաբար հայհոյում ու անիծում էին միմյանց՝ երբեմն նաև առանց որևէ պատճառի, հենց այնպես: Մի անգամ Վարդեհատենց ձին տան բակում ընկավ և սկսեց շունչը փչել: Հենց այդ ժամանակ հարևան տնից լավեց Փառանձեմի բարձրաձայն քրքիչը: Վարդեհատին թվաց, թե Փառանձեմը տեսավ ձիու տապալվելը և իր ուրախությունն արտահայտում է փոթկոցով:

Այդ օրն, իհարկե, ձին սատկեց: Բայց Վարդեհատին ավելի շատ տանջում էր ոչ թե ձիու կորուստը, այլ Փառանձեմի փոթկոցը: Ամբողջ գիշերը նա շուտումուռ եկավ իր թախտի վրա, բայց չկարողացավ քնել: Մտմտում էր, թե ինչ անե՞ծք տա Փառանձեմին: Իր իմացած բոլոր անեծքները մտովի կողք-կողքի դասդասեց, բայց դրանք աչքին թույլ երևացին: Հարկավոր էր մեծ, մի ահեղ անեծք, որ Փառանձեմն ամբողջ կյանքում չմոռանա: Հանկարծ մտաբերեց տատի խոսքերը. «Ինչ ուզում ես ասա, բայց հացն ու խմորը շանիծես»: Կարծես թե գտավ, հիմա իր սիրտը կհովանա:

Լուսադեմին Վարդեհատը դուրս եկավ պատշգամբ և ձայն տվեց Փառանձեմին: Քնատ հարևանուհին արձագանքեց նրան:

— Ի՞նչ է եղել, Վարդեհատ:

— Դու ինձ լա՞վ ես լսում, Փառանձեմ:

— Լսում եմ, ապա:

— Փառանձեմ, խմորդ քցախի:

Վարդեհատը դա այնքան բարձր ասաց, որ լսեցին Սոս համարյա բոլոր բնակիչները:

Այդ ժամանակվանից էլ Արցախում տարածվեց «խմորդ քցախ» շար անեծքը: Այսինքն՝ ինչպե՞ս թե տարածվեց: Մարդիկ լսեցին, որ Սոս գյուղում մեկն այդպիսի անեծք է տվել: Հետո բերնեբերան անցնելով այն վերափոխվեց: Սոս գյուղում Վարդեհատ անունով մի կին անիծել է հարևանուհու խմորը: Նույն օրը սատկել է Վարդեհատի ձին, իսկ հաջորդ օրը մահացել են նրա երկու որդիները:

Դե՛, երեխա ունեցող արցախեցի կինն էլ ինչպե՞ս կարող է անիծել խմորը: Թող դա անի լքեր կինը: Իսկ Արցախում համուլված են, որ լքեր կնոջ անեծքը չի կատարվում:

Շոթ

Երևի դուք չեք առել շոթ՝ անեկ հացի համը: Չի կարելի աշխարհում ապրել և գոնե մի անգամ շոթ չուտել:

Թոնրի հացերի մեջ շոթը ամենապատվականն է՝ չնայած մի քիչ դժվարամարս է անթթխմոր լինելու պատճառով: Շոթը հացի շուտասելուկն է՝ ալյուրից խմոր են անում և անմիջապես հաց թխում:

Դե եկ ու հարցրու շոթ թխող հացթուխին:

— Ինչո՞ւ չես թողնում, որ խմորը խմոր դառնա:

Նա կպատասխանի:

— Սա հնօրյա սովորություն է: Թշնամին միշտ ընկել է մեր ետևից և չի թողել, որ մեր խմորը հասունանա: Մենք ստիպված՝ հնք եղել անդնուտեղը հունցել ու հաց թխել: Այնպես որ՝ շոթը մեր կենսագրության մի էջն է:

Մարդը կարող է ապրել աչևտեղ, ուր ցորեն է աճում

Մխիթար Սեբաստացին գրական ու կրթական միաբանություն ստեղծելու նպատակով 1717 թվականին ոտք է դնում Վենետիկի կողքին գտնվող Սուրբ Ղազար կղզու վրա: Դա բորտաների կղզի էր, որ մարդիկ լքել էին վաղուց:

Մխիթարի աշակերտներից մեկն ասաց.

— Ես լսել եմ, որ երկու հարյուր տարի առաջ վենետիկցիները բորոտներին բերում էին այստեղ թողնում և իրենք ետ փախչում սարսափահար: Սա ցամաքի անիծված կտոր է, աճաինչքան ժամանակ է ոչ որ ստք չի գրել այստեղ: Եթե այս հողակտորը իսկական հողակտոր լիներ՝ իտալացիները չէին գիշի հայերիս:

Մխիթարը նրան պատասխանեց.

— Մենք այստեղ ցորենի մի փոքրիկ արտ կցանենք, եթև աճեց ու բերք տվեց՝ անեծքը կվերանա կղզու վրայից:

Եվ Մխիթարը մի քանի բուռ ցորեն ցանեց: Շատ շանցած մի թիղ արտը փառթեամ ցողուններ տվեց: Բերքն էլ ընտիր էր, չնայած եղած-չեղածը մի քանի խուրձ էր:

— Մարդը կարող է ապրել այնտեղ, ուր ցորեն է աճում,— ասացին միաբանները և Սուրբ Ղազար կղզին դարձրին իրենց և հեանորգների մշտական բնակատեղին:

Կուզես ճանաչել մարդուն՝ հետք հաց կեր

Գորգիկն ու Բուժիկը ընկերացան և որպես հնձվոր օրավարձով աշխատանքի մտան մի հարուստի մոտ: Իրիկնաղեմին, հնձից հետո, արտատերը Գորգիկի ու Բուժիկի առջև լավաշ ու մածուն դրեց: Հնձվորները բրդուն արեցին փայտի ամանի մեջ և վերցրին իրենց գրաշները:

Դեռ մի քանի գզալ շարած՝ Գորգիկը նկատեց, որ Բուժիկը երկու-երկու գզալ է ուտում և շտապելուց քիչ է մնում խեղդվի:

— Գու կեր, Բուժիկ, ես կշտացա,— ասաց Գորգիկն ու վեր կացավ տեղից:

— Այդքան շո՞տս:

— Ավելի լավ է ես սոված մնամ, քան տեսնեմ, թե շտապելուց ինչպես ես խեղդվում դու,— պատասխանեց Գորգիկը:

Մամձորեցի Տաճատը

Ղարաբաղի Հաղուրթի շրջանի Մամձոր գյուղում երկու հարյուր տարի առաջ մի մարդ էր ապրում Տաճատ անունով: Որպես հնձվոր Տաճատը իր նմանը չունի: Մի անգամ ես գրազ եկավ և վկաների ներկայությամբ մի օրում մանգաղով հնձեց երկու հարյուր խուրձ:

Այդ ժամանակվանից շատ ջրեր են հոսել, ինչ ասես որ չի կատարվել աշխարհում, բայց մարդիկ հիշում են Տաճատին: Հինց որ Ղարաբաղում լավ հնձվորի մասին խոսք է բացվում՝ ասում են.

— Ոչ որ ծամձորեցի Տաճատին չի հասնի, մարդը մի օրում երկու հարյուր խուրձ է հնձել:

Կինտոնների խաղը

Մի անգամ Թիֆլիսի մեծահարուստ Սիմոնը, որ մեծ փուռուններ քաղաքի կենտրոնում, երկու կոպեկով բարձրացրեց հացի բոբոնի գինը:

Լսելով այդ մասին՝ ղվարճասեր կինտոնները որոշեցին խաղալ Սիմոնի հոգու հետ և խմբով հավաքվեցին նրա փոփ մոտ:

— Ի՞նչ եք ուզում,— հարցրեց Սիմոնը:

— Ոչինչ էլ չենք ուզում, մենք մեզ համար հոտ ենք քաշում:

— Ի՞նչ հոտ:

— Բո թիած հացի:

— Հոտ քաշելով ձեր փորը բան չի ընկնի:

— Մեր փորը բան չի ընկնի, բայց քո հացի մեջ էլ հացի հոտ չենք թողնի, լրիվ կքաշենք՝ կհանենք:

— Քաշեք՝ ինչքա՞ն քեփներդ տալիս է, անբան խելառնե՞ր,— ծաղրելով ու արհամարհելով ասաց Սիմոնը և գնաց իր գործին: Սակայն կեսօրին հարուստը գունատվեց: Նրա հացի խանութից մարդիկ հաց չէին առնում: Քաղաքով մեկ փսփսում էին, թե Սիմոնի հացը համ ու հոտ չունի:

Սիմոնը հասկանում է, որ կինտոնները իր գլխին խաղ են խաղում, որից ազատվելն այնքան էլ հեշտ չէ: Կինտոններին նա ապում է.

— Ուզում եմ հաշտվել ձեզ հետ:

— Մենք դեմ չենք:

— Ի՞նչ եք ուզում, որ անեմ:

— Երկու կոպեկով էժանացրու հացիդ գինը:

Երաշտի ժամանակ դողանջում են եկեղեցիների զանգերը

Մեզնից շատ ու շատ տարիներ առաջ, երբ երաշտ էր լինում՝ դողանջում էին Հայաստանի եկեղեցիների զանգերը: Մարդկանց

Քվում էր, թե աստված կլսի այդ աղեկտուր զոդանջը և անձրև կբաշխի իրենց:

Հեզնելով սնտոտիապաշտական այդ սովորութիւնը մի գլուխ-բացի գնաց եկեղեցի և, մի բուռ գրամ խոթելով քահանայի գրպանը, ասաց.

— Տեր հայր, հրամայե, թող եկեղեցու զանգերը հնչեցնեն:

— Իսկ ինչո՞ւ ես ուզում հնչեցնել տալ զանգերը, որդյակ:

— Կուզեմ՝ աստված այնքան շուր թափե երկնքից, որ մեր քաղաքի կողքին Սևանի շափ մի ծովակ առաջանա, Գլուխքին էլ գառնա նավահանգիստ:

— Որդյակ, ո՞վ է լսել, որ զանգահարութեամբ աստված ծովակ սարքի մարդկանց համար:

— Տեր հայր, իսկ ո՞վ է լսել, որ զանգահարութեամբ աստված անձրև բաշխի մարդկանց:

Հաշվել պետք չէ

Կոտայք գավառը ցորենի շափ տարիք ունի: Այստեղ միշտ էլ սվսվացել են ցորենի լեցուն ու բազմահատ հասկերը:

Եթե ինչ-որ տեղ ինչ-որ ժամանակ հաց ու հացահատիկ չի եղել, ապա արգավանդաճող Կոտայքում միշտ էլ ծփացել են ցորենի արտերը:

Կոտայքեցին չի սիրում շափել ու հաշվել, թե ինչքան հացահատիկ ունի ինքը, թե քանի հաց կա իր տաշտում: Նա ունեցած ցորենը լցնում է հորերի ու կարտաների մեջ և հարազատներին չի հայտնում իր բերքի շափը: Թող ամենքն իմանան, որ իր բերքն անհատնում է:

— Հաշվել պետք չէ, — ասում է նա, — քաջքերը կիմանան և կոշնչացնեն մեր ցորենը: Մարդ պետք է առատաձեռն լինի ինչքան ուզում է, բայց չհաշվի ոչ ունեցածը, ոչ ունենալիքը:

Ինչպես է գարին ցորենի համ ստանում

Շոտթ գլուղաբազաբում Մարգար անունով մի ջրաղացպան էր ապրում: Սա ոչ ոք չուներ, ինքն էր ու իր գլուխը: Զնայած նրա ջրաղացը գործում էր գիշեր-ցերեկ, բայց նեղ օրվա համար նա ետ չէր պցում նույնիսկ մի կոտ ալյուր: Մարդիկ շփտեին, թե նա ինչ է անում այդքան աղունավարձը:

Նրա ջրաղացը գարի տանողները պիտեին, որ Մարգարը աղունավարձ չի վերցնում: Բայց ջրաղացպանը գարի աղալիս ոչ միայն աղունավարձ չի վերցնում, այլև իր պաշարած աղունավարձ ցորենից մի քիչ խառնում էր գարուն:

Եվ գարու տերերին Քվում էր, թե իրենց աղունը հրաշքով է ցորենխառն դառնում:

— Մարգարն օրհնված ձեռք ունի, — ասում էին շոտթեցիք, — նրա ջրաղացում գարին ալյուր դառնալիս մի քիչ ցորենահամ է ստանում:

Համտես, համտես՝ պուտուկը կես

Մի կին թանով ապուր եփեց, լցրեց պուտուկի մեջ և տարավ դաշտում աշխատող ամուսնուն: Ծանապարհին ախորժակը տըվեց: Գզալը հանեց և համտես առավ: Մի քիչ գնաց՝ նորից համտես առավ: Մինչև տեղ հասնելը ինքն էլ չիմացավ, թե քանի տեղ կանգնեց ու գզալը բերանն առավ:

Պուտուկը կիսատ տեսնելով՝ ամուսինը կեռը հարցրեց.

— Ծանապարհին հո մեկին չե՞ս հյուրասիրել:

— Զէ, — պատասխանեց կինը, — մի երկու գդալ ևս եմ համտես արել:

— Համտես, համտես՝ պուտուկը կես, — ասաց ամուսինը:

Մի օրով սովի հերն անիծեց

Փոքր Հրաչի մայրաքաղաք Սեբաստիան, որ միշտ կոչվել է Հացի քաղաք ու շտեմարան և մեծ սովերն անցել են նրա կողքով, խեղճացավ միայն մի անգամ: 1797 թվականի հունիսի 8-ին մորեխը հեղեղի պես վրա տվեց և ամայացրեց Սեբաստիայի բոլոր արտերը: Այդ աղետի ականատես պատմիչ Հովհաննես Սեբաստացին գրում է, որ սով եղավ և մեկ կիլո ցորենը վաճառվեց 35 դահեկանով:

Հենց սովի այդ տարում սեբաստացի դարբին Նահապետ Նահապետենցը երկու ձիարեռ ցորեն առավ, հաց թխեց և սկսեց հյուրասիրել անցնող ու դարձող համաքաղաքացիներին: Հաջորդ օրը նրա տանը մի կտոր հաց չմնաց:

— Դու այդ ի՞նչ արեցիր, նահապետ,— ասացին հարեանները:

— Մի օրով սովի հերն անթծեցի,— պատասխանեց նահապետը:

Ղարաբաղի մեծ սովը

Ղարաբաղի հին ու նոր ժամանակների ամենամեծ սովը եղել է 1798 թվականին: Մեկ տարում տասնյակ հազար հայ թողեց պապինական Ղարաբաղը և գաղթեց աշխարհի տարբեր կողմեր:

Դա դարձանալի բռնագաղթ էր: Յուրաքանչյուր գյուղում հաշվում էին ունեցած հացի պաշարը, տեղում թողնում այնքան մարդ, որ կարող էր եղած պաշարով հասնել մինչև հաջորդ բերքահավաքը, իսկ մյուսները հեռանում էին հայրենի եզերքներից: Գնացողները մնացողներին ասում էին.

— Պետք չէ, որ սովից բոլորս կոտորվենք: Դուք կապրեք և կպահեք մեր հողը: Իսկ մենք աշխատանքով հաց կվաստակենք այստեղ ու այնտեղ: Մենք չենք մնա. հեռունեքում: Ղարաբաղցու վերջին կանգառը Ղարաբաղն է լինելու:

Ասացին ու զնացին: Այդ ժամանակվանից անցել է համարյա երկու հարյուր տարի: Ոչ ոք չի հաշվել, թե նրանցից քանիսն է վերադարձել Ղարաբաղ:

Աշխարհի ամենահամեղ հացը

Չրադացականին հարցրին.

— Ո՞րն է աշխարհի ամենահամեղ հացը:

— Բաղարջը,— պատասխանեց չրադացականը:

Պանդխտության մեկնողի բարձի տակ հաց են դնում

Եփրատի աջ ափին, խոտորնակ-խոտորնակ լեռնալանջերի վրա, յոթ ծունկ է սվել հայրենիների ոստան Ակնը: Իր կյանքի բոլոր քսանչորս տարիներն այս քաղաքում անցկացրած Վահրամը վաղը պիտի մեկնեք պանդխտության: Վաղը պիտի Ակնից մի հայրեն պակասեր:

Կինը՝ Վախաբը, որ նազենի իրան ունեք ու փխրուն ծպիտ,

այդ գիշեր ամուսնու բարձի տակ մի շոթ հաց դրեց և մտովի ասաց.

— Թող իմ Վահրամը պանդխտության մեջ հացի կարոտ չզրահ և քաղցի պատճառով գլուխը չդնի ուրիշի բարձի: Ակնի շոթը թող նրան Ակն վերադարձնի անփորձ ու անմասու:

Հացամոլ համշենցիները

Հայերը սիրում են ամեն ինչին մակահուն տալ: Մակահուն ունեն նույնիսկ զավառները: Ասում են՝ Լա-Լա քալլոդ ոչստանցի, իր մեկը երկու տեսնող բաղիշեցի, խոսքից խոսք սարքող գյումրեցի: Համշենցիներին էլ անվանում են հացամոլ: Սրանք չեն բավարարվում հացին հաց ասելով: Համշենցու համար հաց է նաև ընկույզի ու նուշի միջուկը, ամեն տեսակ ճաշ, նույնիսկ՝ մածուկը: Մի բույս կա, որն ուտելուց առատանում է կանանց կրծքի կաթը: Այդ բույսն ուտողը շատ զավակներ է ունենում: Համշենցին այն անվանում է հացհամեմ: Յորենի հասկն իր ցողունով աշխարհի բոլոր մարդկանց համար հասկ է: Համշենցին մեղք կհամարի հասկին հասկ անվանելը: Յորենի հասկը նա կոչում է հացի ծառ: Դե, ի՞նչ, մի՞թե նա իրավացի չէ: Չէ՞ որ մարդուն զորավոր սնունդ սվող հասկը ավելի հարգի ու պատվական է, քան ամեն տեսակ տունիկ ու ծառ:

Հունիս

Արտ ունեցող գյուղացու համար տասներկու ամիսների մեջ բախտորոշը հունիսն է: Հենց այդ ժամանակ նա կարող է մի հալացք նետել իր արտին ու տսել, թե ինչպես կապրի ձմռանը: Իդուր չէ, որ այդ ամիսն առած է դարձել գյուղացու համար.

— Հունիս, հունիս, ունիս՝ ունիս, շունիս՝ շունիս:

Մարծեղ գյուղում ոչ մի ծուլ չկար

Ամեն գյուղում առնվազն մի ծուլ է լինում: Բայց ահա Շատախի դավառի Մարծեղ գյուղում ոչ մի ծուլ չկար: Հաց ուտող մարծեղցին չի կարող պարտապ մնալ նույնիսկ մի օր: Եթե մեկը պործ չունենա՝ կսկսի հող քանդել և նորից լցնել նույն տեղը: Փորձիր հարցնել, թե ինչու է այդպես անում, նա կպատասխանի.

— Որովհետև ամաչում եմ կերածս հացից: Ավելի լավ է մարդ գետինը մտնի, քան հաց ուտի և ոչինչ չանի:

Ինչու Քնքուշը բաժանվեց ամուսնուց

Մի իրիկնադեմի Ղափանի շրջանի Սրաշեն գյուղում իրարանցում սկսվեց: Նորահարս Քնքուշը փաթաթել էր իր փալաւփուտը և պատրաստվում էր հեռանալ ամուսնու տնից: Հարեվանուհիները հավաքվել էին Քնքուշի զխին և փորձում էին տարճամոզել նրան:

— Վրթանեն այնքան էլ վատ մարդ չէ,— ասում էր կանանցից մեկը,— եթե հարսեցող տղամարդկանց կանայք լքեն իրենց տուն-տեղն ու հեռանան՝ վերջն ո՞ւր կհասնի:

Քնքուշը պատասխանեց.

— Այսօր հարբած տուն եկավ ու սկսեց անխղճորեն ծեծել ինձ: Հետո պատուհանից դուրս թափեց իմ ձեռքով թխված թարմ լավաշը: Ես նրան լքում եմ ոչ թե ինձ ծեծելու, այլ լավաշը դուրս թափելու համար: Չեզանից ո՞վ կհանդուրժի հացի պատիվն անարգող ամուսնուն:

— Ոչ ոք,— արձագանքեցին մի քանի կանայք:

— Դե, ինձ մի մեղադրեք,— ասաց Քնքուշը, շորերը շալակն առավ և բռնեց հորանց տան ճանապարհը:

Հայաստանը մի մեծ արտ է

Հոռու ճոճկան գյուղում մի մարդ էր ապրում Աստվածատուր անունով: Սա ոչ միայն բռնել գիտեր, ոչ հնձել, ոչ կալսել: Այդ պատճառով էլ ճոճկանում ոչ ոք մտադիր չէր նրան աղջիկ տալ: Իսկ Աստվածատուրի ամուսնության ժամանակն անցնում էր: Մի օր սա գայրանում է իր բախտի վրա, թողնում է ճոճկանը և ճանապարհ ընկնում ինքն էլ չգիտեր, թե գնացի ուր: Հարցուփորձելով գյուղից գյուղ է գնում: Մտադիր էր մի այնպիսի շեն գրտնել, որտեղ ոչ վար ու ցանքս կա, ոչ էլ արտ ու հունձք:

Աստվածատուրը ոտի տակ է տալիս Հայաստանը, նորից վերադառնում ճոճկան և ինքն իրեն ասում.

— Ես ուզ եմ լույս աշխարհ եկել, Հայաստանը մի մեծ արտ է դարձել, խոպան չդուս:

Թոճրի առաջին մեկ-երկու հացը տալիս եմ հարևանին

Սեանի շրջանի Վարսեր գյուղում, երբ մեկը թոճի է վառում ու հաց թխում՝ առաջին մեկ-երկու հացը բաշխում է հարևանին: Նոր հաց թխելիս փոխադարձաբար այդպես է վարվում նաև հարևանը:

Վարսերում համոզված են, որ եթե որևէ շինական իր թարմ հացը չկիսի հարևանի հետ, ապա մորեիը կփշացնի նրա արտը:

Հալերն ինչպես եմ տան հիմն արկանում

Թորիսի շրջանի Տեղ գյուղում որևէ տան հիմն արկանելիս թարմ լավաշի մի խուրձ են գնում հիմնափոսի կողքին և գյուղի յուրաքանչյուր գերդաստանից հրավիրում մեկին: Մարդիկ գալիս են մի կտոր հաց անուշ անում, որից հետո որմնադիրը դնում է տան հիմնաքարը:

Սովորույթս ցուցանեմ, թե մարդիկ ցանկանում են, որ այս նոր տունը գյուղի մյուս տների հետ կապված լինի սրբազան հացի ուժով:

Հյուրի համար ցորեն կգտնենք

1805 թվականին ռուս քաջարի զինվոր Վասիլի Վասյուկովց հյուրընկալվում է Հաթիրք գյուղում: Առաջինը նրան հյուրասիրում է գեղջավազը, որ հարուստ մարդ էր: Այստեղ զինվորը անուշ է անում ցորենի թարմ կտորակ հացը:

— Հիմա էլ ինձ տարեք ամենաաղքատ մարդու տունը,— խնդրում է Վասիլի Վասյուկովը:

Ձինվորին տանում են մի շինականի տուն, որ հազիվ էր գալի հաց գտնում իր երեխաների համար:

Բայց հյուրին տեսնելով հաթիրքցի աղքատը դուխը չի կորցնում: Նա հարևանից երկու ցորեն հաց է փոխ առնում, կրակի վրա տաք տալիս ու դնում հյուրի առջև: Ձինվորը սրտանց հացի է նստում նաև աղքատի հետ: Գիտե՞ք ինչ բուրմունք ունի Ղարաբաղի տաք տված հացը:

Վասիլի Վասյուկովը շնորհակալություն է հայտնում շինականին և կատակով ասում.

— Այսօր դու ինձ հետ ցորեն հաց կերար:

— Այո, մեր տանը միշտ զարի հաց ենք ուտում: Բայց հյուրի համար քարի տակից էլ լինի ցորեն կգտնենք:

Հայր ոռոսիքն տված խոստումը չի դրժի

1825—27 թվականներին Ռուսաստանում սով էր: Երկիրը թանկ գնով ցորեն էր գնում մոտիկ ու հեռու վայրերից: 1827-ի ապրիլին Օդեսա հասավ եգիպտական ցորենով բեռնված մի նավ, որի տերն էր Եփրեմ Զարգարյանը: Նավահանգստում վրիտացող վաճառականները հարցատարափի տակ առան Զարգարյանին.

— Դու ի՞նչ գնով ես ուզում վաճառել քո ցորենը:

— Այն գնով, ինչ համաձայնել է գնել նահանգական վարչութունը 1824 թվականին,— պատասխանեց Զարգարյանը:

— Խե՞նթ ես, ի՞նչ է, դու չգիտե՞ս, որ Ռուսաստանում հիմա սով է:

— Հետո ինչ որ սով է:

— Դու այս մի նավ ցորենով կարող ես մեծ հարստութիւն տեր գառնալ: Վաճառիր մեզ, մենք մեկին տասը կտանք:

— Ո՛ր, ես իմ ցորենը նահանգական վարչութիւնը կտամ 1824 թվականի գներով: Ես հայ եմ, իսկ հայը սուսին տված խոստումը չի դրժի թեկուզ ոչ թե շորս, այլ քառասուն կամ շորս հազար տարի անցնի,— հաստատակամ պատասխանեց Եփրեմ Զարգարյանը:

Հացի պատառը կիսում է արծվի հետ

Վանա ծովափի հարավարևելյան կողմում գեղեցկանիստ Աղթամար կղզին է, որի ամենաբարձր կետը կոչվում է Բարձր քար կամ Բաֆֆու քար:

Վիպասան Բաֆֆին այցելել է Աղթամար կղզին, նստել այդ քարի վրա և գրել իր «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծութիւնը:

Ստում են՝ 915—921 թվականներին, կղզու վրա Սուրբ նաչ եկեղեցու հրաշակիրտ տաճարը կառուցելու ժամանակ, ճարտարապետ Մանուէլը ամեն օր մի կտոր հաց էր վերցնում, ծայրից կտում և գնում Բարձր քարի վրա: Կեսօրին երկնքում մի արծիվ էր հայտնվում, որ գեղեցիկ ճախրապատույտներ անելուց հե-

տո, վայրէջք էր կատարում Բարձր քարի վրա, անուշ անում հացի կտորը ու նորից վեր սլանում:

Մի անգամ Գագիկ Արծրունի արքան Մանուէլին հարցրեց, թե հացի պատառն արծվին տալն ինչ նշան է:

— Արծվաթռիչ կոթող արարելու համար մարդ պիտի իր հացի պատառը արծվի հետ կիսի,— պատասխանեց ճարտարապետը:

Գազպեն

Գազպենը կամ մանանան Հայոց աշխարհի երկրորդ մեղրն է: Ամենահրաշալի գազպենը լինում է Տարոնում և Սասունում: Մեղրահամ այդ քաղցր խեղճ նստում է կաղնու և հացենու տերևների, մատուտակ խոտի և գաղ փշոտ թփի վրա: Այդ տերևների հյութը գոլորշիանում է և մութն բնկնելուց ցողանման հատիկների դարձած թափվում գետին: Լուսարացին հացենու ու կաղնու տերևները և կանաչ բացատները ծածկվում են մեղրանման թանձր հյութով: Ամենից շատ գազպեն նստում է կաղնու և գաղ թփի փետրածե տերևների վրա: Հենց գաղ թփի անունով էլ մեղրանման հյութը կոչվում է գազպեն:

Գազպեն լինում է շորս տարին մեկ, հուլիս ամսին: Կանայք՝ հեանները տաշտեր առած, խմբերով մտնում են անտառ: Տաշտերը լցնում են շրով և փունջ-փունջ տերևները նրա մեջ թաթախելով լվանում այնքան, որ շուրս ստանար խաղողի քաղցրի հյութեղութիւն: Ապա շիրան եփում են կաթսաների մեջ և պնդացած հյութը լցնում հողե բլիկները:

Գազպենից պատրաստում են ամենաքաղցրահամ ուտելիքները: Սով տարիներ են եղել, երբ տարոնցիք ու սասունցիք մի քանի քամի ապրել են միայն այդ քաղցր խեղճով:

Գազպենով բուժում են թոքախտը:

1880 թվականին Սասուն եկավ ֆրանսիացի մի բժիշկ:

— Ի՞նչ ես որոնում մեր սարերում,— հարցրին ֆրանսիացուն:

— Ես ուսումնասիրում եմ թոքախտն ու բուժում թոքախտափոքներին,— ասաց բժիշկը:

— Ի՞նչ բան է թոքախտը:

— Դուք չգիտեք, թե ինչ է թոքախտը: Մի՞թե այստեղ ոչ մեկի թոքը չի հիվանդացել:

— Ո՛չ, մեր թոքերը պինդ են մեր սարերի պես:

— Զի կարող պատահել, ես ոտի տակ եմ տվել աշխարհի շորս բոլորքը, չկա մի երկիր, ուր թոքախտ չլինի:

— Եթե չես հավատում՝ ինքդ որոնիր, — ասացին սասունցիք: Ֆրանսիացին երեք ամիս շարունակ շրջեց Խուժ, Մոսկան, Փասնք, Խիանք, Տալվորիկ, Շատախ և Սասուն գավառների ու գավառակների բոլոր գյուղերը, բայց ոչ մի թոքախտավորի չհանդիպեց:

Հետո բժիշկը իր օրագրում գրեց, «Քառասուն տարի ես ամեն տեսակ զեղ սարքեցի թոքախտը բուժելու համար: Միայն այստեղ հասկացա, որ իմ արածը մի բանի նման չէ: Գազպենով կարելի է բուժել աշխարհի բոլոր թոքախտավորներին»:

Հացը հանց կրակի միջից

Այս բանը տեղի է ունեցել հարյուր տարի առաջ Ստեփանավանի շրջանի Կուրթան գյուղում, Շինական Տոնապետի տանը հրգեհ էր բռնկվել:

Կուրթանցիները վրա տվին, բայց չկարողացան հանգցնել հրգեհը: Ուր որ է՝ պիտի թափվեն տան մոխիր դարձող հեծանները:

Այդ ժամանակ դաշտից տուն վերադարձավ Տոնապետը: Անվախ տղամարդ էր: Իրեն տուն նետեց՝ զոնն մի բան փրկելու համար: Քիչ հետո նա կրակի միջից դուրս եկավ հացի տաշտը գրկած:

Կրակը մարելուց հետո, երբ նրան հարցրին, թե ինչու տեղաշարժեցրեց կամ տան մյուս իրերը թողած կրակի միջից նա հացը հանեց, Տոնապետը պատասխանեց.

— Մարդուց հետո տան ամենաարքազան բանը հացն է: Հացի հետ մարդու պատիվն էլ կայրվի: Իսկ տունը՝ ոչինչ, նորը կսարքենք:

Բախտով միացող մարդը պիտի հացով էլ միանա

Շամշադինի շրջանի Զորաթան ու Պառավաքար գյուղերը շատ էլ հեռու չեն իրարից: Զորաթանցի Մանուշակը հարս գնաց Պառավաքար գյուղը: Աղջիկը հորանց տնից հեռը մի բուռ

ցորեն տարավ: Յանքսի ժամանակ նա հացահատիկը տվեց ամուսնուն և ասաց.

— Սերմացուիդ այս մի բուռն էլ խառնիր: Բախտով միացողը պիտի հացով էլ միանա:

Սերմացուն հարատևության աղբյուր է

Արածանի գետը Զորբորդ Հայք նահանգի Բալահովիտ գավառը երկու կես է անում: Աշխարհում ոչ մի տեղ կանաչը, ծառն ու ծաղիկը այնքան հոտավետ չեն, որքան այստեղ: Բայց 1882 թվականի ամռան մի օր մարախը սև ամպի պես նստեց Բալահովիտի դաշտերում ու ձորերում և բարձրացավ մինչև Սուրբ Լույս լեռն ու Կեսօր քարը: Մարախը խժոնց ցորենի արտերն ու պարտեզները և կանաչի հետք չթողեց Արածանիի աջ ու ձախ ափերին:

Մի քանի ամիս անց սովը հասավ Բալահովիտ: Հարևան հայկական շրջանները սկսեցին ցորեն ուղարկել Բալահովիտ: Շատ չէր ուղարկածը, բայց բալահովիտցիները նախ առանձնացրին սերմացուն և սկսեցին աշնանացանը:

Մարդիկ ցանում էին հաջորդ տարվա համար, համոզված չլինելով, որ կապրեն մինչև գարուն:

— Սոված մարդու համար արտերի կանաչը ավելի հուսատու է, քան մի քանի օրվա պարենը: Սերմացուն հարատևության աղբյուր է:

Դիլիջան քաղաքի տոհմիկ անունն է Հովք

Աղստեի հովտի գեղեցկուհի Դիլիջանը նորաթուխ անունն է: Այն միշտ էլ հովանոց, այսինքն ամառանոց է եղել և կոչվել է Հովք: Իսկ գիտեք, թե երեք հազար տարեկան Հովքը ինչպես վերանվանվեց Դիլիջան: Հիմա Հովք է կոչվում Աղստեի ձորահովտի ամենաբարձր կատարը, որը վերևից նայում է Դիլիջանին և զարմանում, թե մարդիկ ոնց մոռացան իր անունը:

Դա այսպես եղավ: Տասնյոթերորդ դարում եվրոպացի երկու քարոզիչ Աղստեի ձորահովիտ են գալիս հայերին կաթոլիկացնելու նպատակով: Այստեղ նրանք պատրաստում են մի մեծ կառք, զարդարում այն սրբապատկերներով: Կառքը, որ քա-

բողիչներն անվանում են դիլիժանս, երբեք տեղից չշարժվեց և ձորահովտում մնաց երկար ժամանակ: Կառքը քարոզիչների բնակարան-քարոզատեղին էր: Այստեղ նրանք հայերին վաճառում էին զանազան գեղեր: Ազատեի հայերն, իհարկե, կաթուղի չդարձան, բայց դիլիժանս, դիլիժանս ասելով՝ քարոզիչների նստավայր չովքը վերանվանեցին Գիլիջան:

Հազար տարի առաջ իմաստունների իմաստուն Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսը ասել է.

— Եթե աստված բարեհաճեր մի անգամ Հայաստան գալ, ես նրան կհյուրասիրեի չովքում: Սա աշխարհի բոլոր գեղեցիկ անկյուններից տարբերվում է նրանով, որ այստեղ մարդ մոռանում է մահվան մասին: Այս չովքի օդը ոչ միայն զովարար ու սրտապարար է, այլև՝ սննդարար: Այստեղ կերած մի կտոր հացը մարդուն շորս օրվա ուժ է տալիս:

Պարտքը մարեց

Մի անգամ վիպասան Բաֆֆին գնաց խանութպանի մոտ և խնդրեց ապառիկ հաց տալ: Խանութպանը, որ հրապուրված էր վիպասանի վեպերով, բայց անձամբ չէր ճանաչում նրան, հաց չտվեց:

Այդ գեպից մի քանի ամիս անց Բաֆֆին մահացավ: Նրա մահը ասես տակնուվրա արեց ամբողջ Քիֆիսը: Թաղմանը գնաց նաև խանութպանը և ճանաչեց այն մարդուն, որին մերժել էր մի բոքոն հաց տալ:

Խանութպանն այնպես ցնցվեց, որ նրան թվաց, թե անտվոր հուզմունքից ուր որ է շնչահեղձ կլինի: Երևի աշխարհում իրենից նվաստ մարդ չկար՝ ինչպե՞ս կարողացավ մերժել մի մարդու, որի գրգռելու հիացել, լացել ու խնդացել է այսքան տարի:

Երկար ժամանակ մտածում էր, թե ինչպես քավի իր մեղքը: Մի օր էլ գնաց Բաֆֆու կնոջ մոտ ու ասաց.

— Տիկին Աննա, ձեր ամուսնուն ես պարտք եմ քսան ութիլի:

— Դո՞ւք եք պարտք, թե ամուսինս է ձեզ պարտք:— չհավատալով լսածին, հարցրեց վիպասանի այրին:

— Ո՛չ, ես եմ պարտք, ես նրան խոստացել եմ այդ գումարի դիմաց մի ամբողջ տարի հաց ուղարկել ձեր տուն:

Տիկինը կասկածամտորեն դիտով արեց:

Բայց հաջորդ օրվանից սկսած մի ամբողջ տարի խանութպանն ամեն օր երկու բոքոն էր բերում և տալիս Բաֆֆու կնոջը:

Ինչու դատերը կնության չտվեց

1893 թվականի սովյր ծանրորեն նստել էր Հայաստանում: Լուսելու հաց չէին գտնում նաև Սպեր գավառի հողազբույր գյուղում: Բայց ի՞նչ կարող ես անել, որ գյուղի երիտասարդներից մեկը՝ Արիստակեսը, ինչպես ասում են՝ ոտքը մի կոշիկի մեջ էր դրել և ստիպում էր, որ իր հարսանիքը չհետաձգվի: Հարսնացուի ծնողները չէին համաձայնում: Երբ Արիստակեսը շարունակեց համառել, աղչկա հայրը կանչեց նրան ու ասաց.

— Ձեր տանն ի՞նչ էք ուտում:

— Դեսից-դենից, ապուր-մապուր:

— Հա՛ց, հա՛ց կա՞:

— Ո՛չ, Բայց մեկ-մեկ սոված ենք լինում, մեկ-մեկ կուշտ:

— Ես չեմ կարող իմ դատերը կնության տալ այն մարդուն, որն ուտելու հաց չունի և կուշտն ու քաղցը իրարից չի տարբերում, — ասաց աղչկա հայրը և իր տնից դուրս հանեց Արիստակեսին:

Ինչ իմանաւ

1899 թվականի ամռան երաշարը խանձում էր Գանձակ քաղաքի շրջակա գյուղերի արտերը: Խաշակապ, Բանանց, Բարում և ուրիշ գյուղերի մարդիկ ոտքով գնում էին հեռավոր Արթուն լեռը, նրա վրայից մի քար վերցնում և բերում ու պցում իրենց գյուղի գետը, որ անձրև դա:

Անձրև չէր գալիս, իսկ շոգն ավելի ու ավելի էր հուրհրատում:

Մի անգամ գեպի Արթուն գնալիս մի քանի գյուղացիներ հանդիպեցին գրող Ղազարոս Աղայանին:

Հարցուփորձ անելուց հետո Աղայանը նրանց ասաց.

— Որ Արթուն լեռն էլ շալակեք՝ միևնույն է անձրև չի գալ: Ավելի լավ է՝ ետ դառնաք, ձեր բունին ու գործին գնաք:

— Մեր արտերը շորանում են, այս տարի մենք սովից կմեռնենք:

— Զեք մեռնի, անձրև կգա:

— Ե՞րբ:

— Տասներեք օր հետո, — պատասխանեց գողը:

Գյուղացիները լսեցին Աղայանին և վերադարձան իրենց տները: Իրոք, տասներեք օր հետո անձրև տեղաց:

Պատահական զուգահիշություն էր: Իսկ գուցե Աղայանը կուսհի է հետազգացրոթյամբ: Ի՞նչ իմանաս:

Վերջանի ցորենը

Մի ժամանակ Հայաստանում ամենաշատ ցորենն աճում էր Բարձր Հայք նահանգում, ամենալավ ցորենը՝ Բարձր Հայքի Գերջան դավառում:

Մարիամ լեռան կատարից դիտելիս թվում է, թե Գերջանի դաշտը ցորենի մի մեծ աբու է: Գավառի Թագառիճ, Մաղկար, Խլածոր հնամենի գյուղերում մարդիկ դարերով ցորեն հացից բացի ուրիշ բան չեն կերել:

Բաղաոհճեցի Գեղիկը, Գեղիկի որդի Տողանը, Տողանի որդի Զաչուար, Զաչուարի որդի Պողը, Պողի որդի Մեծիկը, Մեծիկի որդի Զերմակը, Զերմակի որդի Մանուկը, Մանուկի որդի Կեցունը, Կեցունի որդի Խաչատուրը, Խաչատուրի որդի Զգոնը մեկական զար ապրելով 900 թվականը կամբջել են 1900-ին: Տասը մարդ անցել են հազարամյակի մի ծայրից մյուսը:

— Մեկական դար ապրում են նրանք, ում ծալում է բախտը, — մի անգամ ասել են Զգոնին:

Զգոնը պատասխանել է.

— Ինձ ու իմ տոհմանդամներին ծալացել է ոչ թե բախտը, այլ մեր՝ Գերջանի հացը: Մեր ցորենն ուրիշ ցորեն է: Նրա մեջ և՛ հաց կա, և՛ կաթ, և՛ յուղ, և՛ մածուց, և՛ կանաչեղեն, և՛ միդր, և՛ ամեն տեսակ սնունդ:

Կակաչները հին հնձվորներ են

Հայաստան աշխարհում ամենաշատ կակաչներն աճում են Իջևանի շրջանում: Այդ պատճառով էլ Աղսուեր անվանում են Կակաչների հովիտ:

Ինչ հրուսակ ասես, որ չի մտել հեքիաթային այս ձորահովիտը: Հայր կովի է, գոհվել և իր սրբազան արյունով ներկել այս

հողը: Ասում են՝ այդ արյունից են ամեն տարի ծնունդ առնում կարմրաթերթ կակաչները: Ամեն մի կակաչ հայրենիքի համար դոհված մի զինվոր, մի հին հնձվոր է, որ ժամանակին կիսատ է թողել իր գործը: Հիմա հարություն է ասել արտերի կողքին և ուղում է ավարտել իր հունձը:

Հացլաթ

Մեր թվահանությունից առաջ վեցերորդ դարի սկզբում Տիգրան անունով մի հայ թագավոր է եղել: Նրանից առաջ հայ թագավորներ են եղել, բայց ոչ մեկը Տիգրան անունը չէր կրում: Նրա մասին քերթողահայր Մովսես Խորենացին գրել է. «Նա խազադություն և շինություն բերեց, բուրբին լիացրեց յուղով ու մեղրով: Այս և այսպիսի ուրիշ շատ բաներ բերեց մեր աշխարհին այս խարտյաչ և մաղերի ծայրը գանգուր Երվանդյան Տիգրանը, գունեղ երեսով, քաղը նայվածքով, ուժեղ սրունքներով, գեղեցիկ ոտներով, վայելչակազմ և թիկնավետ, կերակուրների և ըմպելիքների մեջ պարկեշտ, ուրախություններով մեջ օրինավոր»:

Ահա այս Տիգրանը արժևենի թիթ ունեւ և ոստանիկ պահվածք: Մի անգամ նրա սենեկապետը գահասարահ մտավ: արքային ցուցանեց եղբերն ասեղնապորձած կերպասն մի գեղեցիկ լաթ, և ասաց.

— Տե՛ր իմ, պատրաստ է, գեղեցիկ սփռոց է:

— Ինչ ասացի՞ր, սփռո՞ց:

— Այո՛, տիրակալ, սա սփռոց է, որով կարելի է ծածկել սնդանը և նրա վրա՝ գասավորել ուտելիքներն ու ըմպելիքները:

— Բայց ամենից առաջ ի՞նչ պիտի զնես սեղանի վրա:

— Հաց:

— Այո, սենեկապետ, սեղանի վրա նախ պիտի հաց դնել, որո՞ր ճաշկերույթներն սկսվում ու ավարտվում են հացով, հետևապես սա սփռոց չէ, այլ՝ հացլաթ: Այժու բոլոր ուտելիքները կարելի է գետնին թափել և նոր ժտել, իսկ հացին պիտի արժանին հատուցել, նրա գլխից չտեղք է դիպչի շոր տափին: Սփռոցը կամ լաթը նախ և առաջ հացի համար է, մյուս ուտելիքները կարող են նրա կողքին լինել կամ շինել, հետևապես սա սփռոց է կոչել հացլաթ և մխամճացլաթ:

Մինչև 1900-ական թվականները, այսինքն՝ համարյա երկու հազար հինգ հարյուր տարի շարունակ հայր ճաշասեղանի վրա գցվող շորի այդ կտորին հացլաթ է ասել:

Ալիշանի վերջին բառը

Մեծերի մեջ մեծ գիտնական Ղևոնդ Ալիշանը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և իր կյանքի մեծ մասն անցկացրել Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում: Ապրել է ութսունմեկ տարի, բայց բնավ չի եղել Հայաստանում: Մակայն այնպես է նկարագրել իր հայրենիքը՝ ասես ոտի տակ է տվել ամեն մի քար ու թուփ:

Ալիշանը մի եղբայր ուներ՝ Սերովբե անունով, որն ապրում էր Կոստանդնուպոլսում: Սա հնագետ-գրամագետ էր և երազում էր հայկական հնագիտական թանգարան հիմնել:

Երկու եղբայրները շատ էին սիրում միմյանց: Մահից մի տարի առաջ Ալիշանը նամակ գրեց եղբորը՝ խնդրելով, որ նա ուղարկի հայկական հողի վրա թլուփած լավաշ: Սերովբեն կլավ, Կոստանդնուպոլսից հասավ Վանա լճի ափ, այդտեղ լավաշ թխեց և ուղարկեց Վենետիկ՝ եղբորը: Ստանալով հայկական հացը Ալիշանն պասց:

— Իմ կյանքը մի տարով էլ կերկարի:

Նրա մարդաբեռությունը կատարվեց: Նա ապրեց ևս մի տարի: Մահից առաջ էլ միայն մի բառ արտասանեց:

— Լավաշ:

Փոխինձ

Պաշարված ամրոցում հացն սպառվել էր: Պարկերի մեջ լըցված ալյուրից հաց թխել չէին կարող, որովհետև ոչ ջուր կար, ոչ ֆոխեր: Հնարամտությունը ծնվում է նեղ օրում: Պաշարվածները սկսեցին սառի վրա ալյուր բովել: Այդպես ստեղծվեց հայկական փոխինձը:

Հետո շինակների ոչ մի երևյալ չմեծացավ առանց բիթ ու մուսից փոխինձի մեջ թաթախելու:

Համեղ բան է փոխինձը: Բայց ալկոլի համեղ է դառնում, երբ այն խառնում են մեղրի կամ շաքարի ջրով և կլոր գնդիկներ շինում:

Բոկ գլխեք, որ փոխինձից նաև խաշիլ են ստաբառում:

Որդան կարմիրով հացը

Արարատյան դաշտը մի անհատնում շտեմարան է, որի բարիքներով պոկեպոունկ լցվում են հայոց մառանները: Մի ժամանակ այդ բարիքներից ամենաթանկն ու Հայաստանին համաշխարհային ճանաչում բերողը եղել է որդան կարմիրը: Այդպես են կոչվում Արարատյան դաշտի մի տեսակ սեղերի վրա աճող միջատները և կարմիր այն ներկը, որ ստանում են այդ միջատները եփելով: Ոչ մի կարմիր ներկ չի կարող մրցել որդան կարմիրի հետ: Գրանով ներկվել են արքայական պարսկացուները և հայրապետական նախորդները: Գրանով մեկան են սարքել և գրել հայոց մաղաղափյա մատյանները: Հետո աշտախարհի հզորները իրենց հրովարտակներն ու վաճկարգերը սկսել են ստորագրել հայկական որդան կարմիրով, որով հիմք է դրվել կարմիր թանագրով ստորագրությանը: Գիտնականները հավաստում են, որ հայկական որդան կարմիր ներկը իր պայծառությունը պահում է հարյուր հիսուն հազար տարի:

Մեր նախնայաց համար թանկ բան է եղել որդան կարմիրը: Ամենաթանկ հյուրին դիմավորելիս հայր նոր թխած հացի վրա որդան կարմիր է քսել և իր սրտաբացությունը հավաստել՝ մատուցելով նրան Հայոց աշխարհի երկու անզուգական բարիքը՝ հացը և որդան կարմիրը:

Հացի տաշտը

Դարանաղի գավառի Քորդան գյուղում, որ գտնվում էր Սեպուհ լեռան արևելյան լանջին, երկու-երեք տարին մեկ մի մուխ էր ավելանում:

Նորագտեղծ ընտանիքը իր տունն էր կառուցում և հին երգիկների ծխափնջին խառնվում էր նորը:

Բայց մինչև նորաշեն տան մեջ քնելը՝ տանտիրը կառուցել էր տալիս իր հացի տաշտը և գնում մառանում: Քորդանցիք սնկին աշխարհի ու մարդկանց կյանքի մասին իրենց լավատիքը՝ առան սկսվում և առն է դառնում հացի տաշտով:

Հարցաբարձրութեան Ընձակի խոսքը

Բարերդ քաղաքում Ընձակ անունով մի մարդ առանց հիվանդանալու և աչքերի լույսը կորցնելու պարեց հարյուր ութսուն տարի:

Մահից առաջ Ընձակն ասաց.

— Ես քիչ պարեցի, որովհետև շկարզացա ամեն օր ցորեն հաց ուտել:

Հոգեհաճեալ Թումանյանի երազը

Սոսում են՝ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը հեռազգաց էր: Մի անգամ նա երազում տեսնում է, որ իր հայրենի Գնեղ գյուղի արտերը կծղել են: Առավոտյան վեր է կենում և Թիֆլիսից հասնում Գնեղ:

Գյուղի ծայրում բանաստեղծին առաջինը սղջունում է ծերուկ Վարազդատը:

— Էս ո՞ր ես շտապում, Հովհաննես, ի՞նչ է, աշխարհում բա՞ն է փոխվել:

— Չէ՛, Վարազդատ ապի, եկա տեսնեմ ինչ կա, ինչ չկա գյուղում: Հունձը դեռ չե՞ք սկսել:

— Շուտ է, Հովհաննես, ~~ունիսը~~ դեռ նոր է կիսում:

— Իսկ ես կարծում էի, թե հնձելու ժամանակն անցել է և արտերը կծղել են:

— Հովհաննես, դու հենց էնպես բան չես ասի, գուցե իրո՞ք արտերը կծղել են, և մենք գլխի չենք ընկել:

Հետո ծերունի Վարազդատը բանաստեղծի հետ գնում է և ստուգում մոտիկ մի արտ:

Այ քեզ բա՛ն, Հասկերը կծղել էին:

— Հովհաննես, դու Թիֆլիսում նստած ո՞նց իմացար, որ մեր արտերը կծղել են:

— Գե իմացա, էի՞ Վարազդատ ապի, իմացա՛:

— Այ տղա, դու մարդարե՞՞ ես, թե մեր Հովհաննեսը:

Հացտուն

Ալաշկերտի դաշտում մի գյուղ կա հաստուր անունով: Հնում այն կոչվել է Հացտուն: Հացառատ լինելու համար է այդպիսի

անուն ստացել: Ալաշկերտում ամեն գյուղ մեկ կամ երկու ջրաղաց ունի, իսկ Հացտունն ուներ տասը ջրաղաց: Ի՞նչ աղուն էին աղում այստեղ: Յուրաքանչյուր հացտունցի յոթանասուն տարվա համար ամբարած ցորեն ուներ: Ալաշկերտցիք այդպիսի սոսած ունեն.

— Եթե տիեզերքը երաշտից խանձվի՝ Հացտունն իր հացով կպահի աշխարհը:

Երկու Խորվիրապ

Արտաշատի Խորվիրապը հնում արքունի բանա՝ Հանցանաց խուց է կղել, հետո դարձել է ուխտատեղի: Մի ուրիշ Խորվիրապ էլ կղել է Կարին քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, Մուսուրկա գյուղի մոտ Սուրբ Լուսավորիչ վանքում: Արտաշատի Խորվիրապի կողքով ատանց դոշյունի հոսում է ալեհեր Աբաքսը, իսկ Մուսուրկա գյուղի Խորվիրապի կողքին Գոշգոշան ջրվեժն է:

Երկու Խորվիրապներն էլ ուխտատեղիներ են: Բայց Մուսուրկայի Խորվիրապն ուներ իր գաղտնարանը: Շինականները այստեղ ցորեն էին ամբարում «սև օրվա» համար: Երբեմն թշնամին հարձակվում ու կողոպտում էր Մուսուրկան՝ կարծելով, թե սովի մատնեց ամբողջ գյուղը: Այդ ժամանակ էլ գյուղացիները բացում էին Խորվիրապի գաղտնի շտեմարանը:

Արճակի ու Խառակոնիսի վեճը

Վասպուրականի Արճակ լճի հարավարևելյան ափին մի գյուղ է կղել Արճակ անունով: Սրա կողքին Խառակոնիս գյուղն էր, որտեղ աճում էին գեղեցիկ բարդիներ: Խառակոնիսցիները բնությունից օտաված են կղել սքանչելի ձաչնով: Մինչև 1915 թվականը, համարյա չորս հազար տարում, այս գյուղում չէր ծնվել մի մարդ, որ երգելու շնորհը չունենար: Ամենքին թվում էր, թե այդ բնատուր ձաչնի համար խառակոնիսցիները պարտական են իրենց գեղասաղարթ բարդիներին: Գուցե իրոք Խառակոնիսի բարդիները ձաչնատու՞ր են: Եթե այդպես չէ, ինչո՞ւ հարևան Արճակ գյուղում ոչ մեկը կարգին ձաչն չունի:

Բայց Արճակն էլ հայտնի է կղել իր սրտու ցորենով: Արճակի ճերմակաթույր ու անուշ հացի բույրը հասնում էր մինչև Խառակոնիս:

Երևանի Երևանի ու խառակոնիսցիները սիրում էին Հեզնեյ միմանց:

Խառակոնիսցին արձակեցուն առում էր.

— Ահեք մեր բարդիների շվարի տակ բնեք, որ ձենների դուրս գա հարներիցդ:

Երձակեցին էլ խառակոնիսցուն պատասխանում էր.

— Եթե ձեր քիմքին մեր հացի հոտը չգիտլի՝ դուք ոչ միայն երկել, այլև խոսել էլ չեք կարող:

Հազար ջրաղացաբան մի գյուղում

Հայիս գետի վերին հովտում, Սեբաստիա քաղաքի կողքին, Մալրազոմ լիան ստորոտում, մինչև 1915 թվականը Դավրաձե անունով մի գյուղ է եղել: Սա միակ գյուղն էր աշխարհում, որի բոլոր առամարդիկ գրազվում էին ջրաղացաբանության: Հայիս գետի անկիսն գործող հազար ջրաղացների բոլոր ջրաղացաբանները դավրազցիներ էին: Երանք նուրբ ալյուր պատրաստող վարպետներ էին:

Հայիսի հովտում առում են.

— Ո՞ր գյուղից ես:

— Դավրաձե:

— Դավրաձե ո՞րն է, հե՛ր օրհնած, դե էնա ասա՝ ջրաղացաբանների գյուղից ես, էլի՞:

Անհատակ ցորճանորը

Բարձր Հայք նահանգի Թասեն գավառում մինչև 1915-ը ամեն տարի համարվել է հարյուր հազար անոնա ճերմակ ու կարմրահաա ընտիր ցորճե: Մեծ շտեմարան էր Թասենը:

Հողար տարի առաջ բասենցի գրիչը մազաղաթի վրա դրոշմել է. «Եվ տունն Հայկա ունեք գավառ մի Թասեն անունով: Սա հայոց անհատակ ցորճանորն է: Թասենը կարող է կերակրել բոլոր հայերին՝ եթե հուշիսկ յոթ տարին ձեկ երաշտ լինի մեր աշխարհում»:

Ալյուր

Վասպուրականի Տոսպ գավառում, Վան քաղաքից հյուսիս արևմուտք, մինչև 1915 թվականը Ալյուր անունով մի գյուղ է եղել:

Դա Ալյուր անունով միակ գյուղն էր: Այդ հացավետ գյուղում պատրաստում էին և՛ հաշիհ, և՛ խորակ, և՛ ուրիշ տեսակ ալյուրներ: Գյուղացիները պաշտում էին ալյուրը, նրանց թվում էր, թե ալյուրից է շաղախված հաս առաված: Մի հմայիչ, արբեցնող հոտ ունեք Ալյուրի ալյուրը:

Ասում են՝ այս գյուղից երբ մեկը հարս էր գնում հարևան գյուղ՝ հարսանիքի անցնից՝ որպես օժիտ տանում էին մի մեծ աման հաշիհ, որով ուզում էին հավաստել, թե հարսն ընտիր է, ինչպես հաշիհը՝ բոլոր ալյուրների մեջ:

Դրա համար էլ գյուղը կոչվել է Ալյուր:

Խոփեր

Մինչև 1915 թվականը Մշո գավառում մի գյուղ է եղել Խոփեր անունով, ուր պատրաստում էին ամենալավ խոփերը: Հենու ու մտնիկ վայրերից մարդիկ գալիս և արորի խոփ էին առնում ալյաեղից: Խոփերցիներն ամենքին համոզել էին, թե իրենց խոփերով հերկած արտերին ոչ երաշտ է դիպչում, ոչ էլ մորիս:

Մի տարի Խոփերի շինական Սիրադեղի արտի բերքը կլասապատ դուրս եկավ:

— Ձեր խոփի զորութունն ո՞ւր մնաց, — կատակով հարցնում էին հարևան գյուղերի մարդիկ:

— Այս խոփը բազեջի վարպետ է սարքել, մեր խոփն էսպես լքե անի, — ճարհատալու մեղքը ուրիշի վրա է գցում Սիրադեղը:

Վարդաթիլ

Հայերենի տարեց բաներից է: Նշանակում է բլուր: Մինչև 1915 թվականը Խարբերդի դաշտում մի գյուղ է եղել Վարդաթիլ անունով, որ գտնվում էր վարդերի բլուրի վրա: Վարդաթիլ գյուղն իսկական վարդաթիլ-վարդաբլուր էր: Անուշ համ ունեք այստեղի ցորճեք, իսկ թուֆը գովական էր համայն Հայաստանում: Ոչ մի տեղ խմորն այնպես չէին հունցում, ինչպես Վարդա-

Քիլում: Հարս ու աղցիկ դաշտերից ծաղիկների փնջեր էին հյուսում, բերում ու դնում խմորի տաշտի մոտ և սկսում այլուր մաղել ու հունցել: Վարդաթիլից կանայք հավաստում էին, թե ծաղիկների բուրմունքը անցնում է խմորին: Գրա համար էլ շատ քաղցր էր Վարդաթիլի հացը:

Վարդեղիս ճանապարհի երկու կողմում ցորեն են ցանում

Հայ ազգի անվանադիր Հայկի հայր Քորզոմը մի կնձի ծամանակ պարտովում է: Քշնամին գերում է Քորզոմին ու նրա տոհմը և բշում հեռացնում բնօրրանից: Հայրենի եզերքներից հեռանալիս Քորզոմը ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում սեղ-տեղ ցորեն է շաղ տալիս:

Մի քանի ամիս անց թշնամին արձակում է Քորզոմին ու նրա մարդկանց՝ համոզված լինելով, որ նրանք կմոլորվեն ճանապարհին և շեն կարող վերադառնալ տուն: Բայց հենց այդ ծամանակ աճել ու հասակակալել էին Քորզոմի շաղ տված սերմերը: Եվ թորզոմաչուններն այդ ուղեցույց հասկերով վերադառնում են տուն:

Այդ ծամանակվանից հայերը իրենց գաղթի ճամփաների աջ ու ձախ կողմերում ցորեն են շաղ տվել՝ հուսալով, թե մի օր տուն պիտի վերադառնան: Եւտ ամառներ ու աշուններ են անցել, տուն կանչող ճամփաների հասկերը կծղել են, թափվել գետնին, վայրենացել: Հիմա էլ հայկական վայրի հասկերը կանչում են իրենց տերերին:

• Ինչու են կանայք բարձր կրունկներով կոշիկ հագնում

Բարձր կրունկներով կոշիկները երևան են եկել միջնադարում: Այդ տեսակ կոշիկների հայրենիքը Փարիզն է:

Բայց ինչու՞ պիտի կինը իր կրունկները բարձր պահի և մարմնի ծանրությունը հենի ոտքերի թափերի վրա: Գրա պատճառը եղել է փողոցների կեղտոտությունը: Փարիզի փողոցների մեծ մասը սալահատակված չէր և մարդիկ մի փողոցից մյուսն անցնելու ծամանակ կրքեմն խրվում էին ցեխի մեջ ու դուրս գալիս ամբողջովին կեղտոտված: Եվ ահա մի քանի հնարագետ

կոշիկահարներ ոտքը գետնից բարձր դնելու համար հնարեցին բարձր կրունկները, որը հարմար միջոց էր ցեխոտ փողոցներում անցնելու համար: Բոլոր փարիզցիները, կին թե սղամարդ, սկսեցին բարձր կրունկներով կոշիկ հագնել:

Բարձրակրունկ կոշիկը նորաձևությունների մայրաքաղաք Փարիզից տարածվեց աշխարհի բոլոր կողմերում: Հետագայում սղամարդիկ դեն նետեցին իրենց բարձրակրունկները և հագան սովորական կոշիկներ: Իսկ կանայք հավատարիմ մնացին բարձր կրունկներով կոշիկներին, իհարկե, ոչ թե ցեխը չկոխելու, այլ՝ նուրբ երեւալու համար:

Կանացի բարձրակրունկը հասավ նաև Խնուս գավառի Արոս գյուղը: Բայց հարյուրավոր տարիների ընթացքում արոսցի ոչ մի կին այդպիսի կոշիկներով արտերի մոտ չերկաց:

— Եթե աստված տեսնի, որ կինը արար մշակում է ոտի թափերի վրա հենված, այսինքն՝ օրորալով-շորորալով, ոչ մի հասկ չի բուսցնի և մենք կմնանք հացի կարոտ,— ասում էին Արոսի կանայք և բարձրակրունկ կոշիկները հագնում տանը, հարսանիքի կամ ուրիշ հանդիսությունների ժամանակ:

Մոմին

Մինչև 1915 թվականը Ստրաբոնի և Ամիրզովլաթ Ամասիացու ծննդավայր Ամասիա քաղաքի յուրաքանչյուր հայ տուն ուներ իր փուռը: Մի շաբաթվա համար թխում էին սոմին կոշվող մեկուկես կիլոգրամանոց անուշահոտ նկանակներ:

— Տնից պիտի հացի հոտ գա,— ասում է ամասիացիին,— չի կարելի թողնել, որ տունն առանց հացի հոտի մնա թեկուզ մի օր:

Սոմինը տուն մտնողի կամ տան կողքով անցնողի ունգը խուստուտ է տալիս ընդամենը մի շաբաթ: Ամասիացին սովորաբար սոմինը թխում է կիրակի օրը: Տան հացի հոտով երբեմն նա կարող է որոշել, թե այդ օրը շաբաթվա ո՞ր օրն է: Հենց որ հացի հոտն սկսում է նվազել նա առանց սխալվելու ասում է.
— Այսօր շաբաթ է, վաղը կվառանք փուռը:

Գյուղ Կորեկ անունով

Ինչ անուն ասես, որ հայերը շեն տվել իրենց գյուղերին: Մինչև այժմ էլ Արցախում մի գյուղ կա Հարավ անունով: Գե

արի իմացիր, թե ինչու է այդպես կոչվել: Տաշքում էլ մի գյուղ է եղել Աշունք անունով: Գարուն ու Ամառ անուններով ավաններն են եղել Տմորիքում: Զմեռոց անունն է կրել Ուտիքի ագաբակներից մեկը:

Հին մազադաթը պահել է այդ զարմանահրաշ անուններով գյուղերից մեկի պատմությունը: Պարտավ քաղաքի մոտ մի գյուղ է եղել Կորեկ անունով: Հայոց Վաչագան Բարեպաշտ արքայի հրամանով այդ գյուղի մարդիկ պարտավոր էին շատ կորեկ ցանել: Կորեկը դիմանում էր երաշտին և հացապղպաս տալու գյուղը դառնում էր շրջակա գյուղերի հացամբարը:

ԳՐԵՂԸ

Կորեկանման գրեղը խոշորահատիկը երևի ամենից լավ աճում է Սասունում: Նրա արտք վարում են շորս-հինգ անգամ, որպեսզի հողը փխրանա լավագույնս: Դրա շնորհիվ գրեղը այնքան արագ էր աճում, որ տասնհինգ օրում նրա ցողունը բարձրանում էր կես մետրից ավելի:

Հավանաբար ամենադժվար բանը գրեղի հասունացած արտերի պաշտպանելն է ճնճղուկներից ու արջերից: Գրեղի հասունացած հասկերը նմանվում են ճնճղուկների: Արտերին նախելիս թվում է, թե ցողունների վրա ճնճղուկների երամներ են նստած: Այդ պատճառով էլ ճնճղուկները շեն հեռանում գրեղի արտերից:

Գրեղի հնձի օրերը մոտենալուն պես սասունցիք տնով-տեղով արտապահ էին դառնում: Նրանք պարսատիկով ու ճիպտով կտիվ էին մղում ճնճղուկների դեմ, իսկ գիշերները զինված պահակ կանգնում արտերի եզրերին և խանգարում, որ արջերը արտ մտնեն: Սասունի արջերն էլ ամենից շատ սիրում էին խաղալ գրեղի ցողունի հետ:

Սեպտեմբերին գրեղը հնձում էին, ամբարում ճերմակ հատիկները, դա սասունցու համար հացի ամենալավ պաշարն էր: Սասունում աճում է կարմիր, սև և սպիտակ կորեկ: Բայց սացունցու համար գրեղը կորեկից բարձր է:

1915-ի կոտորածներից մազապուրծ մի սասունցի Եվրոպայում հանդիպում է նորվեգացի նշանավոր ճանապարհորդ ու գիտնական, մեծ մարդասեր Ֆրիտիֆ Նանսենին:

— Ի՞նչ է անունը, — հարցնում է Նանսենը:

— Սանասար:

— Որտեղացի՞ ես:

— Երկրից, Սասունի Կապածգետ գյուղից, — ասում է Սանասարը և բացելով ռուսապարիչ ցույց տալիս նեղ օրվա համար պահած գրեղի սերմացուն:

— Սա ի՞նչ է:

— Գրեղ:

— Հաջահասի՞կ է:

— Այո՛:

— Ոչի՞նչ, ես կօղնեմ քեզ: Կհաստատվես մի այնպիսի երկրում, որտեղ դրա փոխարեն ցորենահաց կուտես:

— Գրեղն ինձ համար ավելի համով է, քան ամենալավ ցորենը:

— Դե՛, եթե ցորեն չես ուզում, թո այդ գրեղը կցանես:

— Բայց սա ուրիշ տեղ չի աճի, գրեղը միայն Սասունում է գրեղը, — և Սանասարն սկսեց գրեղ-գրեղ արտասուք թափել:

Մեր քաղցր հաց աշխարհն ուտեր՝ չէր կշտանա

Լուսաբնար բանաստեղծ Վահան Թեքեյանը եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում հանդիպեց լայնաթիկունք մի հայ բեռնակրի, որը քայլում էր ծանր բեռան տակ ու երգում.

Մեր քաղցր հաց աշխարհն ուտե՛ր՝ չէր կշտանա...

Բանաստեղծը մոտենում է և ուղեկցելով բեռնակրին, զրույցի բռնվում նրա հետ:

— Երկրի՞ց ես:

— Այո՛:

— Ե՞րբ բնավեր եղար:

— Մի տարի առաջ:

— Այդ ի՞նչ երգ է, որ միայն մի տողը կերգես:

— Ես եմ հորինել:

— Շարունակությունն ինչո՞ւ չես երգում:

— Շարունակություն չունի, մի տող է:

— Բայց ինչո՞ւ ես բեռան տակ երգում:

— Այս օտար ափերում ես ու՛ժ կառնեմ միայն մեր հացը հիշելով:

Վարդան Մախոխյանի գլուխգործոց կտավը

Եթե Հովհաննես Այվազյանի շինքը՝ աշխարհի ամենամեծ ծովանկարիչը կհամարվեր Վարդան Մախոխյանը:

Հաճախ մեծերի և՛ երջանկության բաժինն է մեծ լինում, և դժբախտության՝ ծակատագիրը դժբախտության աճեցի բաժին հասցրեց Վարդան Մախոխյանին: Մեծ եղևնի ժամանակ նրա հարազատները զոհվեցին Տրապիզոնում:

1920-ական թվականներին աշխարհի բոլոր որը երեխաների կեսից ավելին հայեր կին, որոնք ապաստանեցին հիսունից ավելի երկրներում: Վարդան Մախոխյանը Նիցցայում տեսավ մի քանի հայ որը երեխաների և քիչ մնաց թե հանճարեղ կոմպոզիտոր Կոմիտասի պես խելքը թռցնելու:

Սովանկարիչը մոտեցավ ու հարցրեց առաջին բոլորին.

— Ի՞նչ կուզենալիք:

— Հաց:

Երկրորդին դիմեց նույն հարցով.

— Հաց:

Երրորդն ասաց առանց հարցումի սպասելու.

— Հաց:

Մախոխյանը, ժամանակ չկորցնելով, որբերի աշխատարանից ասես մի ուսուցումով իրեն տուն գցեց: Այս ու այն կողմ տարավ ձեռքը, բայց դրամ չգտավ, Հետո աչքն ընկավ իր գլուխգործոց նկարին: «Տրապիզոնի ծովափը» լուսավորող, շաշխարհիկ մի գործ էր, որին նայելիս թվում էր, թե ամբողջ Սև ծովը երևում է Տրապիզոնից:

Կտավը նոր էր ավարտել և մտադիր չէր ոչ վաճառելու, ոչ էլ որևէ մեկին զիջելու: Մի քանի օր առաջ մեծահարուստներից մեկը մեկ միլիոն ֆրանկ առաջարկեց նկարը գնելու համար, բայց Մախոխյանը մերժեց:

Հիմա, երբ մտապատկերում միայն հայ որբերն էին, լիմացավ, թե ինչպես մոռացության տվեց իր վճիռը և, կտավը վերցնելով, դուրս թռավ փողոց:

Վազելով հասավ երկար-երկար փողոցի ծայրը և մտավ մի փուռ: Տեղը զարմացած նայեց ջրանափոր մարդուն և հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Վաճառում եմ, — ասաց ու ցույց տվեց կտավը:

— Կավ նկար է երևում, ի՞նչ տամ:

— Զգիտեմ:

— Տրանկ չունեմ, սրա դիմաց ջրան բոքոն կտամ, համաձա՞յն ես:

— Այո:

Մախոխյանը բոքոնները տարավ ու նվիրեց հայ որբերին: Նրան թվաց, թե այդ զիջելու աշխարհի բոլոր որբերը կբենն կուշտ փորով:

Հայաստանի գերբը

1921 թվականի սեպտեմբերին Հայաստանի լուսավորում Աշուտ Հովհաննիսյանը Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ինքնությունը խորհրդանշող գերբ ստեղծելու գործը հանձնարարեց գեղանկարիչ Մարտիրոս Սարյանին, որն ընդամենը մեկ ամիս առաջ Ռուսաստանից եկել և մշտական բնակություն էր հաստատել Երևանում:

Մարտիրոս Սարյանն իսկույն գործի է անցնում: Շուտով պատրաստվում է գերբի գծագիրը և արժանանում Հայաստանի կառավարության հավանությանը: Գերբի գծագրի գրաֆիկական աշխատանքը կատարում է Հակոբ Կոչոյանը:

1921 թվականին էլ Հայաստանի գերբը կյանք է մտնում և դրոշմվում հանրապետության պետական դրոշակի, կերպների, վավերագրերի ու փաստաթղթերի վրա: Այն մինչև այժմ էլ ոչ մի փոփոխության չէ ենթարկվել:

Մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը մի առանձին հպարտությանմբ էր հիշում հայկական գերբի ստեղծման պատմությունը:

— Հաճախ, — ասում էր Սարյանը, — երբ խոսում են իմ արվեստի մասին, բոլորովին մոռանում են մեր գերբը: Բայց ճշմարտությունն այն է, որ իմ ամենամեծ ստեղծագործությունը ես մեր հանրապետության գերբն եմ համարում: Ոչ մի գործ այնպիսի լրջությամբ ու մեծագույն պատասխանատվությամբ չեմ կատարել, ինչպես դա: Ինձ՝ արվեստագետիս, այժմ էլ անսահման հուզմունք է պատճառում, երբ մտաբերում եմ, որ հայրենի հողի վրա կերտած իմ առաջին ստեղծագործությունը եղել է մեր պետական գերբը:

— Ամեն ազգ ու ժողովուրդ իր առասպելական նահապետն է ունեցել, — շարունակում է Սարյանը, — նա իր սոճմի համար

բնակութեան վայր է ընտրել աշխարհի այս կամ այն մասը։ Մենք մինչև այժմ էլ ասում ենք, որ ուրիշ ազգերի նահապետներն ավելի լավ ընտրութիւն են կատարել, քան մեր Հայի Նահապետը։ Ինչո՞ւ է նա հանդրմանել այս քարաստան երկրում։ Ըստ երևույթին Հայի Նահապետը օժտված է եղել բանաստեղծական խառնվածքով, հրապուրվել է Մասիսի վեհաշուք տեսարանով և վրան զարկել այնտեղ։ Նրա այդ երազային խառնվածքը հավանաբար ժառանգել են բոլոր հայերը։

Մասիսը Հայաստան երկրի հավերժութեան խորհրդանիշն է։ Ես մտածել եմ, որ այդ խորհրդանիշն ուժ կտա նորաստեղծ հանրապետութեանը ոտքի կանգնելու, ամոքելու իր վերքերը, հավատ կենդանի վաղվա հանդեպ, որ ճերմակափառ Մասիսը կհրապուրի և տուն կկանչի իր տարագիր որդիներին ու կասի՝ օ՜Այստեղ է համայն հայութեան միակ հայրենիքը։ Հայաստանի համար բնորոշ է նրա տիրոջ՝ հայ ժողովրդի ստեղծարար ոգին և հարատեւելու, հավերժելու գազափարը։ Մեր գերբի վրա, հնգաթև աստղի հետ, պատկերված են Հայկական լեռնաշխարհի ընտրագույն բարիքները՝ ցորենի հասկեր և խաղողի ողկույզ։ Աշխարհում առաջին ողկույզն աճել է Մասիսի ոտքերի տակ փոխված Արարատյան դաշտում։ Խաղողը միշտ մեզ հետ է եղել Խաղողը դարձել է հայ ժողովրդի կենսունակութեան խորհրդանիշը։ Վաղնջական ժամանակներից Հայաստանը եղել է նաև ցորենի հայրենիք, այստեղ աճում է ամբողջ աշխարհի բոլոր ցորենատեսակների ութսուն տոկոսը։ Յուրենը Հայաստանի առատութեան խորհրդանշանն է։

Արշակ Չոպանյանի պատասխանը

Լուսապայծառ բանաստեղծ ու բանասեր, հայ մշակութի ու գրականութեան անզուգական գիտակ Արշակ Չոպանյանը 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ից հետո այնպես ներժժվեց Սովետական Հայաստանով, որ թվում էր, թե նրա արյան յուրաքանչյուր կաթիլի մեջ մի Հայաստան կա։ 1922 թվականին մեծահարուստ մի հայ ի պատիվ Արշակ Չոպանյանի Փարիզի ճաշարաններից մեկում խնույք սարքեց։

— Մի՞թե կարելի է այդքան անտարբեր լինել այս սրանշնչի ճաշերի ու բմպելիքների հանդեպ, — ասաց մեծահարուստը

տը Չոպանյանին, — Ինձ թվում է, թե դուք ուտում եք ոչ թե կշտանալու, այլ սովից շնեմնելու համար։

— Դուք իրավացի եք։ Կուշտ փորով ես կարող եմ հաց ուտել միայն այն ժամանակ, երբ իմ հայրենիք Սովետական Հայաստանում բոլոր մարդիկ կուշտ լինեն, — պատասխանեց Չոպանյանը։

Չորրորդիք ինչպես էին սերմ ցանում

Գուգարքի Չորրորդ գավառում, որ այժմ կոչվում է Քուժանյանի շրջան, հնում սերմն այնպես չէին ցանում, ինչպես հիմա։ Չորրորդիքի սերմնացանը կապում էր գոգնոցը և կանգնում հերկի կողքին։ Կինը պարկից ցորեն էր լցնում գոգնոցի մեջ և ասում.

— Մեկը հազար դանա։

Ապա սերմնացանը հերկի մեջ բուռ-բուռ շաղ էր տալիս ցորենը և, արտի հետ խոսկրով, մեկ-մեկ ասում.

— Ա՛րտ իմ, բեղուն լինես ինչպես իմ կինը։

Գարուսար

Սիսիանի շրջանում, Աղուղի գյուղից հյուսիս, մի բարձր լեռ կա Գարուսար անունով։

Հնում Գարուսարն անուն չունեի։ Դե, օս շինական Կիրակոսի արտատեղն էր։ Նա այստեղ գարի էր ցանում, գյուղում առաջինն սկսում հունձը և ստանում աշխարհի ամենալավ գարին։ Գյուղի հարուստ Քաղևոսը աչքը վաղուց էր տնկել Կիրակոսի արտատեղի վրա։

— Աղբառն իր խելքից է աղբատ, — ասում էր Քաղևոսը շինականներին, — բա մարդ այդպիսի արտատեղ ունենա ու գարի՞ ցանի։ Տո՛, Կիրակո՛ս տղա, ցանում ես՝ ցանում, ցորեն, ցանիք, էլի՛, ինչո՞ւ ես գարի ցանում։

Հետո այնպես եղավ, որ պարտքերի տակ ընկած Կիրակոսը ստիպված էր իր արտատեղը զիջել Քաղևոսին։

Հենց առաջին տարին հարուստը Կիրակոսի սարի վրա ցորեն ցանեց, բայց հասկերը մի մատնաշափից վեր չբարձրացան։ Քաղևոսը բերք չստացավ նաև հաջորդ տարի։ Բայց տասը տարի շարունակ նա սարի վրա համատորեն ցորեն էր ցանում՝ առանց մի խուրձ անելու։

Նա չէր ուզում լսել մարդկանց, որոնք ասում էին.

— Արտ կա՛ գարու, արտ կա՛ ցորենի համար է, տեղերը մոխրեցիր՝ ոչ ստացածդ գարին գարու նման կլինի, ոչ ցորենը՝ ցորենի:

Հետո Յազեոսը արտատեղը վաճառեց շինականներից մեկին: Վերջինս Կիրակոսի նման սարի վրա գարի ցանեց: Հասկերը ծփացին և շինականն առատ բերք ստացավ: Այդ ժամանակ էլ մարդիկ աւաչին.

— Սա իսկական գարու սար է:

Այդպես էլ անուր կոչվեց Գարուսար:

Ամպասար

Ընկարելի Կարինինոյի շրջան գնալ և շտեմել Ամպասարը: Չեւթճեք, թե այն միշտ ծածկված է լինում ամպերով: Ամպերն այս սարի վրա միայն մի անգամ են շարաթնորով նստել: Դա եղել է շատ դարեր առաջ: Մարդաստղող մի հրոսակապետ մտել էր այս հացառատ գավառը և մինչև վերջին հատիկը կոզոպտում էր շինականի ունեցած-շունեցածը: Նախապես տեղեկանալով հրոսակապետի գալու մասին, մարդիկ մի քանի հարյուր պարկ ցորեն բարձեցին սալերին և տարան ու թողեցին սարի կատարին: Երբ հրոսակապետը այստեղ հասավ, ասնս հրաշքով ամպը նստեց սարի վրա և քանձեկ օր ավազակի աչքից ծածկած պահեց շինականների պահ տված ցորենը: Քանձեկներուց, օրը հրոսակապետը հեռացավ, ամպերն էլ սարից վեր բարձրացան:

Այդ ժամանակվանից էլ լեռը կոչվեց Ամպասար:

Գմբէթ

Վարդենիսի շրջանում, Կարճաղբյուր գյուղից հարավ, Գրմբէթ անունով մի սար կա: Մի ժամանակ շրջակա գյուղերի մարդիկ սարի վրայի քարայրը զարձրել էին պմքարանք և նեղ օրվա համար ցորեն էին պահում այդտեղ: Հունձը վերջացնելուց ու կայսերուց հետո յուրաքանչյուրի հաշվով մի կայթ ցորեն էին հավաքում և մեկտեղում Գմբէթի անձավում: Դա միակ ճհարկն էր, որ գնդուկը սրտանց էր տալիս:

Երբեմն թշնամին ասպատակում էր այս կողմերը և ամեն

ինչից գրկված մարդիկ իրենց հույսը դնում էին Գմբէթի ամբարանոցի վրա:

— Մենք մեզնից վերև երկու աստված ունենք.— ասում էին մարդիկ.— մեկը երկնքում է, մյուսը՝ Գմբէթի անձավում:

Գուրաճաթումբ

Գորիսի շրջանում Եռաբլլի սարավանդը մի գազաթ ունի Գուրաճաթումբ անունով: Հեռվից նայելիս սարը նմանվում է գութանի:

Ասում են՝ ըլուր տարի առաջ Սյունիքի առաջին տերը Սյունին, որ մի դուրսացն էր, որոշում է իր լեռնոտ երկիրը հարթավայր դարձնել: Նա մի վիթխարի գութան է սարքում և սկսում վարել սար ու ձոր: Կեսօրին գութանը կանգնեցնում է և հոտաղներին ասում:

— Ես հոգնեցի, դուք հաց կերեք՝ մինչև աչքս մի քիչ կկրպցրեմ ու վեր կկենամ:

Ասում է, թիկն տալիս ու բնում: Մինչև հիմա չի արթնացել: Նրա քարացած գութանն է, որ այժմ կոչվում է Գութանաթումբ:

Գուրաճաթասար

Հրազդանի շրջանում, Ֆանտան գյուղի կողքին, մի լեռ կա Գութանասար անունով: Հազար երկու հարյուր տարի առաջ մարդիկ որոշեցին հերկել այս սարի լանջերը: Յորեն, գարի ու կորեկ ցանեցին մի քանի տարի, բայց բերք չստացան, հասկը գետնից չէր բարձրանում:

— Գուցե մեր ցանքերն արտեր չեն դառնում այն պատճառով, որ մենք արորս՝ վեք հերկում սարը.— ասացին մարդիկ.— եկեք գութանով հերկենք՝ տեսնենք ինչ է լինում:

Ասացին, սարը հերկեցին գութանով և առատ բերք ստացան: Ահա թե ինչու է սարը կոչվել Գութանասար:

Մատնարեշ

1930-ական թվադասներին էր: Երևանը նոր-էոր մայրաքաղաքի կերպարանք էր ստանում: Մի անգամ Երևանի քաղաքովեաի գործկոմի նախագահ Արամալիս Երզնկյանը կանչեց հացթուխ Օդսենին և ասաց.

— Հայրի նոր տեսակ պիտի ստեղծել:— անպիտի հաց, որ արժանի ինչ մաշտաբաղար Երևանին:

Երեք չարաֆ անց Օգոստոսը ներկայանում է Արամյայի Երզրնկյանին և նրա առջև դնում հրկարակ, երկսին մատներով ակոսածն նախշեր բաշած մի հաց:

— Տե՛ս, աշխարհի ակոսներ ևս արեւ: Ենց օր արտն է ունենում, — ասում է հացթուխը:

Երզնկյանը անում է հացի համն ու ասում.

— Այ՛ր, համեղ հաց է, ակոսներն էլ դեղեցիկ են, հայ ժողովուրդը հազար-հազար տարի միայն ակոսի հետ է կապել իր երջանկությունը: Բայց թշնամին խանգարել է և ակոսները լքեցի մեր անմեղ արյունով: Հիմա դարձել ենք մեր բախտի, մեր հողի տերը: Մենք մեր ակոսները կգարձենք հացավառ Ակոսի մեջ մեր գոյության հազարամյա խորհուրդն է: Ի՛նչ կոչենք այս հացը:

— Մատնաբաշ, ակոսածն նախշերը մատներով ևս բաշել, — ասաց Օգոստոսը:

— Գեղեցիկ անուն է, թող մատնաբաշ կոչվի:— ասաց քահանայությունը:

Այդ ժամանակվանից էլ Երևանի հացի գործարանները, ուրիշ տեղանքների հետ, սկսեցին նաև մատնաբաշ թխել:

Գործանաբար

Թուժանչանի շրջանի Հազվի գյուղի կողքի սարի անունը Գործանաբար է: Դա շատ հին անուն է:

Ասում են՝ Եվրոսիան Պոնտոս ծոցի հատակից մարդանբան մի հրեշ գորս եկավ և ասաց.

— Ես տղանի վերջ ատմ թուրք հայերին՝ Նրանցից ամեն մեկը մի աստծու շափ երազանք ունի: Ի՛նչ է, ուզում ևն աստծո՞ւ հետ ուր գցել:

Սվ հիշքը կանգնեց: Հայաստանի եզր Պարխար լեռների վրա ու գոռաց: Բայց հայերը չվախեցան և հրեշի ոտքերը լքնկան:

— Դե հիմա տեսեք, թե ես ի՛նչ կանես:— ասաց հրեշն ու մի պահ ծովամուշն եղավ, ապա ջրի երես բարձրացավ մի գուժանի մա՛ռ բռնած:— Սա կախարդական գուժան է, սրանով ես

Հայոց աշխարհն այնպես կհերկեմ, որ բոլոր հայերը կմեան հողի տակ:

Հերկելով, այսինքն աշխարհն ավերելով, հրեշը եկավ ու հասավ Լոսի: Այստեղ նրա խոհը դեմ ասավ այս լեռանն ու շարդվեց: Այստեղից հրեշը ետ դարձավ և նորից չրամուշն եղավ Եվրոսիան Պոնտոսում: Իսկ հրեշի գուժանը շարդող սարը կոչվեց Գործանաբար:

Խոսիկուլիս

Նոյեմբերյանի շրջանում, Շավարշավան գյուղի կողքին, Խոսիկուլիս անունով մի լեռ կա:

Ասում են՝ Արար անունով մի պատանի էր ապրում: Սա սիրում էր իշխանի գեղանի դասերը և ուզում էր կնուխյան անել նրան: Բայց իշխանը այսպիսի պայման է դնում պատանու առջև.

— Ես կհամաձայնեմ իմ դասերը կնուխյան տալ քեզ, եթե դու կարողանաս կես օրում գուժանով մի ակոս անել իմ գավառի մի ծայրից մյուսը:

Արարը հսկա մի գուժան է շինում և բացում ակոսը: Բայց կես ժամույսիցին նրա խոհը խրվում է գետնի մեջ ու այլևս դուրս չի գուլիս: Հուսահատված Արարը գլուխն անում ու հեռանում է այս կողմերից: Իսկ նրա գուժանի գետնի վրա մնացած գլուխը քարանում է, լեռ դառնում և կոչվում Խոսիկուլիս:

Ներկարար

Մախիտակի շրջանում, Սաղկաբեր գյուղի կողքին, Ներկարար անունով մի լեռ կա: Տարվա մեջ մեկ-երկու անգամ այս սարը դառնում է իֆլական ներկարար: Դա պատահում է այսպես: Գարնան վերջին կամ ամռանը իրիկնաղենին արեք բարձրանում է Ներկարարի գագաթը և ծածկվում ամպերի մեջ: Հենց այդ ժամանակ ամպերի քողը պատուվում է յոթ տեղից և արևի յոթ ճարնադալմախոճեք ծիածանի յոթ գույներով են ներկում Սաղկաբերի ցորենի արտերը: Բնության այդ գարնանահարաչ գունախաղերի շնորհիվ Սաղկաբերի արտերը դառնում են անձեռակիր, հանձարեղ կտավներ:

Եղիշե Զարեհացի ամառային հասցից

1934-ին գրական մի ասուլիսում գրականագետ Հայկ Գյուլիբեկյանը կձու խոսքեր է ասում բանաստեղծ Եղիշե Զարեհացի հասցեին:

Լսելով այդ մասին՝ Զարեհացի որոշում է հանդիպել Գյուլիբեկյանին և ավելի կձու խոսքերով պատասխանել նրան: Այդ ժամանակներում Երևանի ամենամարդաշատ փողոցը Արուսյանն էր: Ասենք՝ դա միայն փողոց չէր, այլ բացօթյա դահլիճ, որտեղ բոլոր երևանցիների մի կեսը ամեն օր կարող էր հանդիպել մյուս կեսին: Հենց Արուսյան փողոցով քայլելիս բանաստեղծն ինքն իրեն ստում է. «Ես նրան իմ ասելիքը կասեմ այս փողոցում, թող ամբողջ Երևանը տեսնի ու լսի»:

Հաշորդ օրը իր երկրպագուների ուղեկցությամբ Զարեհացի դուրս է գալիս Արուսյան փողոց՝ համոզված, որ պիտի հանդիպի Հայկ Գյուլիբեկյանին: Սկսում են ետ ու առաջ քայլել և սոչասեր Վերջապես երևում է գրականագետը՝ իր գեղեցիկ քեղերով: Գյուլիբեկյանի ձեռքին մի թարմ մատնաքաշ կար: Համարաբար գնել էր խանութից և տուն էր տանում: Զարեհացի հայացքն ընկավ մատնաքաշին և ասես նրա լեզուն կապ ընկավ:

Գրականագետը սովորականի պես բարեկեց Զարեհացին ու նրա ուղեկիցներին և շարունակեց ճանապարհը: Երբ մի քիչ հեռացավ, բանաստեղծի երկրպագուներից մեկն ասաց.

— Վարպետ, դու քո խոսքի տեղը շեղար:

— Մատնաքաշը խանգարեց: Զեմ կարող թեկուզ մի լոր խոսք ասել այն մարդուն, որի ձեռքին հաց կա: Ես ամաշում եմ հացից, — պատասխանեց բանաստեղծը:

Շոտրուպաղի ցորենի դաշտը հինգ հազար տարով մեծ է Քեոփսի բուրգից

1934-ին Հայաստան այցելեց ակադեմիկոս, սելեկցիոներ, հացահատիկային բույսերի աշխարհահռչակ գիտակ Նիկոլայ Իվանովիչ Վավիլովը: Նա եղավ Շոտրուպաղ գյուղում, որն այժմ մտնում է Երևան քաղաքի Ծրջոնիկիձեի շրջանի մեջ: Այս գյուղի կողքին հայտնաբերվել էր վայրի ցորենի մի դաշտ, որը համարվում էր հետաքրքրության առարկա էր դարձել:

Հուլիսի 24-ին ելույթ ունենալով Երևանի Կուլտուրայի տանը, Վավիլովն ասաց.

— Շոտրուպաղի ցորենի դաշտը ամենահետաքրքրական տեղն է ամբողջ աշխարհում: Մարդու ձեռքով ստեղծված աշխարհի յոթ հրաշալիքներից միայն եգիպտական Քեոփսի բուրգն է պահպանվել, իսկ հնագույն հացահատիկներից՝ Շոտրուպաղի ցորենի դաշտը, վերջինս հինգ հազար տարով մեծ է Քեոփսի բուրգից:

Շաքարչուր

Գորիսի շրջանում մի գետ կա Շաքարչուր, անունով, որ Քարահունջ գյուղի կողքին խառնվում է Վարարակ գետին:

Ասում են՝ ամեն նոր տարվա նախօրեին այս գետի ջուրը քաղցրանում, շաքարի համ է ստանում: Շրջակա գյուղերի մարդիկ գետից սափորներով ջուր են վերցնում և դրանով հունցում նոր տարվա գաթաների խմորը:

Բանաստեղծի բուրնը

Իմաստուն բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը Հայաստանից ոտը դուրս էր գնում թե չէ՝ անմիջապես հայրենի հողի կորստն էր քաշում: 1921 թվականի մի օր Շփեյցարիայի Ճնկ քաղաքում բանաստեղծը Հայաստանի կարտից սկսում է հոնգորհունգոր լաց լինել: Նրան թվում է, թե ուր որ է այդ կարտից պիտի մեռնի: Հանկարծ մտաբերում է ծնկում ապրող ֆրանսուսիս մի հայուհու, որը վաղուց մոռացել էր հայերենն ու հայությունը: Իսահակյանը գնում է, մի փոքրիկ տուպրակ այլուր առնում և շտապում ֆրանսուսուս կնոջ մոտ:

— Շատ եմ խնդրում, եթե կարող եք, հենց հիմա ինձ համար հաց թխեք այս այլուրից, — ասում է Իսահակյանը:

— Դա դժվար բան չէ, ես կասեմ իմ սպասուհուն և նա ձեզ համար հաց կթխի, — պատասխանում է կինը:

— Ո՛ր, ո՛ր, միայն դո՛ւք, ես ուզում եմ, որ միայն դո՛ւք թխեք այդ հացը:

— Ինչո՞ւ հատկապես ես:

— Ես դժվարանում եմ պատասխանել այդ հարցին:

Կինն ուսերը թոթվելով մի կերպ համաձայնում է և բանաստեղծի ներկայությամբ սկսում խմոր հունցել: Հետո վառում է փուռը ու թխում երկու բոցոն: Իսահակյանը մի բոցոնը տա-

ին է ֆրանսախոս հայուհուն, շնորհակալությամբ համբուրում է նրա ձեռքը և մյուս բոքրեն ատած գնում իր կացարանը:

Բանաստեղծին թվում է, թե ինքը Հայաստանում է: Զէ՞ որ հայկական մի բոքրն ունի Այսինքն՝ ինչպե՞ս թե հայկական: Այլուրն ու փուռը շփեցարական են, միայն հացթուփն է հայուհի, այն էլ հայերեն լիմացող հայուհի: Հետո ինչ, բայց հայուհի է, այդ կնոջ տասն ու պապը Հայաստանում հայերեն են խոսել: Ֆրանսախոս այդ կինն իր համար հիմա Հայաստան է, տիեզերքի շտի մեծ մի Հայաստան:

Բանաստեղծն անուշ է անում իր բոքրնը, և նրա վրդովված հոչին խաղաղվում է:

Իմանալով, թե Իսահակյանն ինչու է իրեն մի երկու ժամով հացթուփս դարձրել հիսունամյա ֆրանսախոս հայուհին հուզվում է և որոշում սովորել հայերեն:

Շատ տարիներ հետո բանաստեղծը նրեանում հանդիպում է իր հին ծանոթուհուն և զարմացած ասում.

- Գուք ինչպե՞ս սովորեցիք հայերեն:
- Ինձ հայերեն սովորեցրեց ու վերստին հայուհի դարձրեց այն հացը, որ ես թխեցի ձեզ համար, — պատասխանում է կինը:

Արևը երկնքի բաղարջն է

Մի անգամ, երբ ես շատ փոքր էի, մատս տնկեցի դեպի երկինք և դիմեցի մորս.

- Արևը կարմիր հա՞ց է:
- Այո՞, տղաս, արևը երկնքի բաղարջն է, — ասաց մայրս:
- Իսկ ե՞րբ են ուտում:
- Երեկոյան, երբ օրը մթնում է:
- Ո՞վ է ուտում:
- Ամենալավ աշխատողը:
- Իսկ ինքը գիտե՞, թե ով է ամենից լավ աշխատում:
- Իհա՞րկե, տղաս, չէ որ երկնքից նա տեսնում է, թե երկրի վրա ով ինչ է անում:

— Մայրիկ, երբ մեծանամ, ես այնպես կաշխատեմ, որ երկրների բաղարջն ամեն օր մեր տուն գա, — պատգի ես ինքնավստահ:

Հունձ Գալատամարտի թե՛ծ պահի՛ն

1940 թվականին Սիսիանի շրջանի Սիսիան գյուղը ստացավ Հացահատիկի ամենաբարձր բերքը ամբողջ Սյունիքում և վերանվանվեց Հացավան: Մի տարի հետո սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը և շատերի հետ ոսպմի դաշտ մեկնեց Հացավանցի Իշխանը: Մարտիկ դարձած քաջ ու ծրայան հնձվորը մի անգամ փոքրիկ շոկատի հետ ուկրաինական մի բարձունքի վրա էլավ իր մտել թշնամու հետ: Փաշխտոնեբը գրոհում էին, հազրոնում, բայց բարձունքը մնում էր տնտրիկ:

Բարձունքի կողքին արտի մի հատված էր, որտեղ ոչ մի արկ չէր ընկնում: Իշխանը մի քանի օր հետեց և տեսավ, որ ցորենի այդ փոքրիկ արտի հասկերը ուր որ է պլտի կծղեն: Հին հրեձվորը դարձավ ավելի անհանգիստ: Նա չէր վախենում մահից, բայց մտածում էր, որ աշխարհում ամենամեղք բանը հասած արտը չհնձելն է: Զգիտես որտեղից՝ նա մի մանդաղ գտավ և մի գիշեր դուրս գալով խրամատից աննկատ հնձեց փոքրիկ արտը: Առավոտյան դորազոկատի հրամանատարը, նկատելով հնձված արտը, զարմացավ և դիմեց մարտիկներին.

- Ո՞վ հնձեց արտը:
- Ե՛ս, ընկեր հրամանատար, — պատասխանեց Իշխանը:
- Ճիշտ ես արել, — ժպտալով խոսեց հրամանատարը, — այս անիծված ֆաշիստների սլառնառով ամենքիս հունձը կխստս է մնացել: Ճիշտն ասած՝ ես էլ հնձվոր եմ և իմ մարդ էլ էր անցել մի գիշեր դուրս գալ խրամատից և հնձել այս մի քանի խուրձը:

Ֆրիկ

Տասներեքերորդ դարում Հայկական Կիլիկիայում պայծառաշունչ մի բանաստեղծ էր ապրում: Մի օր հարկահանները շոքեցին նրա դռանը: Ամեն ինչ տվեց հարկի դիմաց՝ և տուն, և կալվածք, և՛ իր ու ինչը: Բայց պարտքը մարելու համար ունեցածը չհերթեց: Եվ դաժան հարկահանները գրավ վերցրին՝ նրա որդուն: Վերցրին ու տարան՝ աստված գիտե թե ուր: Եվ հայրը քիչ մնաց վշտից խենթանար:

Որդուն գտնելու հույսով բանաստեղծն սկսեց ոտքի տակ տալ Կիլիկիան: Ինքն իրեն երզվել էր, որ բերանը հացի կտոր չի դնի այնքան ժամանակ՝ մինչև շգանի որդուն: Գյուղից գյուղ

անցնելիս հաց չէր խնդրում: Երբեմն թեքվում էր դեպի արտե-
րը: Ձեռք չէր տալիս ոչ մի օրանի: Արտեղըրերից՝ փշածածկ թփե-
րի միջից քաղում էր դեռահաս ու կաթոտ ցորենի հասկեր, փնշեր
անում, խանձում կրակի վրա, եղի դարձնում ու սնվում դրա-
նով: Եղին համեղ աղանձ է: Բայց բանաստեղծին թվում էր, թե
արտեղըրերին բուսած հասկերը դառն հատիկներ են ունենում: Եվ
երբեմն որո՞ւմ էր խանձում ցորենահատիկներին, որ եղին դառնա-
համ լինի: Այդ ժամանակներում Կիլիկիայի հայերը եղին ֆրիկ-
կին ասում: Եվ երբ բանաստեղծին հարցնում են, թե ինչ է իր
անունը, նա պատասխանում էր.

— Անայժմ Ֆրիկ:

Ասում է ու բանաստեղծական տողով հավաստում իր
անունը.

Ոչ ծիւմ, ոչ բուսանեմ,

Ձերդ զաղրնձած սերմ եմ գերիս:

Իրեն համարեց աղանձած սերմ, որովհետև մնացել էր ան-
զարմ: Բանաստեղծը չգտավ իր որդուն և մարդկանց հիշողու-
թյան մեջ անմահացավ Ֆրիկ անունով:

Մարդ ինչքան կարող է ապրել առանց հացի

Շուշի քաղաքի հյուսիսային փեշի տակ, անդնդախոր խորխո-
րատի լանջին կպած մի գյուղ կա Քարինտակ անունով: Այս
գյուղում իմաստունի համբավ ունեն հարյուրքսանամյա վա-
հանք:

Մի անգամ նրան հարցրին.

— Քեռի վահան, մարդ ինչքան կարող է ապրել առանց հա-
ցի:

— Հարյուրից մեկը յոթանասունյոթ օր, տասը՝ հիսունվեց
օր, տասը՝ քառասուն օր, տասը՝ քսանչորս օր, մնացածը տաս-
ներկուսից քսաներեք օր:

Չի կարելի թողնել, որ հացի փշրանքը գետնին ընկած մնա երկար ժամանակ

Երբ հացի փշրանք էր ընկնում գետնին՝ մաշրս ասում էր.

— Վերցրո՛ւ, ազա՛ս, չի կարելի թողնել, որ հացի փշրանքը
գետնին ընկած մնա երկար ժամանակ:

— Ինչո՞ւ, — հարցնում եմ ես:

Մաշրս պատասխանում է.

— Հենց որ մի փշուր է ընկնում՝ երկնքից մի հրեշտակ է իջ-
նում և, մեզ համար անտեսանելի, մի ոտով կանգնում հացի
փշուրի վրա: Կանգնում է այնքան մինչև՝ մարդը վերցնում է
հացի փշուրը: Այնպես որ գետնին ընկած հացի քուր փշուրնե-
րի վրա մի-մի հրեշտակ է կանգնում: Նրանք հոգնում են, աղաս,
մի մոռացիր, որ մի ոտի վրա կանգնելը դժվար է:

Մաշրս մեկ-մեկ այրված հաց էր կերցնում ինձ

Փոքր հասակում մաշրս մեկ-մեկ այրված հաց էր կերցնում
ինձ: Նա փորձում էր հավատացնել, թե այրված հաց ուսողը
բարխավոր է լինում:

— Այդ ի՞նչ ես ասում, մայրիկ, եթե այդպես լինի՝ աշխար-
հի բոլոր մարդիկ այրված հաց կուտեն, — առարկում էի ես:

— Թող ուզեն, ոչ ոք նրանց չի խանգարում:

— Իսկ այդքան բախտավորություն կա՞ աշխարհում:

— Այո՛, աղաս, բախտավորությունն ավելի շատ է, քան
մարդիկ:

Իմ բարի մայրը երևի վերջին արևապաշտ հայունին էր աշ-
խարհի վրա, որ ինձ որդու երջանկությունը կապում էր հրի ու
արևի հետ:

Հացիկ

Դա 1945 թվականին էր: Հայրենական պատերազմը ավարտ-
վել էր և մարդիկ գյուղ էին վերադառնում: Ամենքն ուզում էին
մոռանալ պատերազմը և պաշարել կյանքի ու հացի համար:
Ախուրյանի շրջանի Թոփառլի գյուղի կոլտնտեսությունն նախա-
գահը մի ժողովում ասաց.

— Բասնից, Մուշից ու Կարսից այստեղ հաստատված մեր
բոլոր նախնիները եղել են հացագործ մարդիկ: Մենք աշխարհ
ենք եկել հաց արարելու համար, այդ պատճառով էլ բոլորիս
ցանկությունն այն է, որ մեր գյուղը Հացիկ կոչվի:

Եվ գյուղը վերանվանվեց Հացիկ:

Ինչեպս եմ հունձ անում օձուկեցիք

Եստու՞մ հնամենի մի գյուղ կա Օձուն անունով: Այս Օձունը մի դարմանալի սովորութիւն ունի. հնձի ժամանակ գեղեցիկ աղջիկները նազանքներ անելով պտտովում են հնձվորների շուրջը: Տղամարդիկ ամաչում են աղջիկներից և աշխատում քափքափնք կտրած:

— Դա հունձը կարճ ժամկետում կատարելու ամենահուսալի նախադայմանն է, — կատակով ասում են օձուկեցիք:

Օաղկաձորի դպրոցականների ստուգազը

Օաղկաձորը ամռանը դառնում է Հայաստանի դպրոցականների հանգստյան քաղաք: Պիտնեբական բազում ճամբարների այստեղ լուսարացն այնպես են ազդարարում, որ թվում է, թէ սոցիէ կանգնում հաղար ուղղմադունդ:

Հրաշալի են Օաղկաձորի անտառները, կանաչ բացատներն ու քըջան աղբյուրները: Անտառով անցնելիս մարդուն թվում է, թէ ծառերի սաղարթներից երազանք է թափվում:

Երեխաների բոլոր տենչանքները մաքուր-մաքուր են լինում: Իսկ այստեղ սաղարթներից թափվող կրազանքը մնում է կես-ճանապարհին, գետնին չի հասնում, որովհետև գետնի վրա ամեն բանի կտորտանք կա:

Մի անգամ Օաղկաձորի ճամբարներից մեկի դպրոցականները որոշեցին երկուշաբթի օրը ստուգայց կատարել անտառում: Կիրակի օրը անտառում շատ մարդ է լինում, այստեղ ուտում-խմում են և կեղտոտում ստվերախիտ բացատները: Ծամբարի դպրոցականները պէտք է իրենց հուշատետրերում նշումներ անեն այդ մասին և հավաքեն հացի թափված բոլոր կտորտանքները:

Դա տեղից համարյա կես օր: Հարյուր հիսուն դպրոցականներ հավաքեցին տասը կիլոգրամ հաց: Երեխաներն այնպես էին հոգովել, որ թվում էր, թէ մեղավոր էին նաև իրենք:

Հետո տախտակների վրա նրանք գրեցին. «Ոչ մի հարգանքի արժանի չէ նա, ով հացը գետնին է գցում ու փչացնում»:

Եվ այդ տախտակները կպցրին անտառ տանող ճանապարհների ու կաժանների էլումուտների:

Համշենցի խոհարարն ինչպես ազատվեց սևոտիապաշտութունից

Երբ ճաշ ստելիս գրաշն ընկնում է մախրու ձեռքից, համշենցին աղում է.

— Սատանան խփեց ձեռքին:

Մի անգամ բանվորական ճաշարանում, որի խոհարարը համշենցի էր, միանգամից հարյուր ճաշողների գրաշներ ընկան ձեռքներից: Դա կատարվեց խոհարարի աչքի առջև նա հասկացավ, որ ճաշն աղի է ստացվել:

— Սա ի՞նչ բան է, սա ի՞նչ բան է, — վրա տվին այս ու այն կողմից:

— Խնդրում եմ նեղե՞ք, ընկերներ, մեղավորը ես եմ և ոչ թե սատանան, — փորձեց արդարանալ համշենցի խոհարարը:

— Սատանան ի՞նչ գործ ունի այստեղ, — հարցրին մարդիկ:

— Դուք իրավացի եք, սատանան չորեք էլ գրաշների հետ գործ չի ունեցել, — պատասխանեց խոհարարը՝ միանգամից ազատագրելով իրեն սևոտիապաշտութունից:

Սպիտակը փոխեցի սև բոքոնով

1947 թվականին էր: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկիրը նոր-նոր սոցի էր կանգնում: Հացը դեռ քարտով էին տալիս: Երևանի շուկաներում քրիկ լավաշի կիրոգրամն արժեք հարյուր ուրլի:

Ես ուսանող էի: Երբեմն քաղցս «հագեցնում» էի Երևանի ստանորակ ջրով: Մի կիրակի գնացի Այգեքտան թաղամասի կողմը: Դավիթ անունով կարճահասակ մի մարդ առաջարկեց ինձ հիմք փորել պատի համար: Բահն ու բլունդը վերցրի ու գործի անցա:

Քափ-քրտինքի մեջ աշխատեցի մինչև իրիկուն և վերջացրի գործը: Հին եզրպատացիների պես ես վարձատրվեցի հացով: Դավիթն ինձ տվեց մի սպիտակ բոքոն, որը երևի կիլոներ կիրոգրամ: Փրփուր-փրփուր հաց էր: Կարելի էր նստել և միանգամից ստել: Երկու կիրոգրամն ի՞նչ էր որ: Ե՛վ հոգնած էի, և սաստիկ քաղցած:

Սակայն մի պահ հավաքեցի ինքս ինձ ու խորհեցի: Ասեմք թե՛ կերա-վերջացրի, հետո՞, Իսկ վա՛ղը: Զէ՛, հիմա սպիտակ հաց

առեւելու ժամանակ չէ: Եվ անմիջապէս Այգեօստանից հասնաւ սե-
շուկաւ Անյատեղ վաճառեցի իմ սպիտակ բոբոնը և գնեցի երկու
սե բոբոն, որն ինձ կարող էր հերթից մի քանի օր:

Աղաճի վրա հաց տեսնելիս մորս ձեռքերն էմ հիշում

Ես չեմ հիշում, թե իմ ձեռքին ով է հացի առաջին պատառը
գրել: Համոզված եմ, որ դա եղել է իմ մայրը: Ես դժգոհու-
թյամբ է հաց հայթայթել ինձ համար: Իմ մանկութիւնն ու պա-
տանկութիւնը անցել են մի քանի հացապահա տարիներով:
Մի կտոր հացի համար մայրս աշխատում էր նաև գիշերները:

Ինձ թվում է, թե ես ախորժակով եմ կերել միայն այն ժա-
մանակ, երբ իմ առջև հաց է դրել մայրս: Քիչ լինելով, թե շատ
կշտանում էի, որովհետև հաց ամբողջ մայրս էր: Հիմա սեղանի
վրա հաց տեսնելիս մորս ձեռքերն եմ հիշում:

Մայրս ստում էր

Մայրս ստում էր:

— Տղաս, ամեն մարդու հացը կտրել չի կարելի, որովհետև
հաց կտրել՝ նշանակում է բարեկամանալ տանտիրոջ հետ: Իսկ
ամենքի բարեկամութիւնը չէ, որ կարող է հաճելի լինել քե-
սրտին:

Աղումից

Եվ հարցրի՛ ես իմաստուն Տիրին, որն ընթերցել էր աղում-
ցի մասին գրված աշխարհի բոլոր գրքերը:

— Ինչո՞ւ են թանկագին հյուրին գիմափորելիս աղումից
հյուրասիրում:

— Այդ սովորութիւնը վաղնջական ժամանակներից է: Հա-
ցակիր գանձաւուց հետո մարդը գլխի է ընկել, որ չի կարող ապ-
րել առանց հացի ու աղի:

Հնում շատ թանկ են եղել և՛ հացը, և՛ աղը:

Անհուշ հազարամյակներից մի հուշ է մնացել Հայերի մեջ:
Նորածին երեխայի վրա մի քիչ աղ են ցանում, որ երեխան
բախտավոր լինի և ապրի առատութեամբ լի կյանքով: Զե՞ որ

հետև բախտավոր ու հարուստ էր ես, ում տանը միշտ աղ էր
լինում:

Հացն ու աղը մարդկային ցեղի հարատևութեան ամենակեն-
սական զործոններից են: Ուշով ու մարգարտով փորոջ չի կշտա-
նաւ: Ահեղ բանակներ են բախովել միմյանց, հազար անգամ հա-
շար դուրացողներ են կռիւլ իրար դեմ: Եաճե՛լ են նրանք, ու-
րէր ոչ հաղթել են, ոչ պարտուել: Եղբեր հաշտութեան դաշն են
կնքել՝ և առուհաջի վրա երգել՝ ղենքով չսպանաւ ոչ որի: Աղու-
հացը բարեկամութեան հավերժական առհավատչան է:

Աղունացը բարեկամութեան միակ լեզուն է, որ հասկանում
են աշխարհի բոլոր մարդիկ: Աղներն իրարից տարբերվում են
նաև իրենց առածներով: Միայն մի առած կա, որ բոլոր ազգերի
լեզուում էլ միատեսակ է հնչում:

— Աղունացն ուրացողի հետ մի բարեկամացիր:

Ռորիչի հացով փոր չի կշտանա

Ղափանի շրջանի Գեղանուշ գյուղում Գինոս անունով մի
զվարճախոս էր ապրում: Երբ ուտելու մասին խոսք էր բացվում՝
նա ստում էր:

— Ռորիչի հացով փոր չի կշտանա:

Որն է մեկի սուն հչուր գնալուց առաջ՝ նա կուշտ փորով հաց
էր ուտում իրենց տանը: Մի անգամ հարևանի փոքրիկ տղան
եկավ ու սաց:

— Քեո՛ր Գինոս, երկու ժամից հետո հարսանիքն սկսվում է,
հայրս քեզ հրավիրում է մեր սուն:

— Տղա ջան, այսօր մեր տանն ուտելու բան չկա, իսկ սոված
փոքրով հարսանիք գալ չեմ կարող: Հորդ սաս՝ թող հարսանիքը
վաղն անի:

Քիչն շատի կրտսեր եղբայրն է

Մի դիտուն հարցնում է:

— Մարդիկ ցանում են ցորեն, հաճար, կորեկ, վարսակ, գա-
րի: Են դրեից էլ մարդը գիտե, որ ամենալավ հացը ստացվում
է ցորենից: Բայց ահա քանի հազար տարի է՝ մարդու խելքը չի
կտրում, որ հաճարի, կորեկի, վարսակի ու գարու փոխարեն
միայն ցորեն ցանի:

Մի ուրիշ դիտուն նրան պատասխանում է:

— Մինուհար որդիներով տոհմերը չեն կարող հարատևել, մի խելառ պատահականութիւն կարող է կտրել արմատը: Ընտանիքն ամուր է բազմանդամութեամբ: Աշխարհում հաճախ կորեկը, վարսակն ու դարին միասին վերցրած ավելի քիչ է ցանվում, քան ցորենը: Բայց յի կարեօի մոռանալ, որ քիչը շատի կրտսեր եղբայրն է:

Յորեննի

Հազար տարի առաջ Ղափանի շրջանի Բեյս գյուղի կողքին գտնվող Վահանավանքում մի արքայադուստր էր ապրում Յորեննի անունով: Հայրը՝ Սյունիքի արքա Գրիգորը դստերը Յորեննի է կոչել, որպեսզի իր տերութեան մեջ ցորենն առատ լինի: Հետո արքայի հրամանով Սյունիքի պատկերահանները քանդակել են Յորեննու փոքրիկ արձանիկները և դրել արտերի, եղրերին: Այդ արձանիկներից մեկը հասել է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարան:

Սեղանասար

Սեղանասար անունով լեռը, որ Արովյանի շրջանում է, հարյուր հազար տարում միայն մի անգամ է խնջույթ տեսել: Դա եղել է երեք հազար տարի առաջ: Հայոց Արա Գեղեցիկ արքան Ասորեստանի վավաշտա թագուհի Շամիրամի դեմ մարտի զուրս գալուց առաջ այս լեռան վրա սեղան է սարքել իր զորականների հետ և խնջույթի նստել մահից առաջ: Դա այնքան առատ սեղան է եղել, որ կովից հետո էլ մարդիկ այնտեղ ուտելու բան են գտել: Այդ հեռավոր ժամանակներից էլ սարը կոչվել է Սեղանասար:

Փոցխասար

Գուգարքի և Ստեփանավանի շրջանների սահմանագլխին, Անտառամուտ գյուղի կողքին, Փոցխասար անունով մի լեռ կա: Այս սարի լանջերին արաբ հերկելուց հետո ալլա չէին փոցխում: Ասես հողը փխրուն էր դառնում ինքն իրեն: Ասում են դրա համար էլ լեռը Փոցխասար է կոչվել:

Մի ժամանակ այդ լեռան շուրջը երամներով արորակներ էին

ապրում: Գիշերները նրանք սիրում էին քուջուջ անել հերկած արտերի մեջ: Այ հենց նրանք էլ փխրեցնում էին Փոցխասարի հերկած արտերը:

Ուղտը հյուրասիրում է ուղտին

Մի գիտուն հարցնում է.

— Չեմ հասկանում, թե ճաշասեղանի շուրջ նստած մարդիկ ինչու են հյուրասիրում միմյանց:

Ես նրան պատմում եմ հայկական մի հին գրույց:

Երկու ուղտ արածում են միասին: Երբ կշտանում են, ուղտերից մեկը մի փուշ է քաղում և դնում մյուսի բերանը: Վերջինս ասում է՝ Ի՞նչ ես անում, չէ՞ որ սա նույն փուշն է, որից կերանք-կշտացանք: Տվողը պատասխանում է՝ փուշը միշտ փուշ է, բայց դիմացիներն կամ կողքիներն. հարգանք մատուցելու շնորհքն անուշ է:

Կարմրաթուշ բոքոնը

Փոքրիկ Սոսը կարմրաթուշ բոքոնն ավելի է սիրում, քան մատնաքաշը:

— Մայրի՛կ, դու որտեղի՞ց ես բերում այս հացը.— հարցնում է Սոսը:

— Խանութից:

— Ինչպե՞ս ես բերում:

— Ասում եմ մեր տանը երկու խելոք բալիկներ կան՝ Սոսն ու նրա քույր Քնարը: Առանց հացի նրանք չեն կարող մեծանալ:

— Եվ բոքոնը համաձայնում է ու քեզ հետ գալիս մեր տո՞ւն:

— Այո:

— Իսկ եթե չգա՞:

— Չէ՛, տղաս, միշտ կգա.— ասում է մայրը ու ավելացնում:— Բոքոնը գիտե, որ դու և Քնարը շարութիւն չեք անում:

Սակայն մի անգամ, տեսնելով, որ տանը մարդ չկա, Սոսը բոքոնի միջուկից գեղիկներ սարքեց և շարտեց դեպի փոքրիկ քույրը:

Մի քանի օր անց մայրը հացի խանութ գնաց ու վերադարձավ ձեռնունայն:

— Ինչու՞ հաց չբերեցիր.— հարցրեց Սոսը:

— Բոքոնը շուտեց մեր տուն գալ:

— Ինչո՞ւ :

— Ասում է՝ քո փոքրիկ Սոսը շարութիւնն է հետում, իբր թէ հացից զնդիկներն է սարքում և նետում քոռչ գնձքին: Ես բոքոնին ասացի, որ իմ Սոսը այդպիսի բան չի անում, բայց նա չսեց ինձ:

Սոսն իսկույն հուզվեց և քիչ մնաց արտասովեր:

— Մայրի՛կ, բոքոնը ճիշտ է ասել, հնա և ասա նրան, որ այլևս այդպիսի բան չեմ անի, դնա ասա՝ թող ուրիշ տեղ չդնա, մեր տուն գա:

Հացկատակ

Արքայի ախորժակը փակվել էր:

Արքունիքի պոկեպոտունկ լիքը մառաններից ու զինեաններից սպասավորներն ու մատուցակները բերում էին աշխարհի ամենահամեղ ուտելիքներն ու ամենահաճելի ըմպելիքները, ախորժակ գրգռող նզաժողիկ ու թարխուն, կծու պղպեղ ու ամեն տեսակ թթու: Նվում էր փանդիտը, մեղմածոթ կրգում էին նաժիշտները, իր նուրբ ձեռքերով արքայի կողերն էր խուտուտ տալիս գեղեցկուհիների գեղեցկուհի բամբիշը:

Ոչինչ չէր օգնում, արքան ամեն բան դժկամությամբ էր բերանն առնում:

Հետո խորհրդականներից մեկն արքային ասում է.

— Քո ախորժակը կարող է բացել միայն ծիծաղ հարուցող խոսքը:

Գտան մեկին, որի անունը Վարձ էր:

— Արքայութիւնն ու վաչելքը սկսվում են ծամելուց, — ասաց Վարձը: — Արքայի ախորժակը կբացվի, եթէ բամբիշը մի մազ պոկի նրա բիսից:

Արքան ծպտաց և գլխով արեց դշխարի: Վերջինս մտաբացավ ու օտրակալի բիսից մի մաղ պոկեց: Արքան բռնեց մազն ու դիմեց խնջույթափորներին:

— Տեսե՞՛ս՝ ամ եք, այս փոքրիկ մազը ինչ ուժ է ունեցել: Այսբան ծամանակ փակել էր իմ ախորժակը և ձեզնից ոչ մեկը զլիսի չէր ընկել, բոլորդ էլ դմբոններ եք:

Եվ փոթկաց լիաթար: Ու սկսեց ուտել: Կարծես թէ նրա ախորժակը բացվեց:

Վարձը շարունակեց իր սրամտութիւնները:

— Արքայի բիսի մի մազը լիառնեք ձեր մազերի հետ: Եթէ ձեզնից մեկի ախորժակը փակվի՝ ողջ մազերն էլ եթէ պոկի, միևնույն է, ոչինչ չի ստացվի:

Վարձը ծաղրում էր ամենքին և խնդութիւն պատճառում արքային:

Եվ Վարձը դարձավ արքունական առաջին ծաղրածուն աշխարհում: Նրան անվանեցին հացկատակ, այսինքն մի մարդ, որը հացի՝ հաշկերութի ծամանակ կատակ էր անում:

Գա անվարձ կատակ էր, շնայած կատակողի անունը Վարձ էր:

Հետո Վարձին արքունիքում փոխարինեցին Վարձ Երկրորդը, Վարձ Երրորդը, Վարձ Չորրորդը, Վարձ Հինգերորդը, Վարձ Վեցերորդը, Վարձ Յոթերորդը: Նրանք բոլորը ծաղրածուներ էին:

Վարձ Ութերորդից ամեն ինչ փոխվեց: Սա սկսեց շաղակրատել ու հաճոյախոսել արքային ոչ թէ նրա ախորժակը բացելու կամ տրամադրութիւնը բարձրացնելու, այլ նրան զուր գալու ու բռնելու համար: Այդ շոգում խոսքերի դիմաց արքան ճաշն ուտելուց հետո իր պնակը տալիս էր հացկատակ Վարձ Ութերորդին լիզելու:

Եվ հին օրերի հացկատակ ծաղրածուն դարձավ հացկատակ պնակալիզ:

Մի փիլիսոփա այսպես է ձևակերպել. «Հացկատակներն ունեցել են դարգացման բնդամենը երկու փուլ: Առաջին փուլում նրանք աղնիվ ծաղրածուներ էին, երկրորդ փուլում դարձան վարձով բռնողներ՝ պնակալիզներ»:

Հացի տասնարանցաւ

Շատ խմելու հետ քիչ ուտելը նույնն է, ոնց որ ծովում խնդրվողը լողա միայն մի ձեռքով:

Լիաթոք ծիծաղը մի պատառ հացը մարդու ստամոքսում երկու պատառ դաթա է դարձնում:

Ձի կարելի ճաշել հուզված վիճակում: Այդպիսի գեպրում ոչ թէ դու ես ճարում, այլ ճաշն է քեզ ուտում:

Բավարւորվիր քո վաստակով, որովհետև ուրիշի դատածը նման է այն ամպին, որը պիտի անձրևի քո այրից հետո:

Գիրանայր նույնն է՝ ոնց որ մարդ ձիուց իջնի և ճանապարհը շարունակի իր ձին շալակած:

Հայաստանում սրբազան պատվանունն է հացով մարդը, որին արժանանում է լայն ու նեղ օրերին սրտաբաց հյուրընկալողը։ Հացից ամաչողը անարդար վաստակից հեռու կփախչի։ Ունեքը կհրած մարդու հացը մի կտրիր, միևնույն է՝ կհրած-չկերած՝ փորդ բան չի բնկնի։

Մարդկային ցեղն իր հարատևության համար պարտական է հացի ինքնազոհությանը։

Քե կարող ես վաղվա գործն այսօր արա՝ առանց ձեռք տալու վաղվա բաժին հացին։

Այբուբենը հոգևոր հացի ցորենն է

Օշականի ճանապարհին քարե մի վիթխարի մատյան է կանգնած, որի կիսաբաց էջերի վրա դրոշմված է հայկական այբուբենը։ Դա ընդհանրապես այբուբենին նվիրված միակ հուշարձանն է համայն աշխարհում։

Մերոպ Մաշտոցը հայերեն գիրն ստեղծեց 405 թվականին, ինքն ուսուցանեց այդ գիրը՝ դառնալով հայերենի առաջին ուսուցիչը։ Դաժան ճակատագիրը ամեն բան խաղաց հայ ժողովրդի գլխին, բայց նրանից չկարողացավ խլել այբուբենը։ Հայն աշխարհում հայ մնաց իր այբուբենով, որ նրա հոգևոր հացի ցորենն է։

Մերոպ Մաշտոցը մահացավ 440 թվականին։ Նրան թաղեցին Օշական գյուղում։ Գիր ստեղծողի գերեզմանը սրբացավ։ Տասնըհինգուկես դար է, ինչ մարդիկ այցի են գնում նրա շիրմին։

Աձեն տարի օշականցի որևէ կին առնչին բերքից թխած հացի մի կտոր բերում ու դնում է Մերոպ Մաշտոցի գերեզմանին։ Միաժամանակ տասնհինգուկես դար հայը հոգևոր հացի է նստում նրա հետ։

Հայուհին լացում է չհնձած արտի համար

Արաքսի ձախ ափին հայկական Զուղա քաղաքի գերեզմանատունն է՝ խաչքարերի ամենամեծ թանգարանն աշխարհում։ 400 տարի առաջ այստեղ 10 հազար խաչքար է եղել, այժմ՝ գերեզմանատունն անտեր դառնալուց հետո մնացել է 2650-ը, որոնցից չուրաքանչյուրը ճարտարապետական մի անձեռակերտ կոթող է։ Գրանցից մեկի վրա քանդակված է ցորենի ծփուն մի տբտ, որի կողքին ձեռքերը կրծքին խաչած կանգնել է մի հա-

յուհի։ Տխրամած հաչացք ունի նա։ Երևի սգում է ոչ միայն ամուսնու մահը, այլև ողբում է անտեր մնացած արտերի քախար։ Թվում է, թե ուր որ է նրա աչքերից արցունքներ կգլորվեն։

Հայաստանում արար շհնձիլը համարվել է շարադետ դշտ-բախտության նշան։ Եվ հայուհին չհնձած արտի համար այնպես է լացել, ինչպես լացում է կորցրած հարազատի համար։

Մեր հացի մեջ քրտինքը շատ է

1962 թվականին ամերիկյան նկարիչ Ռոբուել Քենտի հետ շրջում էի Արարատյան դաշտի գյուղերում։ Մի տեղ Քենտը հյուրընկալող կույտտեսականին հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ձեր հացը այսքան քաղցր է։

— Որովհետև մեր հացի մեջ քրտինքը շատ է, — պատասխանեց կույտտեսականն ու ավելացրեց, — գիտե՞ք, եթե Հայաստանից գուրս ինձ տային աշխարհի ամենաբարեբեր, գյուրամշակ հողերը՝ ես կհրաժարվեի։ Գյուրությամբ վաստակած հացը կոպ չի՞ գնա։ Մեր ուժը մեր քարքարոտ հողի հետ կապված լինելու մեջ է։

Գողթանցի գուսաններն իրենց ամենալավ երգը ձուճել են հացին

Մի անգամ մեծերի մեջ մեծ կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանն ասաց.

— Ես շարունակություն եմ։

Անմիջապես սկսվեց հարցափոխարար.

— Ո՞րն է քո բնօրրանը, Արամ Եղիաթողի։

— Գողթն գավառը, այժմյան Ծղղուբաղի շրջանի Ալա գյուղը։ Ասում են ժամանակին այդ գյուղը կոչվել է Ազատ և այնքան մարդաշատ է եղել, որ քաղաք են անվանել։ Այդտեղ մրցել են փառաբանված գողթան հայ գուսանները։ Այնպես որ ես նրանց շարունակությունն եմ՝ արյամբ, հոգով, իմ երաժշտության բոլոր հեշյուններով։ Մեծերի թիվը Գողթնում հասել է հարյուրների, որովհետև գուսանական էր համայն գավառը։ Ամբողջ կյանքում ես հեռազգացությամբ լսել եմ նրանց...

— Երաժշտությունից բացի ի՞նչն է հավաստում գողթանցի լինելը։

— Հացը։ Գողթանցին սեղանի վրա սկզբում հացն է դնում,

հետո մյուս ուտելիքները: Այդպես էր վարվում նաև մայրս: Գողթանցիին Մախ հացն է պաշտել, հետո՝ աստվածներին: Եվ գուսանները իրենց ամենալավ երգը ձուներն են հացին:

— Գու այնպես ես խոսում, Արամ Եղիաորդի, ասես լսել ես այն:

— Սրկու հաղար տարեկան այդ երգի մի բեկորը հասել էր մինչև տատս և մարել նրա շրթունքների վրա: Այդ երգից է սկզբվել իմ երածշտույթյունը, այդ երգով էլ պիտի հրածեշտ տամ աշխարհին:

Եղիպատրուշ

1964 թվականին Իրանի Նոր Զուլա քաղաքից Սովետական Հայաստան վերադարձավ Գալուստ Խունկյանը:

— Ո՞ր քաղաքում կամ գյուղում ես ցանկանում ապրել,— հարցրին Խունկյանին:

Հայրենադարձը հին սնդուկից հանեց մի փոքրիկ գորգ, որի վրա զարդանախշված էին հասկեր, ներքևի մասում՝ «Եղիպատրուշի ցորենը» բառերը:

— Երեքհարյուր վաթսուն տարի առաջ իմ նախնիները ապրել են Նիզ դավառի Եղիպատրուշ գյուղում,— ասաց Գալուստ Խունկյանը:— Շահ-Աբասը նրանց քշել է Պարսկաստան: Խունկյան տոհմը վեց-յոթ սերունդ եղել է տարադրության մեջ: Այս գորգը Խունկյանների անձնագիրն է, որ պահել և որդոց-որդի են փոխանցել: Բոլոր Խունկյաններն էլ երազել են տուն վերադառնալ և հերկել հայրենի Եղիպատրուշի արտերը: Բախտը ժրպտացել է ինձ, ես այժմ հայկական հողի վրա եմ և ցանկանում եմ բնակվել պապենական Եղիպատրուշ գյուղում:

— Բայց Հայաստանում հիմա Եղիպատրուշ անունով գյուղ չկա,— ասացին Խունկյանին:

— Ինչպե՞ս թե չկա, չէ որ եղել է, ուր պիտի գնար Եղիպատրուշը, որտեղ է Նիզ դավառը:

— Այդ անունով դավառ էլ չկա: Գուցե քեզ ուրիշ տեղ տուն տանք:

— Զէ, ես ուզում եմ ապրել միայն Եղիպատրուշում: Գալուստ Խունկյանին պատասխանելու համար դիմեցին հնագիտներին:

Եվ իմացան:

Երեքհարյուր վաթսուն տարի առաջ Եղիպատրուշը հայաթափ լինելուց հետո կամաց-կամաց մոռացության է արվել գյուղի հնամենի անունը: Հետո գյուղն ստացել է օտարամուտ Տամչիլու անունը, 1935-ին վերանվանվել Մավյան, որ այժմ Ապաբանի շրջանում է:

Ամենատարեց ու ամենաբարձր ծառը

Ղարաբաղի Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղի մոտ կա մի լինարի, որը Սովետական Միության տարածքում գտնվող ամենատարեց ու ամենաբարձր ծառն է: Նրա փշակում հարյուր մարդ է տեղավորվում:

Զինարին երկու հազար տարեկան է: Նրա շվաքի տակ նրստել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Մովսես Լորենցացին, Սայաթ Նովան ու Բաֆֆին: Կորարուն ծառի տակից բխում է Տնջրու կոշվող հորդառատ աղբյուրը, որի սառնորակ ջրից երկու հազար տարի է, ինչ օգտվում են հնձվորները:

Ամռանը սխտորաշենցիին որ հանդամասում էլ հունձ անելիս լինի կեսօրին շտապում է այն լինարու շվաքի տակ: Եթե որևէ հնձվոր լինարու մոտ լցնա՝ նրա հնձած խրձերի հատիկները կթափվեն և բերբը կես կլինի: Մինչև հիմա էլ այդպես է մտածում սխտորաշենցիին: Զինարին նրա համար սրբազան ծառ է: Աստծու փոխարեն աստվածացրել է լինարին:

Այս ծառը հազար սեր է տեսել, հազար խոսք ու զրույց լսել:

Պարզ լինը

Ասում են՝ Պարզ լինը հայոց սիրո ու գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկի մի աչքն է, որ դուրս է ընկել իր ակնափոսից և գլորվել ու կպել Ազատեի հովտին:

Ով գիտե՞ քանի հազար տարի առաջ է եղել դա: Մի ամռան երաշտը սկսեց չորացնել Հայաստանի բոլոր արտերը: Գեռահաս հասկերն սկսեցին խանձվել ու այրվել: Աստվածները վերևից անտարբեր նայում էին արհավիրքին: Գիտեին, որ մի քանի ամիս հետո բոլոր մարդիկ կմեռնեն սովից: Բայց ոչ ոք չէր ուզում օգնել, Հենց այդ ժամանակ Աստղիկը իր ակնափոսից հանեց մի աչքը և ուղարկեց երկիր: Աստվածուհու աչքը անձրևեց Հայաստան աշխարհի վրա, երաշտից փրկեց բոլոր արտերը, ապա ուժասպառ եղած ընկավ գետնին:

Հիմա ոչ ոք չգիտե, որ Պարզը իրեն զսհարերի է հացի համար և երկնքից ընկել գետին:

Աստղակային գեղեցկությամբ լիճը կարծես թի աչքով է անում ամենքին: Նրա ափերին ոտք դնողը հոգին լցնում է երազանքի տասներկու տարվա պաշարով:

Մի ժամանակ թավուտ անտառներն իրենց գրկում մարդկանց աչքից թաքցնում էին Պարզ լիճը: Եվ լիճը մնում էր վճիռ ու պարպ: Հիմա ամենքն էլ ուզում են զբոսնել Պարզ լճի ափին, հրապուրվել նրա աստվածային գեղեցկությամբ: Գալիս են, նրա ափերին խորոված ուտում, հետո սկսում ավելցուկ հացից գրնդիկներ սարքել և շարտել լիճ: Կանգ առեք, մարդիկ, մի՞թե կարելի է լճի մեջ հաց նետել: Ի՞նչ է, ուզում եք հացով կուրացնել այդ աչքը: Բայց չէ որ դա երախտամոռություն է:

Կոմբայնավարը

Կոմբայնավար Մարգարը այդպիսի բան չէր տեսել: Անձրևը գալիս էր քմահաճ ընդմիջումներով, հետո կես-կես ժամով շոգարձակում էր արևը: Ամառը ամառ, բայց ինչպե՞ս հնձես այն արտը, որը շորանում էր ու խոնավանում, խոնավանում էր ու շորանում:

Մարգարը մի քանի ժամ հետևեց անձրևի ու արևի հեռթագայություններ, նայեց, թե արտի այս ու այն մասին ինչպես են բեկվում հասկաբեռ ցողունները:

Արևի ու անձրևի այդքան արագ փոփոխության պատճառով հասկերից հատիկներ էին թափվում, լնայած արտը կծղելուց դեռ շատ հեռու էր:

Եթե այսպես շարունակվի, ապա բերքի կեսն էլ հավաքել չես կարող, մտածեց կոմբայնավարը և որոշեց տուն չգնալ: Մի քանի ժամ արթուն մնալով Մարգարը կհնձեր այնքան արտ, որից ստացվեր շորս տոննա ցորեն: Դա մեծ հարստություն է, մի քանի ընտանիքի ամբողջ տարվա հացի պաշար:

Իրիկնադեմին Մարգարը որսաց հարմար պահը և գործի զցեց կոմբայնը: Նա կանգ չառավ մինչև կեսգիշեր, մինչև անձրևի վերսկսվելը:

Մարգարը մնաց դաշտում:

Լուսարացին նորից հոնդաց կոմբայնը: Ինքն էլ սկսեց հե-

տեկ անձրևին ու արևին և բոլոր հարմար պահերին գործի գցել կոմբայնը:

Այդպես շարունակվեց մի քանի օր: Մարգարը վերջացրեց հունձը և զնաց օգնելու հարևան դաշտում աշխատող կոմբայնավար ընկերոջը: Բայց այստեղ հասկերն այնպես էին պատկել գետինն ոնց որ գերանդիով հնձած լաս-լաս խոտ:

— Դու ուշացել ես,— ասաց Մարգարը և ընկերոջը պատմեց, թե ինչպես է հնձել ինքը:

— Իմ մտքով էլ է անցել այդպես անել,— փորձեց արդարանալ ընկերը:

— Կոմբայնավարը հունձը չպետք է ուշացնի նույնիսկ մեկ րոպեով,— ասաց Մարգարը:

— Դու իրավացի ես,— համաձայնեց ընկերը:— Պահը կորցնողը տանու է տալիս, իսկ կոմբայնավարը քաղակի է տանու տալիս:

Հացի արևը

Մի անգամ Հայաստան հյուր եկած շեխ հայազետ Լյուզմիլա Մոտալովան բանաստեղծ Պարույր Աեակին ասաց.

— Այնքան լույս կա այստեղ, որ ինձ թվում է, թե տիեզերական արևից բացի մի ուրիշ արև էլ է լուսավորում Հայաստանը:

— Դու իրավացի ես, Լյուզմիլա, մենք մի ուրիշ արև էլ ունենք:

— Ի՞նչ արև:

— Հացի արևը, Լյուզմիլա: Հայաստանը ողողված է նաև հացի լույսով:

Աշխարհում ամենամեծերի բանը հացն է

Գողթանավետ բանաստեղծն ու ուստանիկ խմբագիրը կանչեց սրբազրչին և դիտողություն արեց նրան հացկերույթ բառի մեջ տառասխալը չնկատելու համար:

— Եթե մյուս անգամ չնկատեք՝ ձեզ կազատենք աշխատանքից:

— Մի տառասխալի համար:

— Այո՛, որովհետեւ տառասխալով ոչ հաց է լինում, ոչ էլ հացկերույթ, որովհետեւ աշխարհում ամենամեծերի բանը հացն է,— ասաց բանաստեղծը:

Իր կյանքի ընթացքում ինչքան հաց է կերել յորթանասուն տարեկան մարդը

— Իր կյանքի ընթացքում ինչքան հաց է կերել յորթանասուն տարեկան մարդը:

Այս հարցը տվեցին հաշվիչ մեքենային և կես ակնթարթում ստացան պատասխանը.

— Հայաստանում՝ տասներկու տոննա, աշխարհի մյուս կողմերում՝ մեկից երկու տոննա պակաս:

Հացի բուրմունքը

Անպիսիքի հայ գրողը մի քանի տարին մեկ գալիս էր իր նախնայաց հայրենիք Հայաստան: Այստեղ նա մնում էր մի քանի օր, հիանում, հուզվում, մանկանում: Ամեն անգամ Հայաստանից մեկնելուց անաչ նա մի լավաշ էր վերցնում և երկար-երկար հոտ քաշում:

— Այս հոտը իմ քիմիքին մնում է շորս-հինգ տարի,— ասում էր նա:— Այս հոտով էլ եմ ես կապվում պապենական երկրի հետ: Մեր լավաշի մեջ կենարար ավիշ, հայություն, հայրենիք, պատմություն, Հայաստան աշխարհի հազարամյա բուրմունք, նախնիների շնչատություն, արյան հիշողություն ու աստված կա:

Հնդկուհին խոսում է հպարտեմ

Մի անգամ նկարիչ Դմիտրի Նալբանդյանը բարձրատուն մի հնդկուհու դիմանկարն անելիս հանկարծ լսեց.

— Հաց:

Նալբանդյանը ժպտաց, վրձինը պահեց ձեռքում ու զարմացած նայեց հնդկուհուն: Դե արի ու կոահիր, թե ինչ է ասում նա: Գուցե հաց բառը հնդկերեն ուրիշ բան է նշանակում:

Հնդկուհին հաց բառն այնպես կրկնեց, որ Նալբանդյանն այլևս չկասկածեց:

Դա հայերեն հաց բառն է: Երևի հնդկուհին ուզում է ընդմիջում անել մի կտոր հաց ուտելու համար: Չէ որ երեք ժամ է,

ինչ նա բնորդ է դարձել: Եվ, այնուամենայնիվ, Նալբանդյանը մնացել էր զարմացած:

Շուտով երևաց թարգմանիչը:

Հնդկուհին ասաց, որ հացաբան է և աշխարհի երկու հարյուր քառասուն լեզուներով սովորել է հաց բառի արտասանությունը:

Հացը որ կարծրանա, մարդու գլխում խելք չի մնա

Մի նորարար գիտնական ասաց.

— Ձի՛ կարելի թույլ տալ, որ հացն այսքան երկար մնա իր տեղում: Պետք է նոր սննդամթերք հնարել: Ասենք՝ այնպիսի խտացված ճաշ պատրաստել, որ հացը ներծծված լինի նրա մեջ: Դա շահավետ կլինի, ոչ հացի գործարաններ կլինեն, ոչ հացի խանութներ:

— Բայց դա մեզ կտանի դեպի նախամարդը,— հնկադրվում են նրան:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ ամեն բան կարելի է խտացնել, բացի հացը: Հաշվական առածն ասում է՝ հացը որ կարծրանա, մարդու գլուխում խելք չի մնա:

Հացաշեն

Թալինի շրջանում մի գյուղ կա, որը 1978 թվականին կոչվեց Հացաշեն: Այս գյուղի մարդիկ, որ ցորեն մշակելու յոթ հազար տարվա փորձ ունեն, վար ու ցանքսի, հունձ ու հավաքի ժամանակ յոթ հազար տարվա երազանք են խառնում իրենց հացին: Այդ պատճառով էլ գյուղի արտերից, այգիներից ու տներից, նույնիսկ մարդկանցից տարին բոլոր հացի հոտ է գալիս: Զարմանում ես, թե ինչու են այսքան ուշ գաել գյուղի անունը:

Գրտնակը

Դե ո՞վ չգիտե, թե ինչ բան է գրտնակը: Խմորբացիկ է, ողորկ փայտիկ, որով բարակեցնում են խմորը:

Ասում են գրտնակը սկզբում եղել է հայոց հացահատիկի աստվածուհի Աշորայի ձեռնափայտը: Բայց դա սովորական գա՝ վազան չէր: Հենց որ Հայոց աշխարհում մեկը հացի մնացորդը

կամ նույնիսկ փշուրը դեն էր նետում՝ աղբին խառնելով, ապա աստվածունու ձեռքից ձեռնափայտը դուրս էր թռչում՝ հասնում ու հարվածում հացն անարգողի ճակատին ու նոր գալիս աստվածունու մոտ:

Գրտնակն այդպես կտրիկ ու թմբիկ է դարձել սրա-նրա ճակատին թմփացնելով:

Հետո այնպես եղավ, որ մարդիկ սովորեցին հացի ոչ մի փշուր դեն չնետել և աստվածունին իր ձեռնափայտը նվիրեց մարդկանց:

Չկարծեք, թե սրանով գրտնակի պատմութունը վերջացավ: Չէ որ հիմա աշխարհում մարդիկ կան, որոնք հացի հարզը չգիտեն: Մեկ էլ տեսար հեթաթից մի գրտնակ դուրս եկավ ու խփեց այդպիսի մարդկանց ճակատին: Հիմա ինչ ասես՝ որ չի լինում:

Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ

Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ: Այս օրհնութունը երկու հազար տարեկան է: Հայի համար տաք հացը խմորի պաղ գնդից ծնված հրեշտակ է:

Հայ կիևը թոնրի պատին առաջին հացը կպցնելուց առաջ ասում է.

— Տաք հաց՝ պաղ գնդի հրեշտակ:

Հետո ավելացնում է իր սրտի ուղածը.

— Ուժ տուր իմ որդիներին:

Կամ՝

— Օգնիր աշխարհի բոլոր մարդկանց՝ խելք հավաքելու, ձուլը նետելու ամեն տեսակ գեներ ու թողնելու, որ հաց ուտող մարդը կյանքին հրածեղա տա իր բնական մահով:

Լուսիննի երազը

Մի անգամ փոքրիկ Լուսինն մտրն ասաց.

— Մայրիկ, գիշերն ինչո՞ւ իմ բարձի տակ հաց չես դնում:

— Ինչո՞ւ գնեմ, աղբիկս:

— Որովհետև երազը բարձիս մոտիկ է: Այս գիշեր երազում քաղցած էի, ձեռքս տարա բարձիս տակ՝ հաց չկար:

Ծառակերն ուտում է հաև մտովի

Նրկու շատակերներ գրուցում էին: Մեկն ասում էր.

— Սիրող ի՞նչ կուգեր:

— Արքայական մատան՝ ամեն տեսակ ուտելիքներով ու ըմպելիքներով լիքը, — պատասխանում է մյուսը:

— Մատան է՞ կա, մատան էլ, դու ասա, թի քո ցանկացած մտանում ինչպիսի ուտելիքներ ու ըմպելիքներ կան:

— Նախ քոյկ ցորենից թխած լավաշ, հտո կարագ, յուղ ու մեղր, ապխտած միս, կախան խաղող, հնձանից նոր հանած փշշացող գինի, նոան օշարակ, Ղարաբաղի թթի օղի, «Հիտն տարի» կոնյակ, քնկույզի միջուկով պատրաստված Ղափանի լոբի, տապակած հավի հարյուր բուր, եղնիկի խորոված միս՝ ասե՛նք մի քսանհինգ-երեսուն շամփուր, չորս խաշած ամի՛ճ, սև ձկնիկի, մի բոբ խաղող, երկու բոբ դեղձ, երեք բոբ տանձ, չորս բոբ խնձոր, պատերից կախած սուչուխ, թոնրի մեջ եկած մի կաթսա կորկոտ, կիսահաս պկու...

— Ինչո՞ւ կանգ առար, շարունակիր:

— Շարունակելուց ի՞նչ օգուտ ունես:

— Դու թվարկում ես՝ ես կողքից ուտում եմ:

Քառասուն ջրաղացի ձոր

Հազար տարուց ավելի է, ինչ Կարին քաղաքի մերձակա գետահովիտը կոչվում է Քառասուն ջրաղացի ձոր: Այդ ջրաղացները գիշեր ու տիվ այլուր էին աղում Կարին քաղաքի համար:

Ասում են շատ տարիներ առաջ այդ ջրաղացներից մեկի ջրաղացպանն է եղել դուստն Զիվանու ապուպապը, որի անունը Ավագ էր: Մա շատ էր սիրում երգել: Ձենը դուխն էր պցում և մոռանում իր ջրաղացն էլ, աշխարհն էլ: Ո՞րն աղունավորները չհրմշտեին նրան՝ ջրաղացքարերը կարող էին ծամերով պատվել նրանց աղունի:

— Ես լավ ջրաղացպան չեղա, — ասել է Ավագը, — ջրաղացպանը պիտի միայն իր շախախի ձեռք լսի և իր շախախի սեռ երգի:

Չախլիկները

Մեծ իմաստասեր Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի խորհրդով Յնիի և համայն Հայոց աշխարհի արքա Գալիկ Բագ-

բատունին ստեղծեց ձախլիկ նետաձիգների մի վաշտ: Մի տար-
վա զորավարժութուններից հետո պարզվեց, որ այդ վաշտի
զորականներից ոչ մեկը չի վրիպում: Երևի մինչ այդ աշխարհի
ոչ մի բանակ այդքան զիպուկ նետաձիգներ չէր ունեցել:

Հետո հայ իմաստասերներն ու բժիշկները ամեն կողմից
քննեցին ձախլիկներին և, ի լուր ամենքի, ասացին.

— Եթե պապը, հայրը և տղան իրենց սննդի մեջ ցորենն օգ-
տագործեն չափից դուրս, ապա թոռը կծնվի ձախլիկ: Չափավո-
րութունը խախտվում է այսպես. մարդիկ կան, որոնք երկար
տարիներ առավելապես ուտում են ցորենահաց և ցորենից պատ-
րաստված ճաշեր: Ձախլիկ է լինում այդպիսի մարդկանց շուր-
քորդ սերնդի ներկայացուցիչը:

Հետո ձախլիկներին սկսեցին համարյա հազար տարի
անց:

1980-ական թվականներին ձախլիկ մարդիկների մասին
գրեցին. «Ձախլիկի մարմնի ոսկորները բարակ են, ուսերը՝
նեղ, արագաշարժ է, ձիգ պահվածքով: Ձախլիկներն ավելի
տարնապաղաղաց են, քան աչլիկները: Դա պայմանավորված է
նրանով, որ մարդկային տրամադրության կառուցվածքը վերա-
հսկվում է ուղեղի տարբեր կիսագնդերի կողմից. զրգովա-
ծութունն ու տազնայր՝ ձախ, իսկ թախիժն ու անտարբերու-
թյունը՝ աչ կիսագնդի: Բայց քանի որ ձախլիկի աչ կիսագունդն
ավելի գործունակ է, նրա անհավասար տրամադրությունը մի-
անգամայն հասկանալի է: Աչլիկի տեսողական ընկալունակու-
թյան պատասխանատուն ուղեղի աչ կիսագունդն է, իսկ շար-
ժական գործունակությունը՝ ձախ: Այն բանի համար, որպեսզի
նյարդային իմպուլսն աչ կիսագնդից անցնի ձախը, հետո այն-
տեղից հրահանք ստանա աչ ձեռքը, անհրաժեշտ է որոշակի ժա-
մանակ: Ձախլիկի ուղեղում այդ կապն ավելի պարզ է, ուղեղի աչ
կիսագունդը և՛ ստանում է տեսողական պատկերը, և՛ միաժա-
մանակ վերահսկում ձախ ձեռքի գործողությունները: Դրա շնոր-
հիվ ձախլիկի անակցիան արագանում է յոթ միլիվայրկյանով:
Եվ ձախլիկները հաղթում են իրենց մարդական հակառակորդնե-
րին: Ձախլիկների թիվը տարբեր ժողովուրդների մեջ տարբեր է:
Ամենաշատ ձախլիկները հայերի մեջ են: Յուրաքանչյուր հար-
յուր հայից յոթից-ութը ձախլիկ է»:

Հացե տիկնիկը

Տիկնիկն եռուշուշը կարկանդակի համար խմոր էր հունցել:
Փոքրիկ նունեն խմորից մի գունդ կտրեց, խմորն տիկնիկ սար-
քեց և դիմեց մորը.

— Մայրիկ, սա էլ եփիր, տես ինչքան նման է իսկական
խամաճիկին:

— Քանզիր, դատրիկս, հացե խամաճիկ չի լինում: Ե

— Ինչո՞ւ, մայրիկ, ինչո՞ւ չի լինում:

— Կսիր ինձ, նունեն, ասենք թե մի կերպ թխեցի, հետո ի՞նչ
պիտի անենք:

— Կուտենք:

— Զի կարելի, դատրիկս, մարդիկ կասեն նունեն մարդակեր
է, որովհետև հացե տիկնիկ է կերել:

— Ինչքան խելոք ես, մայրիկ, ո՞նց չէի մտածել այդ մա-
սին:

Հացյուն

Անցած դարերի թիկունքում հայերս հացի անհուն դաշտեր
ենք թողել և մոռացության տվել յուն բառը, որ նշանակում է
առատ: Վասպուրականի Արտազ գավառում, Մակու քաղաքի
մոտ, եղել է Հայաստանի արթունական ամենամեծ հացամբարը,
որ կոչվել է Հացյուն: Մեր թվականությունից առաջ վեցերորդ
դարում այն կառուցել է տվել Աթեմեսյան Դարեհ արքան: Հնա-
բազեա ու զիվանագետ էր Դարեհը: Նվաճելով Հայաստանը՝ նա
համոզված չէր, որ հայերը հույ-հնազանդ կլինեն երկար ժա-
մանակ: Եվ ահա Հայաստանի ծայրակալ Արտազ գավառում
կառուցել է տվել Հացյունը՝ ստիպելով, որ հայերը իրենց ցոր-
նահարկը երկրի բոլոր կողմերից հասցնեն այստեղ: Դա շատ
ձեռնտու էր Դարեհին: Նախ՝ Արտազը մոտ էր Պարսկաստանին,
հետևապես ցորենը Հացյունից կարելի էր տուն հասցնել մեկ-
երկու օրում՝ առանց հոգնեցնելու ձիերին: Եվ ապա՝ Հացյունի
ամբարներով դուրսին էր որոշել հայերի հավատարմությունը:
Ամբարների լցված շինելը Դարեհը կհամարի ապստամբության
նշան:

Այդ ժամանակվանից ինչեր ասես, որ չեղան աշխարհում:
Դարեհը գնաց և Արտազում մի դյուղ մնաց միայն Հացյուն
անունով: Այս անունն էլ աղավաղվեց ու դարձավ Հասյուն: Եվ

հիմա միայն հնազանդները դիտեն, որ Հասյունը Հացյունն է և նշանակում է հացառատ:

Ոչ թե սկիզբ է, այլ շարունակություն

Վանա լճի մոտ Սեղ անունով մի գյուղ է եղել: Այստեղ բնակիչ ցորեն էին անեցնում և սերմացու վաճառում Վանա լճի ավազանի գյուղերին: 1915-ին պիտի նշվեր գյուղի հիմնադրման շորս հազարամյակը: Բայց թշնամին արյունոտեց սեղցիների մեծ տարեդարձը: Կոտորածներից մազապուրծ եղած տաս-տասներկու բնասնիք եկավ և 1921 թվականին բնակություն հաստատեց Վարդենիսի շրջանում, Սևանա լճի ափից ոչ հեռու Առաչին տան կողքին կառուցվեց երկրորդը, երրորդը՝ Սեղցիներն իրենց այս նոր բնակավայրը անվանեցին Նորակերտ: Եվ շարունակեցին զբաղվել իրենց ավանդական վար ու ցանք-սով: Հիսուն-վաթսուն տարի անց Նորակերտը դարձավ Սևանի ավազանի հացի շտեմարանը: Հիմա Նորակերտը ցորենի սերմացու է տալիս համայն Հայաստանին: Այդ սոսուտն ցորենը ոչ թե վաթսուն, այլ՝ չորսհազար վաթսուն տարեկան է, ոչ թե սկիզբ, այլ շարունակություն է:

Հյուրասիրության կանչող Աշտարակը

Ասում են՝ Քասախ գետի ափերին բնակած Աշտարակ բաղաթի անվան հետ յոթանասուն ավանդություն է կապված: Ես ուզում եմ պատմել միայն մեկի մասին:

Հին ժամանակ Հայաստանի բոլոր կողմերից շատ մարդիկ էին գալիս ու բարձրանում Արագած լեռը: Նրանք համոզված էին, թե Արագած բարձրացողը պիտի կտրի անցնի նախախնամության սահմանը և յոթ օրով երկարացնի իր կյանքը: Այդպես է մարդը, երիտասարդ տարիքում պատրաստ է յոթանասուն օր կորցնել՝ միայն թե կյանքի վերջում յոթ օր ավել ապրի:

Սոված փորով չի կարելի Արագած բարձրանալ, մարդ կարող է ուշագնաց լինել և շունչը փշել: Այդ մասին ամենքը զգիտեին: Դրա համար էլ Քասախի աջ ափին մի աշտարակ էին կառուցել, որտեղից ամեն օր դիտում էին Արագած տանող ճամփաները: Աշտարակեցիք նրբանկատ և ուրիշ մարդկանց արժանապատվության հարգը ճանաչող մարդիկ են: Նրանք ճամփորդներին չէին ասում, թե չի կարելի սոված փորով լես բարձրա-

նալ: Ի՞նչ իմանաս, թե ով է սոված և ով է կուշուր: Կանչում էին անծանոթ մարդկանց, հյուրասիրում իրենց ունեցած-չունեցածով և նոր բարի ճամփա մաղթում նրանց:

Այդ ժամանակվանից էլ գյուղը (որ այժմ բաղաթ է դարձել) կոչվեց Աշտարակ: Ճիշտ է, հիմա հյուրասիրության կանչող Աշտարակը չկա, բայց աշտարակեցին պահպանել է իր ավանդական հյուրասիրությունը:

Վարսունյոթ տարեկան քաղ

Դավիթ Աշնանյանը հարյուր տարեկան է:

Չարմանալի մարդ է այս քեռի Դավիթը:

— Քանի՞ տարեկան ես, — հարցնում են նրան:

— Երեսուներեք և վաթսունյոթ, — պատասխանում է նա:

— Քեռի Դավիթ, շե՞ս կարող միանգամից ասել հարյուր:

— Չէ՛, տղաս: Երեսուներեքն ապրել եմ այնտեղ՝ Երկրում,

վաթսունյոթն էլ այստեղ՝ Երևանում: Մեր Երկիր Վանն էր: Եթե հրաշք լիներ ու իմ կյանքը շարունակվեր Վանում, ես կլինեի երեսունչորս տարեկան:

Քեռի Դավիթը բացում է մի հին սնդուկ և այնտեղից հանում թաշկինակի մեջ փաթաթված մի բան: Դնում է սեղանին: Հաց է Զորացած հաց:

— Սա վաթսունյոթ տարեկան է, — ասում է Դավիթը, այս հացը Վանի Արաբք թաղամասի մեր փոում թխել է իմ կինը 1915 թվականին: Սա Երկրում թխված վերջին հացն էր: Պահել եմ որպես հոգեպահուստ: Մեկ-մեկ համբուրում եմ, հոտ բաշում ու առնում հայրենիքի կարտոթ:

Զրադացիձոր

Գորիսի շրջանում, թավուտ անտառների միջով մի դեռ է հոսում, որ Տաթև գյուղի մոտ խառնվում է Տաթև գետին և կոչվում Զրադացիձոր:

Զրադացիձորի ափերին հիմա մեկ-երկու շրադաց է մնացել: Իսկ հազար հինգ հարյուր տարի առաջ այս փոքրիկ ձորում յոթանասուն շրադաց է գործել: Եվ այն ժամանակ Զրադացիձորն էլ մի քանի անգամ ավելի վարար է եղել, քան հիմա: Ասում են՝ Հայոց աշխարհում սա միակ տեղն էր, որ շրադացականներն աղունավարձ չէին վերցնում:

Իսկ երբ սկսեցին աղունավարձ վերցնել՝ մարդիկ իրենց աղունն ուրիշ ջրաղացներ տարան, Զրաղացիձորի ջուրն էլ այնքան նվազեց, որ այլևս չէր կարողանում ջրաղացքարերը պտտել:

Տոմսիկ հացագործը

Եզնիկ... այդպես է հողը, աշխատանքում հացը սրբագործած այդ կորովի երիտասարդի անունը:

— «Ձորս եղբայր ենք,— ասում է նա— Երեքը փոխադրվել են քաղաք: Ես մնացի գյուղում: Պապս ասում էր, որ ինչ էլ պատահի, ասան անդամներից դոնե մեկը պիտի հացագործ լինի, վարի, հնձի, կալսի, հաց արարի: Աշխարհում ամենասրբազան գործը հաց արարելն է: Հացը ազնիվ ու անզուգական այն շաղախն է, որ մարդուն կապում է անցյալի, ներկալի ու ապագալի հետ: Հացը մրցակից չունի, հացի մրցակիցը դարձյալ հացն է:

Չորրորդ դարի վերջում Վարազդատ անունով մի արքա ենք ունեցել: Մինչև պահաճրանալը նա մասնակցել է օլիմպիական խաղերին և հաղթել կովամարտում: Բայց նրա դափնեկիր դառնալը չէ, որ հուզում է ինձ: Այդ ժամանակներում օլիմպիական խաղերին մասնակցող մարդիկներին հրամայում էին հատուկ հաց, որ կոչվում էր օլիմպիական դոֆինգ: Այն թխում էին ցորենի ճերմակ ալյուրից: Վարազդատը հրաժարվեց այդ դոֆինգից՝ ասելով, թե մանկության տարիներին կերած հայկական հացը իրեն ներարկել է մշտական դոֆինգով: Այո՛, ամեն մարդ պիտի իր հայրենի հացն ուտի և ուժ առնի հայրենի հացից:

Ես նայում եմ մեր ոսկեծուփ արտերին և մտովի հաշվում, թե դրանք ինչքան հաց կտան մեր ժողովրդին, մեր հայրենիքին: Այդ զգացումն իմ սիրտը լցնում է մեծ երջանկությամբ: Եվ դա ես ոչնչի հետ չեմ փոխի: Հայկական հողում մարդը հաց է արարել էն գլխից: Դա էլ մեր կենսագրությունն է, մեր գոյամարտի մի էջը, բոլոր դարերում կրկնվող մեր հացամարտը: Ես չեմ կարող լքել հողագործի իմ մարտադաշտը: Հայաստանը պետք է աշխարհին մշտապես բարի լույս ասի նաև հայկական հացով:

Աշխարհում ինչքան շատ հացագործ լինի, հացի ու խաղաղության դարաշրջանն այնքան տևական կլինի: Իմ բոլոր պապերն ու ապուպակերը հացագործ են եղել: Ինչո՞ւ պիտի ես

լքեմ արտը: Զէ՛, չեմ ուզում հացարարչական գարմիս վերջը տալ: Ես հպարտանում եմ իմ հացագործ տոհմով: Նրանց մեջ շար մարդիկ չեն եղել: Այսպես է մտածում նաև իմ հացապաշտ մայրը՝ տիկին Քուխձամբ: Նա էլ է սիրում գյուղն ու արտը: Փառավոր հացթուխ է: Ամբողջ կյանքում նա խմորի ոչ մի կտրակ երկրորդ անգամ չի հունցել: Նրա թխած լավաշները մարդուն արբեցնում են զգլխիչ բուլբուլ: Իսկ հաց թխելն ու մարդկանց բուրավետ հաց մատակարարելը ամենանուրբ գործերից մեկն է աշխարհում հայտնի հին ու նոր ամենանուրբ գործերի մեջ:

Միշտ չէ, որ իմ նախնիները կուշտ են եղել, հաճախ շատ հաց են արարել, բայց իրենք քաղցած մնացել: Իսկ քաղցը մեծ աղետ է, թշվառություն: Երբեմն հացագործները սոված էին բանում և խշխանավորները ցույց էին առնում, թե դա չեն նկատում: Դրա համար էլ ստեղծվել է հին առածը: «Կուշտը սովածին մանր կորոհի»: Մեզնից 2300 տարի առաջ հույն փիլիսոփա Դիոդորենեսին հարցրել են.

— Հաց ուտելու համար ո՞ր պահն է հարմար, առավոտը, կեսօրը, թե՞ երեկոն:

— Հարուստն ուտում է, երբ ցանկանում է, իսկ աղքատը՝ երբ կարողանում է,— պատասխանել է իմաստունը:

Հայերս հաց շատ ենք ուտում: Երբեմն մենք հաց ենք ուտում նաև ճաշի փոխարեն: Դա նորոգյա սովորությունն է, գալիս է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ ժամանակներից: Հացը փոխարինել է բուրբ մթերքներին: Բայց ոչ մի բան չի փոխարինել հաշին և չի կարող փոխարինել: Ասում են հաց, դեղ և դիրք խնդրելը ամբողջ է: Մեր ժամանակներում այս ասույթը վերափոխադրվել է «Մարդկությունը երազում է հացի, գեղի ու դրժի մշտնջենական թվականության մասին»: Ե՛րբ կսկսվի այն, զօցե՛ք բանմեկեւորող դարից՝ Դրա համար մարդիկ պայքարում ու երազում են: Հնօրյա խոսք է՝ ինչ էլ անես, հացից լավ սնունդ արարել չես կարող: Հացի երազանքը պիտի մշտաթթուն լինի և թույլ չտրվի, որ մարդը հացի հանդեպ դառնա անտարբեր: Հացի համար անտարբերությունը նույնն է, ինչ որ զավակությունը քո Հացը աշխատանքի բորիք է, մեր բրտի՛նչի՛ դավաճո՛ւն: Ենչ ու՛ղ-ներին իրար կապող կամուրջը:

Եզնիկն ավարտեց իր խոսքը:

Իսկ ես մտածում էի, որ ոչ ոք չի կարող հացի մասին այնպես պերճ խոսել, ինչպես իրենք՝ հողի մշակները:

Հավանաբար աշխարհի անփոխարինելի իմպացնությունը հող մշակելն ու հաց արարելն է:

Արտույտ

Արտույտի հետ այս բանը պատահել է շատ վաղուց:

Աշխարհում ոչ մի թռչուն այնքան չի սիրում հատիկը, որքան խալտաճամուկ փետրավորը: Դե՛, նա ծնվել է ցորենի հետ, դարձել արտերի առաջին տերը: Այդ ժամանակներում փեղկերական մեծ խաղաղության մեջ արտույտի ճովողները խանձվում էր հասկերի մեղմիվ սոսափյունին և հնչում որպես երջանկության մեծ համանվագ: Խալտաճամուկը ուտում էր վայրի արտերի քաղցր հատիկները և ինքն իրեն անվանում արտ ուտող, արտուտիկ, արտույտ: Նա գո՛հ էր և՛ իր անունով, և՛ իր կյանքով, և՛ եղբ ու պտունի շունեցող մեծ խաղաղությանը:

Բայց ահա երևաց մարդը և արտույտը քիչ մնաց ընկներ նոր արարածի մեծ ստոփկների տակ: Թանջալը քաշվեց արտեղբերը: Մարդը սկսեց արտեր անեցնել: Եվում էր, թե ուր որ է աշխարհը կդառնա համատարած արտ: Եվ արտույտը որոշեց իր սեփական արտն ունենալ: Մարդու անեցրած արտից նա կտուցով ցորենի հատիկներ էր վերցնում, տանում ու թաղում կողքի հանդերում և տեղը հիշելու համար նշան էր բռնում ամպր: Բայց աշխարհում ի՞նչն է հաստատուն իր տեղում մնում, որ ամպը մնար: Հողի տակ թաղած հատիկները ծլում են, հասկավորվում, բայց մինչև այժմ էլ արտույտը չի կարողանում գտնել իր արտը, որովհետև այդ խենթ ու խելառ ամպերը օրորչորոք են անում նրա գլխավերևում:

Հացեճի

Ծառը պատահաբար չի ստացել հացեճի անունը:

Դա եղել է այն ժամանակ, երբ Հայոց աշխարհի բնակիչները խուսափելով օտար ասպատակողներից, լքում էին գյուղերն ու ավանները և ապաստանում թանձրախիտ անտառներում: Այստեղ այլուրի սպառվելը սով էր ու մահ: Եվ մարդիկ այլուրը «շատացնելու» համար խառնուրդ են որոնելու նրանք ծառակեղևից սպառվեցող ի՞նչ կտրում, զատում ներքին շերտը և շո-

րացնում մարմանը կրակի վրա: Ապա դրանք ծեծում էին փայտե սանդղի մեջ, դարձնում փոշի ու խառնում ցորենի ալյուրին: Ծառակեղևի ալյուրով հազար-հազար մարդիկ են փրկվել մահից: Հայոց աշխարհում այդպիսի ալյուր սովող ծառը կոչվեց հացեճի:

Հյուրասեր սոսի

Իշխանի շրջանի Այգեհովիտ գյուղի մոտ, մեծ ճանապարհների խաչմերուկում, 750-ամյա մի սոսի էր, որը Սովետական Հայաստանի ամենատարեց ծառն է:

Վիթխարահասակ է, հսկա փշաղով: Նրա տակից սառնորակ մի աղբյուր է բխում:

Այս ծառի տակ Պարսկաստան գնալու ճանապարհին կանգ է առել ոտա նշանավոր գրող Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը: Կողքի գյուղերի հայ շինականները շտապել են ողջունելու հայոց մեծ բարեկամին և հյուրասիրելու նրան: Այդ ժամանակվանից սկսած հայ շինականները այդ ծառի տակ հյուրասիրել են անցնող ու դարձող երևելի մարդկանց, որի համար էլ այն կոչվել է հյուրասեր սոսի: Մի ժամանակ նրա փշաղում հաց էին դնում, որից օգտվում էին ծառի տակ հանդատացող ճանապարհորդները: Վերջերս այդ ծառը կայծակինաճար եղավ:

Սղիցի հաց

Հին ասքն ասում է, թե ամեն զարնանամուտի Արազածի գագաթից մի հավերժահարս է իջնում, մոտում հայոց շինվոր և մարդկանց ականջին փսփսում:

— Սղիցի՛ հաց:

Բոլոր շինականներն այդ ձայնը լսում են և գործի անցնում: Նրանք օրնիբուն ջանում են, որ Հայոց աշխարհում շատ հաց լինի: Եթե հացագործները ծուլանան՝ հավերժահարսը այլևս չի իջնի Արազածի կատարից և հացի առատություն չի բարեմաղթի նրանց:

Ոչ ոք չի տեսել հավերժահարսին, բայց լսել է նրա ձայնը:

— Սղիցի՛ հաց: Սղիցի՛: Երի՛ցս եղիցի...

Իսկ գուցե դա հացագործի ներքին ձայնի արձագանքն է: Զէ՛ որ այս աշխարհի ամենաուժեղ էակը հաց արարող մշակն է: Հաց արարողը կարող է նաև հավերժահարս արարել:

Հասցը վերջաբան չունի

Հաղար-հաղար տարի հասցը սենց մարդուն, ուղղեց նրա մեջը, գեղեցկացրեց մարմինն ու հոգին, լուսավորեց նրա բանականությունը:

Բայց ինքը մնաց նույնը, շփոթվեց նրա տեսքը, համը, սնունդատությունը:

Ես ինձ համար հաստատել եմ սրբազան բառերի մի իննյակ՝ հայրենիք, մաշք, հող, արև, ջուր, հաց, մայրենի լեզու, սեր, խաղաղություն: Այս իննյակով են պայմանավորված յուրաքանչյուր երկրածին մարդու երջանկությունը և համայն մարդկության գոյության հարատևությունը:

Հողը միշտ էլ եղել է հարստության աղբյուր, ունեցածի ու շունեցածի չափանիշ: Լոռու Թագավոր Գավթի Կյուրիկյանը 1001 թվականին ըմբոստանում էր իր սյուլեբենն շահնշահ՝ հայոց արքա Գագիկ Բագրատունու դեմ, սակայն պարտվում է, կորցնում համարյա իր բոլոր տիրույթները, որի համար էլ կոչվում է Գավթի Անհողին: Անշափելի է հողի տված երջանկությունը մարդուն: Հողի հետ մարդը կապված է հազար թիվով:

«Մոսկվա» գրական-գեղարվեստական ամսագիրը 1982 թվականի հունվարի համարում «Ետհեր հացի մասին» խորագրով տպագրել է խմբագրության խոսքն ու Ս. Գավրիլովի «Ռուսական տափաստանը» հոդվածը: Ամսագիրը գրում է. «Հողի ու նրա տված հացի գինը անշափ մեծ է, քանզի դա ոչ թե մեկ, այլ ժամանակակից ու գալիք մարդկանց բազմաթիվ սերունդների կյանքի գինն է»:

Պատերազմի ժամանակ հասցը գինվոր է, խաղաղության ժամանակ՝ ճարտար պրոպագանդիստ, քաղաքագետ ու դիվանագետ: Վերջապես հասցը բարեկամի ձեռք է, որ մեկնում է սովյալին կամ տարերային աղետից տուժածին:

Պատահում է, որ ոսկու հանքերում գտնվում է այսքան ու այսքան գրամանոց կամ նույնիսկ կիլոգրամանոց բնածին կոտոր: Բայց բնության մեջ բնածին հաց չկա: Հացն ինքն իրեն չի ծրելվում: Սերմնացանի ոսկի ձեռքերն են հացն աճեցնում և այսպիսով արարված հասցը ինքն է գառնում հազվապես ոսկի:

Մեր երկրի տափաստանները ձգվում են հսկայական տափաստաններով և ընդհանուր գծերով զբաղեցնում Ուկրաինայի հարավը, Հյուսիսային Կովկասը, Կենտրոնական-Աևհո-

դային մարզերը, Նեբբին ու Միջին Պովոլժիեն, Հարավային Ուրալը, Ղազախստանի հյուսիսային մարզերը և Արևմտյան Սիբիրի հարավը: Սկսվելով Օդեսայից ու Քիշնևից դրանք լայն գոտով ձգվում են դեպի արևելք՝ մինչև Սեմիպալատինսկ ու Բառնաուլ: Ապա դեպի հարավ տափաստանները կազմում են առանձին կենտրոններ և ընդգրկում ՍՍՀՄ վարելահողերի այն տարածքը, որ հավասար է մոտ 90 միլիոն հեկտարի, այսինքն՝ երկրի ամբողջ վարելահողերի 40 տոկոսը:

Նախահեղափոխական շրջանում տափաստանները հերկելուն համեմատ երաշտները հաճախակի են կրկնվել: Անբերքիությունը, սովը ավելի ու ավելի մեծ տարածություններ են ընդգրկել, դառն թշվառության մատենելով գյուղացիությանը, որն առանց այն էլ կիսաքաղց կյանք էր վարում:

Այսպես, XVIII դարում եղել է 34 սովյալ տարի, XIX դարում՝ ավելի քան 40, իսկ XX դարի առաջին տասներկու տարուց յոթը եղել է անբերքի: Երաշտները իրենց հետ բերել են ոչ միայն քայքայում, կարիք ու անսպառ թշվառություն, այլև հաճախ՝ նաև սովամահություն:

Մեր ժամանակներում սոցիալիստական հասարակարգի պայմաններում, երաշտները չեն հասցնում կործանարար թշվառությունների, մարդիկ սովի աճ չեն ապրում: Բայց և այնպես հացապակաս տարիները այժմ էլ մեծ դժվարություններ են ստեղծում ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Տափաստանային գոտին Սովետական Միության հացի շտեմարանն է: Այստեղ աճեցնում են աշխարհում ամենալավ ցորենը, արտադրում են շատ եզրագույններն, շաքարի ճակնդեղ, արևածաղիկ և ուրիշ տեխնիկական կուլտուրաներ:

Բարենպաստ տարիներին այստեղ բարձր բերք են հավաքում: Օրինակ, միայն Պովոլժիեն տալիս է մինչև մեկ միլիարդ փութ հաց, կամ պետական գնումների մոտ մեկ հինգերորդ մասը: Համարյա այդքան հացահատիկ կարելի է հավաքել տափաստանային Ղազախստանում: Բայց, ցավոք սրտի, այժմ էլ քիչ են լինում այդպիսի բարենպաստ տարիներ: Տափաստանային շրջաններում երաշտները կրկնվում են 2—3 տարին մեկ: Իններորդ հնգամյակում եղել է երկու ծայրահեղ երաշտ տարի, տասներորդ հնգամյակում՝ նույնպես երկու տարի: Իսկ 1979 թվականը վերջին քսանամյակում եղել է ամենաերաշտ տարին:

Հնադուրյն ժամանակներից երաշտը մեծ թշվառութիւն է պատճառել նաև հայ ժողովրդին: Իրավ է, Հայկական լեռնաշխարհում համատարած երաշտ չի եղել, ինչպես ուսական տափաստաններում: Բանն այն է, որ ինքնատիպ է ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը, այլև նրա բնակչիման: Գիտնականները կատակով ասում են՝ Հայկական լեռնաշխարհում շորս հարյուր երկրի կլիմա կա: Այդ պատճառով նույն տարում կարող է մի տեղ երաշտ լինել, մյուս տեղը՝ հացափետ: Բայց և այնպես ամեն մի երաշտ ավերածութեան է մատնել համայն Հայաստանը: Պատմիչները դառնութեամբ են գրել սովի ու երաշտի մասին:

Երաշտի դեմ հայերը պայքարել են տարբեր միջոցներով: Հնադուրյն Մոսյաց, Մննդոց, Հացյաց դրախտ, Խոսրովի արհեստական անտառները միայն սրբազան վայր ու որսատեղիներ չէին: Իրանք ծառայել են նաև դաշտապաշտպան անտառաշերտի դեր:

Հայ ժողովուրդը մեր օրերին է հասցրել հացահատիկի հազվագյուտ տեսակներ: Իրանցից է թոփկ ցորենը, որն այժմ գալ-գալու է կոչվում: Ուշագրավ է հայկական այդ ամենաընտիր ցորենի անվան պատմութիւնը: Վաղնշագույն ժամանակներից այդ ցորենը կոչվել է թոփկ: 1830-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի հատկապես այն վայրերում, ուր թոփկ էին ցանում, բնակութիւն հաստատեցին ուս մոլոկանները: Նրանք թոփկն անվանեցին «գուրջ կոլոս» (ГОЛУЙ КОЛОС), այսինքն մերկ հասկ կամ անթիտ հասկ: Եվ ահա հնամենի թոփկը կոչվեց գուրջ կոլոս, որ ազավաղվելով դարձավ **գալգալոս**: Այսպիսով գալգալոս անունը ընդամենը 150 տարեա պատմութիւն ունի: Յորնատեսակների համաշխարհային անվանացանկում հայկական այդ ցորենը այժմ հանդես է գալիս երկու անունով՝ և՛ թոփկ, և՛ գալգալոս:

Բոլոր մարդիկ պիտի իմանան հացի պատմութիւնը: Այս գիրքը գրվել է այդ նպատակով: Բոլոր մարդիկ հացի հարզը պիտի պահեն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Եվ թող փառաբանվի ու հավերժի հացն մեր հանապազօրյա:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջարան—հացարան	3	Տափը հայոց հողի աստվածն է	22
Աշորան հացահատիկի աստ- վածուհին է	4	Տափը բնկուղաշափ ցորենը էրր կանանի հայերին	23
Արարատյան ցորեն	5	Մանգաղ	23
Ռոմ	6	Կոլո	24
Ինչու խառն էին ցանում ցո- րենը, զարին ու կորենը	7	Մալի սովիների պարակը	24
Ինչու են հայ աղջիկները հա- տիկազարդ շքազգեստ հագնում	7	Տոլ	25
Հացունյաց	8	Նույն հացից է կծել	25
Սանդ	8	Սրգարազատ Քազավորը եման է վարդես սերմնացանին	26
Հացը սուրբ է	9	Ինչու՞ զարին ալիշի շուտ է հանում, ջան ցորենը	26
Հացեկաց	9	Գոր	27
Ինչու է կուսի երեսը խոնորոտ	9	Մեղրահաց	28
Քարի վրա ցորեն է անում	10	Հաղն ու լեռն	29
Հաց զարգանախելող դրոշմիչը	10	Կրակարան	29
Շատակեր Շարան՝ և հացա- վես Երրակը	11	Սեզիս	29
Փռնիք	12	Յորենավետ կարտը	30
Քրմի ու գլուզացիների վեհը	12	Գարեջուր	30
Հարսի ուսին լավաջ են գցում	13	Հացաբար	30
Ծաթը	13	Ժամանակ	31
Քթիմորը հացի այրուքենն է	14	Այլբասնդր Մակեդոնացին և հայկական լավաջը	32
Հայոց կալի աստվածուհին	14	Տարտուր	32
Վարսակ	15	Քաղաբշ	33
Աշխարհի ամենաուղիտակ հացը	15	Խորակ	33
Անր լավաշի մասին	16	Սուսնց փշրանքի սովերեն շին հավաքում	34
Վանի ջրանցքը	17	Արազիլ	34
Կարմրահատ և սպիտակահատ ցորեն	21	Ամիկ	35
Աղորիք	22	Հայաստանի հանրային աստ- ջին փուլը	36

Երվանդ Վերջին արքայի հրովարտանք 30

Գարբ ու ցորեն հացերը . . . 30

Առաջին հասկափնջերը եվիրում էին Անահիտին 33

Սեղանի թագավորը 38

Պակ ցորենի ծղոտներից . . . 39

Համբարում են հացը 39

Մի օր շուր լին խմում 39

Կալոց 39

Երգվում էմ հացով 40

Սառ կորողին մեկ ծառով դրվում էին հաց ոտեկուց 41

Քիչպես էր մատանապետ ընտրում Արուաշես արքան . . . 41

Ախորժակի մտախն 42

Սասմաբը հացով գերլցնելը հանցագործություն է 42

Եղի 43

Հացյաջ դրախտ 43

Հայաստանի սահմանները դրվում էին կորահատիկ ցորենի արտերով 44

Արտը խախտում, մհանեն՝ կարկուտ 45

Հաց էին թխում թուխ գետի շրով 46

Հին ու եր արար 46

Թիլի ցորենը 46

Միայն արարով հարվա չի լինի 47

Ամեն արտում մարդակերպ մի հասկ էր լինում 48

Ամենարբազան տունը թուկիրն է 48

Ցորենի լուրարանչուր հասկի մեջ եղած հատիկները առանց մնացորդի բաժանվում են յոթի 49

Բունտում էլ իր արան է վարում 49

Ինչու են արտերիցին հասկեր թողնում թուղենների համար 51

Վահագն ասածու գրոսարանը 51

Տիկնանց տիկին Հեղինեն վերկեց սովյալներին 52

Մատիցը Հայաստանի ցորենն է, Փորը Մասիսը՝ գարին . . 52

Հիվանդ ունեցող կոչեցին լավաշ է թխում 53

Հինգ տարում հինգ բուռ ցորեն 53

Արտն աշբ ունի 53

Հնձվորն ինչպես է իր երախտադիտությունը հայտնում Արածանի դետին 53

Երկուդեցին հացից 54

Մի կոտ ցորեն էին եվիրում բորտանոցներից 54

Այս գրույցը տեղի է ունեցել Գառնի ամբողջում մեկնից 1680 տարի առաջ 55

Մեղա՛, հացիկ 55

Դիլպալալա 56

Ամեն մի հասկ լցվում է յոթ հատիկով ավելի 56

Լավաշը ամենաերկարակյաց հացն է աշխարհում 57

Մարդը բաղմափորձ է դարձել նաև մրջյունից սովորելով . . 59

Ամոթայի նամիրորություն . . . 59

Ոչ միայն հացիով 59

Հասկը դինանչան 59

Մախաղը 59

Գյուղն ինչու կոչվեց Հացի . . 61

Հացից բացի ոսկով կարելի էր ամեն բան գնել 61

Արցախական հովարտակ հյուրենկություն մասին 62

Գավիթ Անհաղթ 62

Վանա նուր 63

Անանիա Երթակացին ինչպես լուծեց իշխանի խրախճանականը 63

Գուշակը կարճում է մարդու կյանքը 64

Օ՛, Մարգարիտ 65

Արխատուկի և Անանիա Երթակացու պատասխանները 66

Պարկուսասար 66

Շուլ մարդը երգում հաց չի տեսնում 67

Օրհնյալ լինես, հա՛ց, մի ծամում դու ինձ քրտեղից որտեղ հասցրիր 67

Հացը որ հաց է՝ առանց ծամելու կոկորդով չի գնա . . 68

Սրինգ 68

Հացադործյան 68

Ինչու է կղզին կոչվում Արտեր հնձորն ու հացը 69

Թոնիրը նման է թունդրակին 70

Աշուտ Բագրատունի մտակեր . 70

Հաց հղի կանանց համար . . 71

Վաղինակի հուռթի հասկերը 71

Երբ պիտի ցորենը գառնա ընկուղի շափ 72

Ինչպես էին վարուցանք անում հողաբերքում 72

Հարսը հաց է ուտում զեղեցիկ տաճարին նայելով 73

Տրդատ նարտարապետի սովորությունը 73

Գրիգոր նարեկացու խորհուրդը 74

Արճեղը հացի շոնմարանները պահում է իր գլխին 74

Կուլես երկարակյաց լինել՝ թիշ կեք 75

Անալուր 75

Անիի սև օրը 76

Այս հայերը ո՞ր պիտի հասնեն այսբան պարզամտության 77

1032 թվականի աշխարհավեր սովը 78

Աստղագուշակի հնարամտությունը 79

Միայն ձուկ ուտողը ձուկ կըտեսնի 79

Պատմիչը գրում է 80

Գավթուկն ուներ ութհարյուր գութան 80

Կորկոտ 81

Հացը մարդուն ճշմարտախոս է դարձնում 82

Շուրանց 82

Ներսես Ենորձալին ու հացը 82

Անիում հաց են վաճառել դիշերվա բուրք մամերին . . . 83

Հացկնի 84

Գուգլակի վիճադո՞ղ մթերանոց 84

Կարմրախալտը հայկական ձկների ցորենն է 84

Աղանձուղես 85

Առողջ մարդն ավելի լավ ախորժակ է ունենում, քան տկարը 86

Խոզնավար 86

Երեք հարյուր երեսունվեց ուղտաբեռ ցորեն մի գրքի համար 86

Տասներկու պայման 87

Ազահությունն աղի շրի նման է, ինչքան խմես՝ այնքան ավելի կձարավես 89

Կոհակ 89

Թարս Ռոսլինի պայմանը 90

Զմեղուկի տեղ՝ ցորեն 91

Գխտը 91

Ցորենի թարմ հացն ավելացնում է ալքի լույսը 92

Հոգու քաղցը հաղար տարի չի հաղենա 92

Մհանը՝ օձիտ 93

Երաշտի ժամանակ արորով վարում էին գետը 94

Գիժը հաց 94

Հովհաննես Արճիշեցի Ոսպնակեր 95

Բանաստեղծն ու արար 95

Իրար նման տասնհինգ Ամախոր 96

Աղուն 98

Ամենամարդուսը մարդիկ . . . 98

Հացը երևիք կտավի 99

Տիրատուր վարդապետը քա-
նասուն տարեկան է . . . 100

Չճաշխի 109

Խու 101

Հացունի 191

Խաչքառ 103

Հացի բաղաբը 132

Հացը՝ սուլթան, ջուրը՝ վեպիր.
Ճուցածը՝ գզիր-մզիր . . . 103

Արդար մարդու հացը չի կորվի 103

Ննզիի տոհմիկ բրուտագործ-
ները 104

Ազիպտացորեն 104

Երզնկայի դաշտը 105

Տասնհինգ հացալը 105

Ինքնաբուս կորեկ Մասիսի
լանջերին 106

Ամիրզովլաթի ցորենագաշտը . 106

Բախտի աչ ձևերը աշխատա-
սիրությունն է, ձախը՝ շա-
փավորությունը 107

Ոչ մի բարդի չկորվեց . . . 103

Իմաստասերի պատասխանը . 107

Ոսկե ճաշ 105

Որտեղ հաց՝ կեանք կուց . . . 107

Հացը չի կարելի կոխել . . . 107

Խուցումով 119

Հացարաշխ 111

Հացով բուժել են հիվանդին . 111

Աղքատն ինչու չէր ուզում կրը-
տանալ 111

Մանկան օրորոցից ցորեն էին
կախում 112

Թորոսը քաշը է տրանցնում 112

Պարտիզակցին չի մոտցել
հարազատ Անրատոխյի
հացը 113

Խճորդ զցախի 114

Շոթ 115

Մաղը կարող է ապրել ու յե-
անդ, օչը ցորեն է աճում . 115

Կուղես ճաշաշխ մարդուն՝ չե-
տր հաց կեր 116

Մամձորեցի Տաճառը 116

Գինտոների խաղը 117

Երաշտի ժամանակ զորանկում
են եկեղեցիների զանգերը 117

Հաշիկ պետը չէ 118

Ինչպես է վարին ցորենի համ
ստանում 118

Համտես, համանես՝ պուտուկը
կես 119

Մի օրով սովի հերն անիծեց 119

Ղարաբաղի մեծ սովը 120

Սշխարհի ամենահամեղ հացը 120

Պանդխտության մեկնողի բար-
ձի տակ հաց են դնում . . . 120

Հացամուլ համեղեցիները . . . 121

Հունիս 121

Մարծեղ գյուղում ոչ մի ծուլլ
չկար 121

Ինչու Քեթուրը բաժանվեց ա-
մուսուց 122

Հալաստանը մի մեծ արտ է 122

Թոնրի տաշին մեկ-երկու հա-
ցը տալիս են հարևանին . 123

Հայերն ինչպես են տան հիմն
արկանում 123

Հյուրի համար ցորեն կղանկը 123

Հայր ուսմին սոված խոտումը
չի գրժի 124

Հաղի պատար կիտում է արծ-
վի հետ 124

Գաղղին 125

Հուրը հանեց կրտիկի միջից . 126

Բախումով միացող մարդը պիտի
հաղով կլ միանա 126

Անրմաղան հարատևության
աղբյուր է 127

Գրիգորյան բաղաբի տոհմիկ ա-
նունն է Հոլթ 127

Պարտը մարեց 128

Ինչու դստերը կնոթյան չավեց 129

Ինչ իմանա 129

Գեորգյանի ցորենը 130

Կահույները հին հնձվորեն են 130

Հացլաթ 131

Ալիշանի վերին բաղը 132

Փոթիկն 132

Որդան կարմիրով հաց . . . 133

Հացի տաշտը 133

Հարյուրամասնամյա Բնակի
խոսքը 134

Հովհաննես Թումանյանի Երազը 134

Հացուտն 134

Սրիտա Նորվիրայ 135

Արճակի ու խառակոնիսի վեճը 135

Հազար ջրաղացական մի գյու-
ղում 136

Անհատակ ցորենահորը . . . 136

Ալլուր 137

Խոփեր 137

Վարդավաթի 137

Գաղթելիս ճանապարհի երկու
կողմում ցորեն են ցանում 138

Ինչու են կանաչ բարձր կը-
րունկներով կոշիկ հագնում 139

Մոմին 139

Գլուխ կորեկ անունով 139

Գրգըլ 140

Մեր բաղցը հաց աշխարհն
ուսեր՝ չէր կշտանա . . . 141

Վարդան Մանուկյանի գյուխ-
գործոց կտավը 142

Հայաստանի դերբը 143

Արշակ Զոպանյանի պատաս-
խանը 144

Զորավորացի ինչպես էին սերմ
ցանում 145

Գարուսար 145

Ամպասար 146

Գմբեթ 146

Գուլանաթումը 147

Գուլանաթար 147

Մատնաքաշ 147

Գուլանաթար 148

Խոփիզուխ 149

Ներկարար 149

Ոչիչե Զարեհն ամաչեց հա-
ցից 150

Շորոբաղի ցորենի դաշտ
հինգ հազար տարով մեծ
է Քեոփի բուրգից 150

Շարաշուր 151

Բանաստեղծի բորոնը 151

Արևը երկնքի բաղաբն է 152

Հունձ ճակատամարտի թեժ
դահին 153

Ֆրիկ 153

Մարդ ինչպես կարող է ապրել
առանց հացի 154

Ձի կարելի թողնել, սր հացի
վշտանքը դեմին ընկած
մեա երկար ժամանակ . . . 154

Մայրս մեկ-մեկ աքրված հաց
էր կերցնում ինձ 155

Հացիկ 155

Ինչպես են հունձ անում օձու-
նեցից 156

Մաղկանորի գարեջանանների
ստուգացը 156

Հայերնցի խճարարն ինչպես
ազատվեց սնտիպապաշ-
տությունից 157

Ապիտակը հիսկեցի սև բոբը-
նով 157

Անգանի զրա հաց տեսնելիս
մորս ձեռքերն եմ հիշում 158

Մայրս ասում էր 158

Աղուհաց 158

Ուրիչե հացով փոր չի կշտանա 159

Քիչը շատի կրտսեր եղբայրն է 159

Ցորենի 160

Անղանաթար 160

Փռցիսասար 160

Ուզար հյուրասիրում է ուղտին 161

Կարմրաթուշ բորոնը 161

Հարկատակ 162

Հացի տանաբանյա 163

Այլուրենը հոկեթ հացի գո-
րենն է 164

Հայուհին յացում է շենձած
արտի համար 164

Մեր հացի մեջ բրտիկը շատ է 165

Գողթանցի գուսաններն իրենց
ամենալավ երգը ձեռնի են
հացին 165

Ելիպատարուշ 166

Ամենատարեցի ու ամենաբարձր
ժուր 167

Պարզ լիճը	167
Կամբանավարը	168
Հացի արևը	169
Աշխարհում ամենամանթերի բա- նը հացն է	169
Իր կյանքի ընթացքում ինչքան հաց է կերել յոթանասուն տարեկան մարդը	170
Հացի բուրմունքը	170
Հնդկուհին խոսում է հալերեն	170
Հացը որ կարծրանա, մարդու գլխում խելք չի մնա	171
Հացաշեն	171
Գրտնակը	171
Ցաք հաց՝ պաղ գեղի հրեշտակ	172
Խոտինների հրաղը	172
Մատակներն ուտում է նաև մտովի	173

Քառասուն ջրաշացի ձոր	173
Ջախիկները	173
Հացի տիկնիկը	173
Հացյուն	173
Ոչ թե սկիզբ է, այլ շարունա- կություն	176
Հյութասիրության կանչող Աշ- տարակը	176
Վաթսունյոթ տարեկան հաց .	177
Ջրազացիձոր	177
Տոճիկ հացազորձը	178
Արտույտ	180
Հացենի	180
Հյութասեր սույն	181
Եղիցի հաց	181
Հացը վերջարան լումի	182

Խաչատրյան Հայկ Հարությունի
ՀԱՅԱՊԱՏՈՒՄ

Хачатрян Гайк Арутюнович
СКАЗАНИЕ О ХЛЕБЕ
(На армянском языке)
Издательство «Айтастан»
Ереван—1984

Խմբագիր՝ Ֆելիքյան Հ. Հ.
Հրատ. խմբագիր՝ Մարգարյան Ա. Ս.
Նկարիչ՝ Բաղայան Խ. Ա.
Գեղ. խմբագիր՝ Մնացականյան Հ. Պ.
Տեխն. խմբագիր՝ Նահապետյան Գ. Ռ.
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Կուրզյան Լ. Ս.

ИВ—3872

Հանձնված է շարվածքի 28. 02. 1984 թ.: Ստորագրված է
տպագրության 16. 05. 1984 թ.: Ֆորմատ՝ 34×108¹/₃₂¹
Քուլթ՝ տպ. № 2: Տառադասակը՝ «Գրքի սովորական»:
Տպագրություն՝ բարձր: 10,08 պայմ. տպագր. մամ.,
10,29 պայմ. ներկ. թերթ, հրատ.՝ 8,76 մամ.:

Պատվեր 586: ՎՋ 09382, Տպարանակ՝ 20.000: Գինը՝
70 կոպ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9, Տեր-
յան 91:

Издательство «Айастан», Ереван-9, ул. Теряна 91.
ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և
գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպա-
րան, Երևան, Ալավերդյան փող. 65:

Типография № 1 Госкамитета Арм. ССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торгов-
ли, Ереван, ул. Алавердяна, 65.